

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ**

Н.М. МАХМУДОВ, С.О. ХОМИДОВ, А.А. ДЖАЛИЛОВ

ИҚТИСОДИЙ ЎСИШ МОДЕЛЛАРИ
Дарслик

ТОШКЕНТ – 2015

МУНДАРИЖА

КИРИШ	4
1-БОБ. “ИҚТИСОДИЙ ЎСИШ МОДЕЛЛАРИ” ФАННИНГ МОҲИАТИ, МАҚСАДИ ВА ВАЗИФАЛАРИ	5
1.1 Иқтисодий ўсиш моҳияти ва турлари.	5
1.2. Иқтисодий ўсишнинг дастлабки шартлари.	14
1.3 Иқтисодий ўсиш ва жамоат институтлари иқтисодиёти таркибидаги ўзгаришлар.	22
2-БОБ ИҚТИСОДИЙ ЎСИШНИ АСОСИЙ ОМИЛЛАРИ, ТУРЛАРИ ВА КЎРСАТКИЧЛАРИ	27
2.1. Иқтисодий ўсишга таъсир этувчи омиллар.	27
2.2. Иқтисодий ўсиш турлари	32
2.3 Иқтисодий ўсиш кўрсаткичлари	41
3-БОБ: ИҚТИСОДИЙ ЎСИШДА КЕЙНСЧИЛАР МОДЕЛИ.	48
3.1 Иқтисодий ўсишда ижтимоий-иқтисодий моделлар.	48
3.2 У.Ростоунинг иқтисодий ўсиш модели концепцияси.	55
3.3 Е. Домарнинг иқтисодий ўсиш модели.	57
3.4 Р. Харроднинг иқтисодий ўсиш модели.	62
4-БОБ. ИҚТИСОДИЙ ЎСИШНИНГ НЕОКЛАССИК МОДЕЛЛАРИ.	70
4.1. Р. Солоуни неоклассик иқтисодий ўсиш модели	70
4.2 Иқтисодий ўсишда Дж. Мид модели.	80
4.3 Иқтисодий ўсишни А. Льюис модели	82
5-БОБ. ИҚТИСОДИЙ ЎСИШ ЯНГИЧА НАЗАРИЯСИ.	86
5.1. Иқтисодий ўсиш моделларида инсон капиталини инобатга олиниши	86
5.2 Инсон капиталини иқтисодий ўсишга таъсирини ўрганиш ва моделлаштириш назариялари.	89
5.3 Давлатнинг иқтисодий сиёсатининг иқтисодий ўсишга таъсири.	92
6-БОБ: ИНВЕСТИЦИОН МУҲИТНИ ИҚТИСОДИЙ ЎСИШГА ТАЪСИРИ.	96
6.1. Инвестиция бозори ва уни шакллантириш муаммолари	96
6. 2. Инвестицияларни иқтисодий ўсишга таъсири.	102
7-БОБ. ИННОВАЦИЯ ВА ИҚТИСОДИЙ ЎСИШ.	114
7.1 Инновацион жараёни иқтисодий ўсишга таъсири.	114
7.2 Товар турларини кўпайишининг иқтисодий ўсишга таъсири.	124
7.3 Маҳсулот сифатини ўзгариши иқтисодий ўсишга таъсири.	126

7-БОБ. ИҚТИСОДИЙ МАТЕМАТИК МОДЕЛЛАР	ВА
УЛАРНИНГ КЛАССИФИКАЦИЯСИ	130
7.1 Иқтисодий математик моделлар моҳияти ва вазифалари.	130
7.2 Иқтисодий математик моделлар таснифи.	149
7.3. Макроиқтисодий прогнознинг объекти, предмети	157
ва амалий аҳамияти	157
8-БОБ. ИҚТИСОДИЙ ЎСИШНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШНИНГ	ЭКОНОМЕТРИК МОДЕЛЛАРИ
	163
8.1. Иқтисодий прогнозлаш тушунчаси, унинг моҳияти ва функцияси	163
8.2. Прогноз, гипотеза ва режа ҳақида тушунчалар	168
8.3. Прогнозлаштириш объектининг тизимли таҳлили	171
8.4. Прогноз турларининг классификацияси	175
8.5. Иқтисодий кўрсаткичлар ўртасида боғланишларни аниқлаш усуллари	178
8.6. Автокорреляцион таҳлил	187
9-БОБ. ИҚТИСОДИЙ ЎСИШНИНГ	МАТРИЦАЛИ
МОДЕЛЛАРИ	189
9.1. Иқтисодий прогнозлаш моделларининг турлари	189
9.2. Статик тармоқлараро баланс модели	193
9.3. Динамик тармоқлараро баланс моделлари асосида прогнозлаш	197
9.4 Тармоқлараро балансда меҳнат ва фонд харажатлари	202
9.5 Баланс моделини прогнозлашда қўлланиш	204
10-БОБ. ИҚТИСОДИЙ ЎСИШНИНГ	ПРОГНОЗЛАШ
МОДЕЛЛАРИ	207
10.1. Иқтисодий ўсишнинг шаклланиш тенденцияси.	207
10.2. Иқтисодий ўсишнинг хусусиятлари, турлари ва уларни прогнозлашда ишлатиладиган моделлар.	211
10.3. Ишлаб чиқариш фондлари ва меҳнат ресурсларининг ўсишини прогнозлаш.	216
Глоссарий	221
АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:	222

КИРИШ

Иқтисодиётда барқарор ўсиш суръатларини таъминлаш, инвестиция ва бизнес муҳитини янада яхшилаш, миллий манфаатларимиз учун энг қулай тарзда жаҳон иқтисодиётига интеграцилашиш, иқтисодий фаоллик даражасини ошириш каби вазифалар давлат томонидан амалга ошириладиган макроиқтисодий сиёсат самарадорлигига, унинг илмий асосланганлиги ҳамда реал воқеликни ҳисобга олишга боғлиқ.

Таҳлилнинг муҳим вазифаларидан бири мамлакатда содир бўлаётган жараёнларни моделлаштириш сифатини ошириш. ўтказилаётган иқтисодий сиёсатни натижаларини аниқлаш. Макроиқтисодий таҳлил асосий илмий-амалий йўналишлардан бири бўлиб, макроиқтисодий кўрсаткичларнинг ўзаро боғлиқликларини аниқлаб беришга ёрдам беради.

Ушбу дарслик макроиқтисодиёт мутахасислиги бўйича магистратура босқичи тингловчиларига мўлжалланган бўлиб, унда Ўзбекистон Республикасида макроиқтисодий сиёсатни олиб боришда ва миллий иқтисодиётни ривожланиш жараёнини механизмларини ўрганиш, уларни ҳозирги замон талабларига боғлаш йўллари ёритиш ва шу билан бирга республика ҳудудларида ва иқтисодиёт тармоқларини тартибга солиш воситаларидан фойдаланиш йўллари таҳлил қилинган.

Иқтисодий ўсишнинг моҳиятини, таркибий тузилиши, белгиловчи омилларни ўрганиш, иқтисодий ўсиш даражасини моделлаштириш ҳамда моделлаштиришнинг ахборот таъминотини шакллантириш.

Шу сабабга кўра ҳам, магистратура талабаларида макроиқтисодий ривожланишни таҳлил қилиш ва ривожланишда содир бўладиган муаммоларни ҳал этиш бўйича чора тадбирлар ишлаб чиқиш учун талаб этиладиган билим ва ҳамда кўникмаларни шакллантириш юқори малакали мутахассис иқтисодчилар тайёрлаш жараёнининг ажралмас қисмидир.

1-БОБ. “ИҚТИСОДИЙ ЎСИШ МОДЕЛЛАРИ” ФАННИНГ МОҲИАТИ, МАҚСАДИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

1.1 Иқтисодий ўсиш моҳияти ва турлари.

Иқтисодий ўсишнинг ҳозирги тури XVIII асрнинг ярмида Англияда саноат революцияси натижасида аниқланган. Бу даврда, аҳолининг реал даромадлари 10 бараварга ошди, ривожланган мамлакатларда бу кўрсаткич ундан ҳам юқори бўлди. Аҳолининг ўртача жон бошига даромади соатига 1 АҚШ долларни ташкил этган, натижада эса иқтисодчи олимлар томонидан иқтисодий ўсиш назарияси шаклланиб, унга таъсир этувчи омиллар аниқланиб, кўплаб иқтисодий ўсиш моделлари ишлаб чиқилган. Ҳар бир иқтисодий ўсиш модели ўз даврига нисбаттан ишлаб чиқилган бўлиб вақт ўтиши билан ўсиш моделлари такомиллашиб келмоқда.

Одатда иқтисодий ўсиш ва иқтисодий ривожланиш ўртасида фарқни кўпчилик иқтисодий ўсиш назариясини янги ўрганувчилари бир биридан ажрата олмайдилар, аввал ушбу кўрсаткичларни фарқлаб олсак. Иқтисодий ривожланиш иқтисодий ўсишдан фарқланиб, иқтисодий ривожланиш натижасида иқтисодий ўсиш юзага келади. Демак иқтисодий ўсиш бу иқтисодий ривожланишнинг келажакдаги натижасидир. Ҳозирги замонавий иқтисодёт назариясида иқтисодий ўсиш кўрсаткичига аҳоли жон бошига нисбаттан олинган кўрсаткичлар орқали баҳоланмоқда. Бундан ташқари инсонларни яшаш шароитини яхшилаш мақсадида олиб боррилаётган давлатнинг ижтимоий сиёсати орқали ҳам баҳоланади. Эндиликда юқоридагиларни умумийлаштириб иқтисодий ўсишга умумий таъриф бериладиган бўлса:

Иқтисодий ўсиш - тўлиқ бандлик билан мужассамлашган ишлаб чиқариш реал ҳажмининг ўзоқ муддат мобайнида ўсишидир. Иқтисодий ўсиш ЯИМ, давлат иқтисодий қудрати ва инсонлар фаровонлигининг ўсишида ўз ифодасини топади. Шунингдек, иқтисодий ўсиш бевосита ялпи миллий маҳсулот миқдорининг мутлоқ ва аҳоли жон бошига ҳамда иқтисодий ресурс харажатлари бирлиги ҳисобига кўпайиши ҳамда сифатнинг

яхшиланишида ва таркибининг такомиллашувида ҳам ифодаланади.

Ҳозирги кунда иқтисодий ўсиш назариясида иқтисодий ўсиш суръатларини маълум муддат оралиғида эришишгина эмас, балки уни ўзоқ муддат давомида ўсиш суръатларида сақлаш кўзда тутилмоқда. Яъни ўсишни барқарорлигини таъминловчи омилларни аниқлаб уларни такомиллаштириш устида иш олиб бориш замонавий иқтисодиёт назариясини олдида турган асосий вазифалардан бири бўлиб ҳисобланади. демак юқоридаги фикрларни умумийлаштириб барқарор иқтисодий ўсишга қуйидагича таъриф берилади:

Барқарор иқтисодий ўсиш - бу ўзоқ вақт давомида иқтисодиётни юқори суръатлар билан ўсиб боришидир. Макроиқтисодиёт назарияси ва жаҳон амалиёти кўрсатишича мамлакатларни йиллик ЯИМни ўсиш суръати 7% дан кам бўлмаса ЯИМнинг ҳажми 10 йилда 2 марта кўпаяди. Аксинча ЯИМнинг йиллик ўсиш суръати 10% дан кам бўлмаса, мамлакат ЯИМ ҳажми 7 йилда 2 марта кўпаяди.

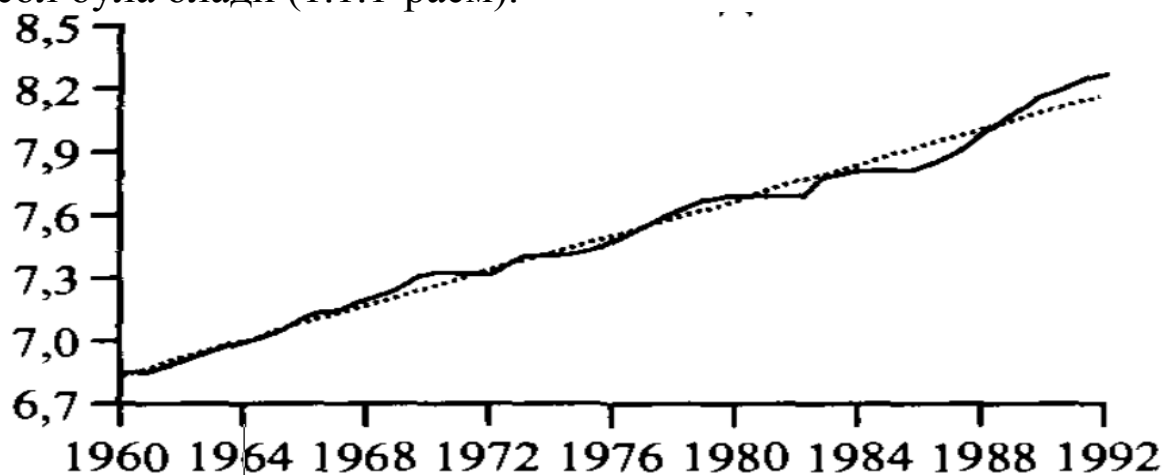
Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида иқтисодий ўсиш суръатларини таъминлаш, иқтисодиётни мамлакат шиддат билан бир иқтисодий тизимдан кейинги иқтисодий тизимга ўтишда мамлакат иқтисодиёти юқори иқтисодий ўсиш суръатларига эришиш керак бўлади. **Юқори иқтисодий ўсиш суръатлари** - бу амалга оширилган мувозанатлаштирилган макроиқтисодий сиёсатни, иқтисодиётни эркинлаштиришни, ишлаб чиқаришни модернизациялаш ва техник қайта қуроллантиришга қаратилган таркибий ўзгаришлар жараёнларини жадаллашуви ва чуқурлашувини натижасидир.

Иқтисодчи олимлар дуч келган муаммолардан бири бу иқтисодий ўсишнинг турлилиги бўлиб ҳосбланади. Чунки баъзи давлатлар юқори ўсиш суръатлар билан, баъзи давлатлар ўртача ўсиш суратлар билан, базилари эса умуман иқтисодий ўсиш кўзатилмаган баъзида умуман иқтисодий ўсиш ўрнига иқтисодий пасайиш (стагнация) ҳолатлари кўзатилар эди. Ушбу ҳолатларни баҳлаш ва илмий асослаш учун 20 асда кўплаб олимлар изланишлар олиб борганлар. Ушбу изланишларнинг энг умумийлашгани ва мувофақиятли яқунлаган иқтисодчи олим Халқаро ривожлантириш ва тараққиёт жаҳон банки иқтисодчиси

Лент Притчет томонидан олиб борилган изланишлар бўлиб ҳисобланади. Унинг фикрича иқтисодий ўсиш турлари қуйидаги 6 турга бўлинади (у ҳар бир иқтисодий ўсиш турни географик маконлар номи билан ифодалаган):¹

1. Юқори адирлар;
2. Адирлар;
3. Платолар;
4. Чўққилар;
5. Текисликлар;
6. Денверлар (бунда текисликлардан чўққиларга ўтиш даври назарда тутилади).

Юқори адирлар, бунда Питч мамлакат аҳоли жонбошига тўғри келадиган ЯИМ йиллик 3 % оралиғидаги юқори ўсиш сураътини назарда тутди. Бундай ўсиш тенденциясига эга бўлган давлатлар асосан шарқий осиедаги 11 та мамлакатлар (Япония, Гонконг, Корея, Малайзия, Сингапур, Тайвань, Таиланд), баъзи Европпа мамлакатлари (Кипр, Ирландия, Мальта) ва Африкадаги Ботсвана мисол бўла олади (1.1.1-расм).

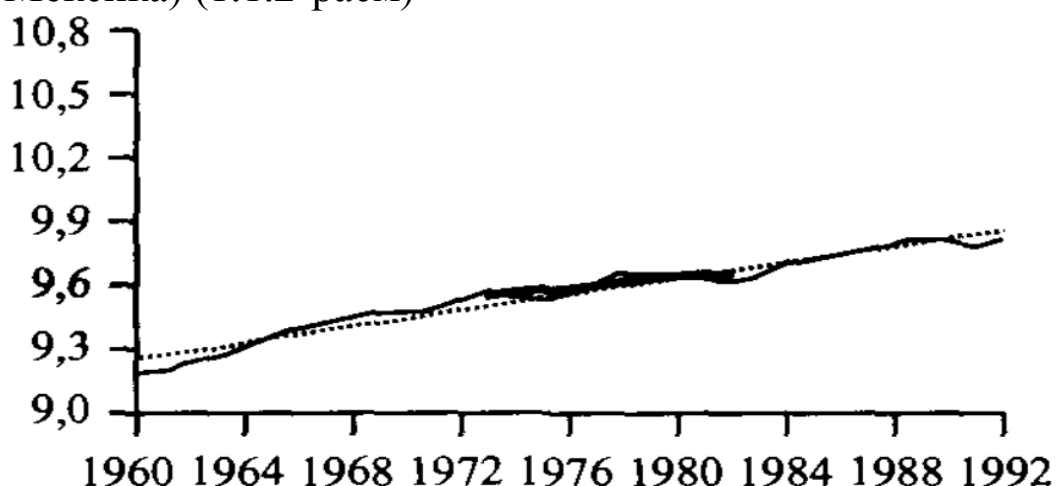

1.1.1-расм. Иқтисодий ўсишнинг юқори адирлар тури.

Адирлар, бундай турга одатда ўзоқ муддат давр мобайнида барқарор иқтисодий ўсиш тенденциясига эга бўлган ва йиллик аҳоли жон бошига 1.5 – 3 %га ЯИМ ҳажми ўсиши кўзатиладиган мамлакатлар киради. Булар АҚШ, Австралия, Канада; индустриаллашган ғарбийевроппа мамлакатлари (Франция, Германия, Италия, Греция, Испания, Швейцария, Дания, Бельгия, Финляндия, Австрия); осие мамлакатларидан Хитой, Бирма, Филиппин, Бангладеш, Покистан, Изроил, Туркия, Тунис; баъзи

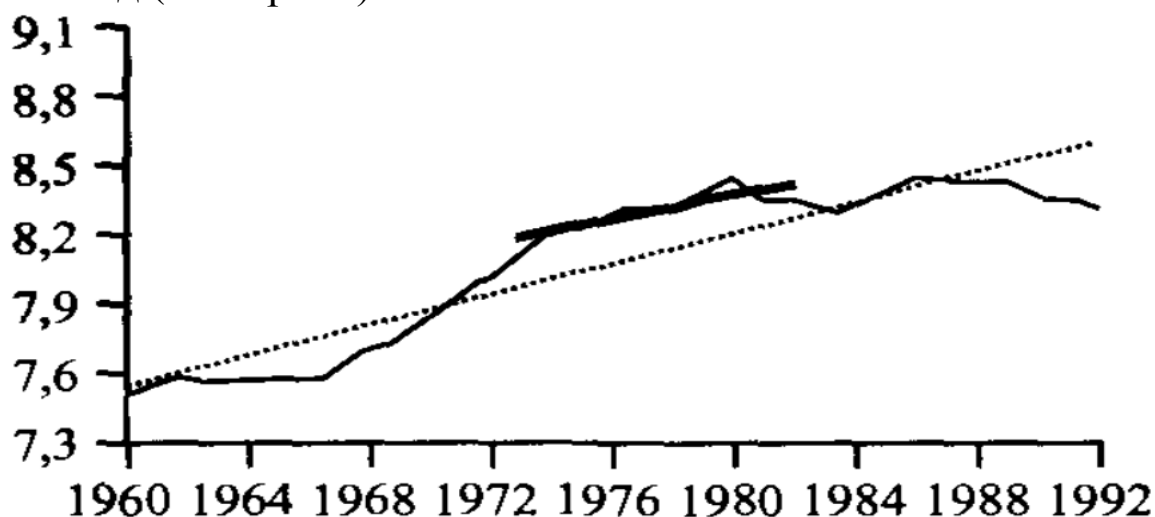
¹ Шараев Ю.В. “Теория экономического роста”, Учебник, ВЭШ, -М.: 2006 стр. 256

лотин америкасидаги мамлакатлар (Барбадос, Колумбия, Коста-Рика, Мексика) (1.1.2-расм)

1.1.2.-расм. Иқтисодий ўсишнинг адирлар тури.

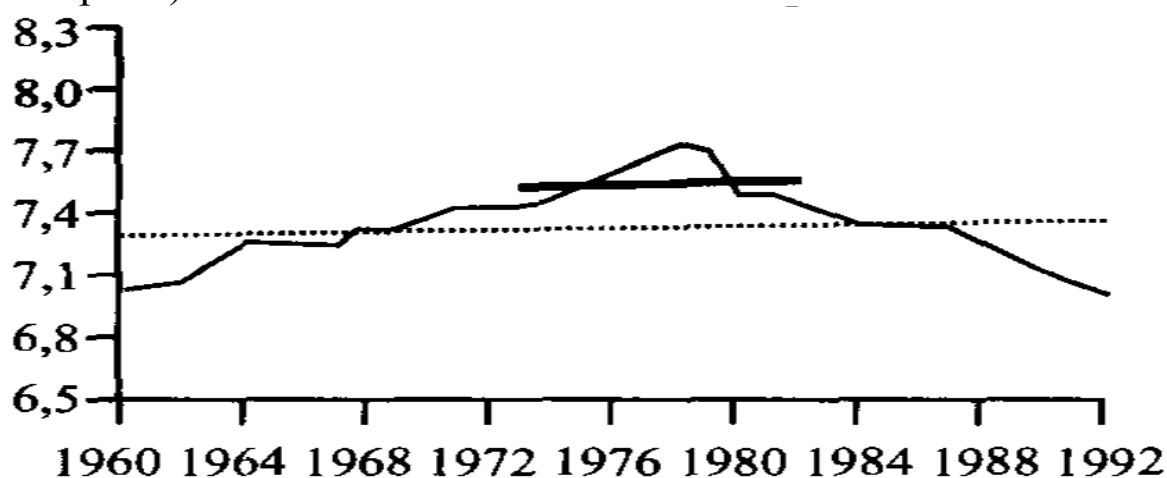
Платолар, ўсишнинг бундай турига аввал юқори ўсишга эга бўлиб (1.5 – 3 %) сўнгра яна пасайиш (0.66-0%) кўзатилган мамлакатлар иқтисодиёти мисол бўла олади. Бу мамлакатлар Бразилия, Доминикан Республикаси, Сальвадор, Гватемала, ва баъзи ривожланган мамлакатлар Голландия, Испания, Янги Зеландия, Швеция ва бир қатор африка мамлакатлари —Эфиопия, Гамбия, Гвинея-Бисау, Кения, Лесото, Марокко, Малави, Свазиленд (1.1.3-расм).

1.1.3.-расм. Иқтисодий ўсишнинг платолар тури.

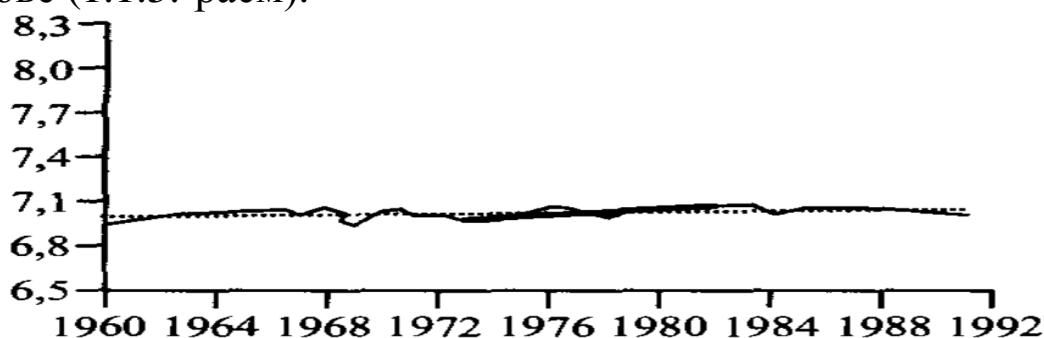
Чўққилар, бундай турдаги иқтисодий ўсиш мамлактларнинг аввал юқори суръатлар билан ўсиш кўзатилиб бирданига пасайиш кўзатилган мамлакатлар киради. Ушбу мамлакатлар Буюк Британия, Папуа—Янги Гвинея, Эран, Ироқ, Иордания, Сурия; бир гуруҳ африка ва лотин америка мамлакатлари Алжир, Намибия, Миср, Камерун, Конго, Кот-д'Ивуар, Габон, Либерия, Мозамбик,

Нигер, Нигерия, Сьерра-Леоне, ЖАР, Того, Зоир, Замбия, Аргентина, Боливия, Эквадор, Гайана, Гондурас, Ямайка, Никарагуа, Панама, Парагвай, Перу, Суринам, Тринидади Тобаго (1.1.4.-расм).

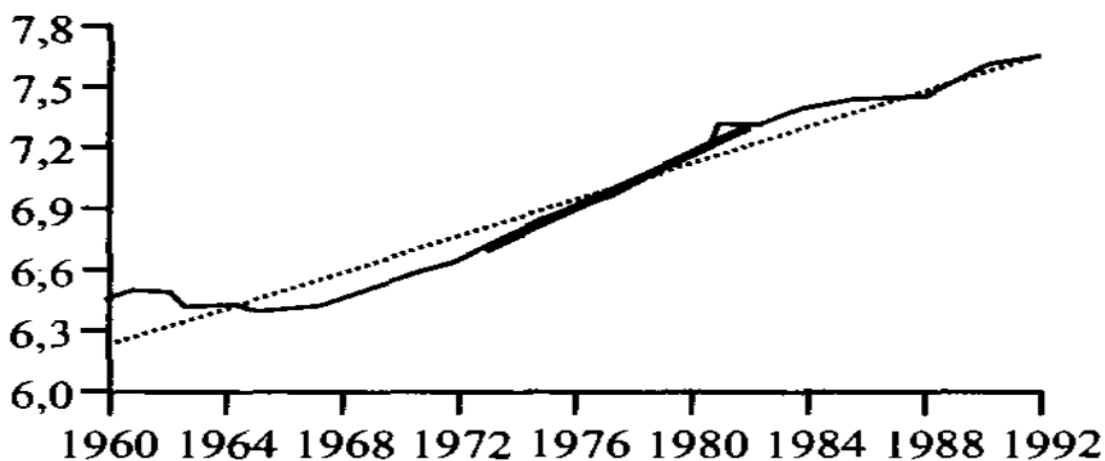
1.1.4.-расм. Иқтисодий ўсишнинг чўққилар тури.

Текисликлар, ушбу иқтисодий ўсиш туридаги давлатлар географик номи каби иқтисодий ўсиш паст бўлган мамлакатларга мисол бўла олади йиллик жон бошига иқтисодий ўсиш 1.5 % гача кўзатилади. Ушбу гуруҳга кирувчилар иқтисодий ўсиш мавжуд булиши мумкин ва аксинча иқтисодий ўсиш умуман кўзатилмаслиги мумкин. Иқтисодий ўсиш кўзатилмаган иқтисодий ўсиш воҳалар деб юритилади. Бу гуруҳга қуйидаги мамлакатлар иқтисодий ўсиши мисол бўлиши мумкин: Непал, Гаити, Венесуэла, Ангола, Бурунди, Бенин, Марказий-Африканска Республикаси, Буркина-Фасо, Мадагаскар, Мали, Мавритания, Сомали, Уганда, Зимбабве (1.1.5.-расм).

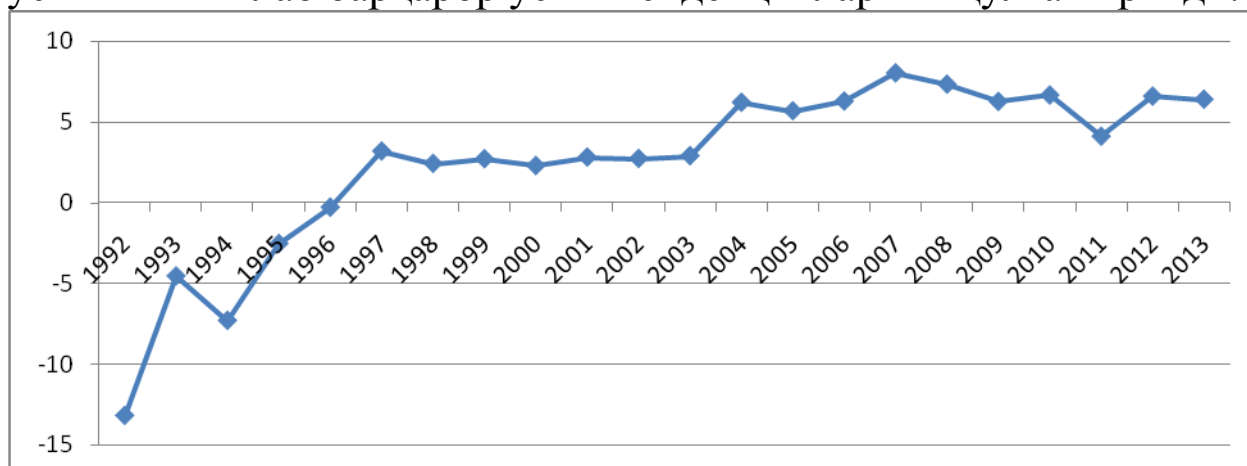
1.1.5.-расм. Иқтисодий ўсишнинг текисликлар тури.

Дневерлар ёки тезлашиш, бунда аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯИМ 1.5 %гача йиллик ўсиш 1.5 %дан юқори суръатлар билан ўсишни кўзатилган мамлакатлар мисол бўла олади. Бу мамлакатлар қуйидагилар: Индонезия, Ҳидистон, Шри-Ланка, Чили, Уругвай, Гана, Маврикий.

1.1.6.-расм. Иқтисодий ўсишнинг днвер тури.

Мустақилликнинг илк йилларида мамлакат иқтисодиётида тақчиллик, озиқ овқат етишмовчилиги ва бир қатор муаммолар мавжуд эди. Бунинг сабаби собиқ иттифоқ даврида олиб борилган бир томонлама иқтисодиётнинг ихтисослашуви эди. Леки давлатнинг самарали иқтисодий ислохотлари натижасида мамлакатимиз иқтисодиёти қисқа муддат ичида ўз иқтисоди ўсишини тиклаб барқарор ўсиш тенденцияларини қўлга киритди.

1.1.7.-расм. Ўзбекистон Республикасида аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯИМ ўсиш суръатлари %да (Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика бошқармаси маълумотлар асосида муаллифлар ҳисоб китоби).

1.1.7.-расмга эътибор қаратадиган бўлсак, мамлакат реал ЯИМ аҳоли жон бошига 1992-1996 йиллар оралиғида пасайиш тенденциясига эга бўлган ва иқтисодий ўсишнинг воҳалар турига мансуб бўлган, 1997-2003 йилларда иқтисодий ўсишнинг тезланиш турига эга бўлган. Мамлакат иқтисодий ўсиши 2003 йилдан ҳозиргача чўққилар турига мансуб бўлиб келмоқда ва мамлакатимизда юқори иқтисодий ўсиш суръатлари кўзатилмоқда.

Бу эса ўз навбатида давлатнинг мустақиллик илк йилларида олиб борган самарали иқтисодий сиёсатининг келажакдаги яъни ҳозирги кундаги ҳосиласи ислоҳотларнинг аниқ мақсадга мувофиқ олиб борилаётганлигидан далолат беради. Ҳозирги кунда мамлакатимизда иқтисодий ривожланишга эришиш ва ўзоқ муддатли иқтисодий ўсиш суръатларини таъминлаш мақсадида, давлат томонидан кўплаб иқтисодий-ижтимоий ислоҳотлар олиб борилмоқда бу сай ҳаракатлар эса келажакда ижобий ўз ҳосиласини бериши керак.

Жамият эҳтиёжлари ишлаб чиқариш ресурсларига муносабатда доимо биринчи бўлсада, бу эҳтиёжларни қондирувчи ишлаб чиқариш маҳсулотлари маълум мамлакатнинг ишлаб чиқарувчилари ёки импорт маҳсулотлар воситалари ўзлаштириганда вужудга келади. Буни шу билан тушунтириш мумкинки, эҳтиёжларининг вужудга келиши қадам - бақадам оммавий тус олади ва ишлаб чиқаришнинг ўзлукчиз ривожланишини назарда тутлади.

Ишлаб чиқариш имкониятларининг ривожланиши жамият эҳтиёжлари ўсиши миқдори билангина эмас, уларнинг таркибида бир эҳтиёж улушининг ортиши ва бошқасининг улуши пасайиши билан ифодаланилади. Ишлаб чиқариш ресурслари ва чиқариш таркиби, қоидага мувофиқ эҳтиёжлар тўзулмаси каби тез ўзгариши мумкин эмас. Маҳсулот ёки хизматга янги эҳтиёж туғилиши учун унинг бир вақтда ишлаб чиқаришни ўзлаштириш ва бозорда истеъмолчилар талабларига мос, тулаш қобилиятига эга ўз сифати ва нархи билан улар талабига жавоб берадиган янги маҳсулотнинг пайдо бўлиши факти етарли.

Шу билан бирга маълум товар ишлаб чиқаришни оммавий ўзлаштириш учун маълум муддат зарур. Ишлаб чиқарувчилар ортда қолишни камайтиришгагина эришишлари мумкин, лекин уни бутунлай эскиртираолмайдилар. Бундан келиб чиқадики, иқтисодиётнинг асосий субъектларининг иқтисодий ўсиши томон интилиши жамиятда қандай ривожланиш даражасига эришилганга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлади. Бироқ ишлаб чиқариш реал шартлари ўсиш потенциалини реализация қилишга ҳар доим ҳам йўл қўймайди. Бундай шароитларда депрессия ёки худди ички иқтисодий омиллар, каби миллий иқтисодиётга муносабатдаги ички омиллар (масалан, урушлар, ички ва халқаро сиёсатдаги ўзгариш ва

бошқалар) билан изоҳланиши мумкин бўлган иқтисодий таназзул бошланади.

Иқтисодиёт назариясида иқтисодий ўсишнинг юзага келиши шакллари изоҳида икки асосий ёндашув мавжуд. Улардан кенг тарқалгани иқтисодий ўсишни ЯИМ (МД) реал ҳажми ўсиш суръати ёки бу кўрсаткичларни аҳоли эҳтиёжи ҳисобида ошириш суръати билан ўлчанадиган аниқ вақтда миллий иқтисодиёт ривожланишининг жами характеристикаси билан тушуниш ҳисобланади. Иқтисодий ўсишни ҳисоблайди у ёки бу услубни қўллаш зарурати одатда тадқиқот масалалари билан боғлиқ. Иқтисодий ўсишни ҳисоблашнинг биринчи усули, қоидага кўра, мамлакатнинг иқтисодий салоҳияти кенгайиш суръатларини баҳолашда қўлланилади, иккинчисидан эса аҳолининг қулай шароити динамикаси таҳлилида ёки турли ҳудудлар ва мамлакатларнинг ҳаётийлик даражасини солиштиришда фойдаланилади. Ҳозирги вақтда ўсиш назариясида иккинчи ҳисоблаш усули афзал деб қаралади.

Иқтисодий ўсишда реал миллий даромад ошиш суръатлари аҳоли ўсиши суръатларини оширадиган миллий иқтисодиёт ривожланиши назарда тутилади. Бу ўсиш муаммоларини ташқи кўзатувчи нуқтаи назаридан эмас, мамлакат аҳолиси позициясидан туриб кўриб чиқишни тақозо этади.

Иқтисодий ўсишни ишлаб чиқариш реал ҳажмининг ошиш суръатлари нуқтаи назаридан қараб чиқишда одатда (аниқ ва ноаниқ шаклда) иқтисодиётда чуқур тўзилмавий ва институционал ўзгаришлари юз бермаслиги таҳмин қилинади. Ишлаб чиқариш тўзилмаси ва институционал муҳит мураккаб ва ўзгармас ҳисобланади. Бундай ривожланиш характери ташқи муҳит билан ўзаро таъсирда балансланган ва яхлитлик хусусиятига эга бўлган иқтисодий тизим учун ўзига хос.

Иқтисодий ўсиш назариясидаги бошқа ёндашув индустриал ва постиндустриал жамиятни такрор ишлаб чиқаришда қўлланилади. Бу назариялар қачонки, ўзгаришларга хоқимлик, бошқарув, инфратўзилма объектлари, иқтисодиётдаги тўзилмавий ўзаро таъсир ва унинг ташқи муҳит билан ўзаро алоқасининг асосий институтлари дуч келганда, “юқори узун” даврда иқтисодий динамика муаммоларини таҳлил қилади. Таъкидлаш керакки, “ўзок муддатли” ва “Юқор узун” даврлар тушунчалари динамика

назариясида иқтисодий вақт ҳақида гап борар экан, худди ўзининг вақтинчалик масофаси ва концептуал йўналиш каби фаркланади (ходисалар содир бўлиш тезлиги). “Юқори узун” давр ўзининг вақтинчалик масофаси ходисалари қаторида ўзоқ муддатли давр ва унинг анъанавий тушунчасида қисқа бўлиши мумкин. Хусусан, бу мамлакатимиз ривожланишининг замонавий босқичида, унинг учун характерлидир. Бунда тўзилмавий, институционал ва функционал ўзгаришлар ишлаб чиқариш реал ҳажми табиий ўсиш жараёнини аниқлайдиган ишлаб чиқаришнинг текис олимлари ўзгаришидан кўра тезроқ юз беради.

Юқори ўзун даврдаги иқтисодий ўсиш таҳлилининг икки асосий хусусиятини ажратиш мумкин:

- иқтисодий ўсиш иқтисод ривожланишининг ташкилий элементи сифатида қаралади. У бир томондан ривожланишнинг циклик характерини ифодалайди, иккинчи томондан ўзи пасайиш ва депрессия даврларига тайёрловчи ўзгаришлар резултати ҳисобланади. Шунинг учун асосий эътибор иқтисодий ўсиш суръатларига эмас, балки иқтисодиётдаги глобал ўзгаришлар, барқарор тенденция ва қонунчиликлар ва уларнинг янги сифат ўзгаришларига қаратилади.

- макроиқтисодий танаффуслар қаторида иқтисодий ривожланишнинг ва индустриал асослари, тадбиркорлик муаммолари, ишлаб чиқарувчилар қизиқишлари зиддиятли силжишлари, истеъмолчилар ва давлат ҳокимияти институтлари иқтисодий фаолият самарадорлигини ошишига йўл қўймайдиган янги иқтисодий тўзилманинг шаклланиши ва унинг ташқи муҳит ўзгарувчанлиги шароитидаги барқарорлигини текширади.

Жамият аъзоларининг хилма-хил ва юксалиб бораётган эҳтиёжларини қондиришнинг бирдан бир воситаси иқтисодий ўсишдир. Агар иқтисодий ўсиш бўлмаса ҳеч қандай жамият ривожлана олмайди, эски иқтисодий тизим ўрнига янгиси қирмайди, хуллас ижтимоий тарақиёт юз бермайди. Бу объектив қонуният бўлиб, аҳоли ўсиши ва фан – техника жараёнлари билан боғланган. У миллий иқтисодиёт ривожланиш ҳаракатини кўрсатади ва шу сабабли вақтнинг маълум даврларига (чорак, йил ва ундан ўзоқ вақтга) макроиқтисодий кўрсаткичларни (ЯИМ ва СММ) таққослаш йўли билан ўлчанади.

Иқтисодий ўсиш деганда, одамларнинг талаб – эҳтиёжини қондириш учун зарур бўлган моддий маҳсулот ва хизматларни , яъни барча ноз – неъматларни ишлаб чиқаришнинг кўпайиб бориши тушунилади. Иқтисодий ўсиш нафақат истеъмол буюмлари , балки ишлаб чиқариш воситалари, яъни ресурсларни ҳам кўплаб ишлаб чиқаришини англатади, чунки ўсиш жамият аъзоларининг жорий истеъмолини қондириш билан чекланмай, келажакда ишлаб чиқаришни ривожлантириш орқали бўлғуси истеъмолни қондиришни ҳам мўлжаллайди. Ишлаб чиқариш фаолияти жамият ҳаётининг бирламчи асоси бўлганидан иқтисодидан ўсиш ижтимоий тараққиёт учун моддий замин яратиб беради . Жамиятдаги чуқур ва сифатли ўзгаришлар иқтисодий ўсиш суръатларига қараб юз беради. Ҳозирги босқичда жамият ҳаётидаги шиддатли ўзгаришлар барқарор ўсиш натижасидир. Иқтисодий ўсиш жамиятдаги ишлаб чиқариш ҳажмини ёки аҳоли жон бошига яратилган маҳсулотлар ва хизматлар ҳажмини ортиб бориши билан ўлчанади. Уни албатта реал ялпи миллий маҳсулот ёки реал миллий даромаднинг кўпайиши ифода этади.

Макроиқтисодий ўсиш – бутун жамият миқёсидаги, масалан, мамлакат миқёсидаги иқтисодиётни ўсишдир. У жамият ишлаб чиқариш фаолиятининг натижаси бўлади, турли корхона ва тармоқлардаги макроиқтисодий ўсишнинг мазмуни сифатида юзага келади.

Микроиқтисодий ўсиш – бу корхона , хўжалик фирма ва тармоқ доирасидаги ўсишдир , шу доирадаги меҳнат қилувчилар иқтисодий аниқроғи гуруҳий фаолиятнинг натижасидир.

1.2. Иқтисодий ўсишнинг дастлабки шартлари.

Иқтисодиёт бойлик ҳақидаги фан экан, табиийки, аввалом бор унинг пайдо бўлиши биланоқ иқтисодий ўсиш муаммоси диққат марказида туради. Бу муаммони ечиш иқтисодиётнинг аҳоли доимий ўсишда ҳаёт даражасини оширишни таъминлайдиган ривожланиш омилларини қидиришни билдиради. Маълумки, инсон эҳтиёжлари чегараланмаган: инсон бир эҳтиёжини қондириши билан кейингиси туғилаверади. Шу билан бирга ер аҳолиси ўзлуксиз ўсиб боради. Инсониятнинг 1 млрд.га етиши учун 10 минг

йил керак бўлди. (Бу 1850 йилда эди), 2 млрд.га етиши учун эса 80 йилгина керак бўлди (1930). 45 йилда эса бу рақам икки бараварга кўпайди (1975). 2000 йилда Ер юзида 6 млрд. киши яшаган. 2020 йилда эса аҳоли 8 млрд.ни ташкил қилиши прогноз қилинмоқда.

Дарҳақиқат, XIX аср ўрталарида бошланган аҳолининг бундай тез ўсиши одамлар эҳтиёжини жамият ва индивидуал кондирилишига олиб борувчи маҳсулот таннархининг илгарилаб ўсиши билан ёнма-ён кечади. Америкалик иқтисодчи Э. Меддисон эрамининг 500-йилидан бошлаб иқтисодий ўсиш тарихини ўрганар экан, қизиқарли натижаларга келди. Сўнгги 1500 йил оралиғида бир киши учун етарли бўлган маҳсулот ишлаб чиқариш ўсиши ва аҳоли ўсиши орасидаги аниқ боғлиқлик бўлган доирадаги 4 давр кўрсатилади.

1.2.1-жадвал

Сўнгги 1500 йил ичида аҳоли ўсиши ва аҳоли эҳтиёжида маҳсулот ишлаб чиқариш (ўртача йиллик ўсиш суръати %).²

Давр	Аҳоли ўсиши	Аҳоли эҳтиёжида маҳсулот ишлаб чиқариш ўсиши
Аграрианизм (500-1500 й.)	0,1	0,0
Ривожланган аграрианизм (1500-1700 йиллар)	0,2	0,1
Савдо капитализми (1700-1800 йиллар)	0,4	0,2
Замонавий капитализм(1820-1980)	0,9	1,6

Маълумотлардан кўриниб турибдики, аҳоли эҳтиёжига кўра ишлаб чиқариш 1000 йил оралиғида ўсмаган ва аҳоли шу давр мобайнида ўртача йиллик суръатда 0,1 %га ўсган. Айрим кўрсаткичлар ўсиши кейинги уч юз йиллик мобайнида кўзатишга эришилган, лекин уларнинг ўсиш суръати жуда пастлигича қолган. Шиддатли сакраш замонавий капитализм даврида юз берган. Бунда аҳоли эҳтиёжи бўйича ишлаб

² Сакс Д.Ж., Ларрен Ф. Макроэкономика Глобал ёндашув М., 1996. – 599 .

чиқаришнинг ўсиш суръати 1,6 %гача кўтарилган, аҳоли сони эса йилига тахминан 1 %га ўсган.

Бошқа америка тадқиқотчиси, иқтисодий ўсишни тушунтиришга миқдорий ёндашув асосчиси С. Кўзнец Англия, Германия, АҚШ каби мамлакатлардаги иқтисодий ўсиш суръатлари тезлиги sanoat бурилиши ва капитализмнинг етакчи иқтисодий тизимга айланган даври билан боғлиқ деб ҳисобланади. Капитализм моҳиятан, капиталистик ривожланиш йўлида турган мамлакатлар иқтисодий ўсишида ўзакли ўзгариш билан таъминлайдиган биринчи иқтисодий тизим бўлиб қолди.

Бу тарихий феномен олимлар томонидан турлича тушунтирилган. Шу мавзуга бағишланган оммавий назариялардан бири дин ва иқтисоднинг ўзаро алоқсини етарли сабаб деб ҳисобловчи М. Вебер томонидан ишлаб чиқилган. У капитализм ўз ривожланиши учун тикланиш даврида фақат дин бериши мумкин бўлган бақувват маънавий стимулга муҳтож эди. Шундай дин сифатида XVI асрнинг биринчи ярмида христиан ислоҳотчилари М. Лютер ва Ж. Калвиннинг теологик таъминоти – протестантизм бўлди. Протестантизм ва у орқали юзага келган касбий этика, Вебер фикрига кўра, Шарқ дини Хитой, Хиндистон каби мамлакатларда индустриал кўтарилишга монёлик қилувчи барьер сифатида хизмат қилганда, Ғарб иқтисодий кўтарилиши ва замонавий Ғарб цивилизациясининг жиддий омили бўлди.

Протестант таълимининг маркази тақдир ҳақидаги ғоялар ҳисобланади: ҳар бир кишига туғилмасидан олдин унинг тақдири – қутилиш ёки абадий ташвиш белгиланган бўлади. Кишиларнинг ҳар қандай интилишлари ёки церков ёрдами ҳеч нимани ўзгартира олмайди. Барчаси худо томонидан у оламни яратган пайтда белгилаб қўйилган ҳеч ким бу олам нима учун яралганини билмайди. Тақдир ҳақида ғоя осмондаги “яхши ишлар” ёрдамида ёки монастирлик, оламдан ташқари аскезларга олиб борувчи йўлни беркитиб қўйди. Инсонга умид ва танлаш ҳақида гувоҳлик берадиган ютуқларга эришиши учун табиий машғулот касбий фаолият бўлиб қолди. Бошқа барча нарсдан воз кечилди, модомики у бойлик орттиришга ишдаги муваффақиятга халақит беради. Ердаги инсоннинг муваффақияти, унинг интилиши яхшиланишларга йўналтирилганлиги худонинг инсонга берилган қутқарувчилик белгиси худонинг инояти. Ялқовлик,

мавффақиятсизлик камбағалликни эса ҳар ким лаънат тамғаси деб қабул қилиши лозим.

Бундан ташқари, протестантизм психологияда ўз-ўзини англашдан ўзоқлашув деб аталадиган тушунчага тақлид қилади. У инсонга ўз хатоларини ўзи муҳокама қилиш ҳуқуқини беради. Бунинг учун церковга бориш шарт эмас. Модомики, худо инсонни ҳар доим ва ҳар жойда кўрар экан, ҳар бир одам ўз жавобгарлигини унинг олдида хис қилиши керак. Натижада инсонларга жамият ва бир - бирлари олдида персонал жавобгарлик шаклланади.

Худога, меҳнатга яқинлашишдаги янги муносабатларнинг бирдан-бир янги мақсади бўлган Европада протестантизм кенгайиши даврида инсонларда юз берган катта психологик силжишга олиб келди. Аввалги вақтларда, жумладан, ўрта асрларда меҳнатга муносабат ўзгача эди. М.Вебернинг ёзишича, капиталистик даврга қадар анъанавий ҳаёт даражани ушлаб туриш заруратидан ташқари кўп ишлаш стимули бўлмаган эди. Одамлар ишлашлари керак бўлгани учун ишлардилар ва бу зарурат четдаги, иқтисодий эҳтиёждан ташқари босим билан шартлашган бўлади. Капиталистик жамиятда янги хусусиятлар пайдо бўлди: инсонлар худди ички эҳтиёжлар каби ташқи босим учун ҳам ишлай бошладилар. Улар шундай муддат жавобгарлик ва интенсивлик билан ишлай бошладиларки, бундай ҳолат олдинги жамиятларда бўлиши мумкин эмас.

Инсон қобилияти ва кучини мобилизация қилиш учун ҳар қандай ташқи босимдан кўра ички эҳтиёж жуда самарали. Ташқи эҳтиёжлар пасайтирадиган психологик зиддиятларни юзага келтиради ва ақл инстинктив ва жавобгарликни ошириш талаб қилинган пайтда кишиларни пассив, муаммоларини ечишда қобиятсиз қилиб қўяди.

“Агар инсон энергиясини бир қисми ишга йўналтирилганида, капитализм ривожлана олмас эди. Бунга шубҳа йўқ,- деб ёзган машҳур ғарб психологи Э.Ф. Ромм, - тарихда эркин кишилар ўз энергияларини бутунлигича ягона мақсад – ишга бахш этган бошқа давр йўқ. Доимий меҳнатга интилиш бош ишлаб чиқариш кучига айланади. Буғ ва электр каби бизнинг саноат тизимимиз ривожланиш учун муҳимдир”.

Ғарб иқтисодий ўсишини айрим тадқиқотчилар бош режага бошқа омилларни ҳам киритадилар. Хусусан, фан ва тадқиқотлар,

табiiй ресурслар ва иқтисодий стимуллар, колониал эксплуатация ва империалистик экспонция. Бироқ бу омилларнинг муҳимлиги даражасини баҳолаш қийин. Агар, масалан, фан ва тадқиқотлар, - Ғарб бойлиги ўсишининг етарли сабаби бўлса, нима учун худди шундай ўсиш XVI асргача шу даражада лидерлик қилган Хитой ёки Ислом мамлакатларида кўзатилмаган.

Иқтисодий ўсишни тушунтиришда кичик бўлмаган аҳамиятини айрим муаллифлар таъкидлаган табiiй ресурсларга келсак, тарихий ҳақиқат XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида (Нидерландия ва Швейцария гуллаган даврида) бу тезис репутациясини пасайтириб юборди. Унга сўнгги зарбани Япониянинг кўринмас ўсиши ва гуллаши, жанубий Кореянинг иқтисодий муваффақиятлари ва қатор янги индустриал мамлакатлар берди. Бунга яна мисол қилиб, иккинчи жаҳон урушидан кейин чекланган табiiй ресурсларга эга бўлган Европа мамлакатлари қашшоқликдан бойликка интилувчан силжишни юзага келтирганликларини ва худди шу вақтнинг ўзида айрим “учинчи олам” мамлакатлари йирик табiiй ресурсларга эга бўла туриб ҳам, ҳалигача қашшоқликда яшаётганлигини мисол келтриш мумкин.

К.Маркс Ғарб иқтисодий ўсишини тушунтиришда рақобатнинг ҳаракатланувчи кучлари, психологик мотивация, ҳаражат кетидан қувишга катта аҳамият беради. Бироқ, М.Вебер бу фикрнинг аҳамиятини инкор этади: “Иқтисодий қизиқишлар танглигининг бошқа даврлардан фарқ қиладиган бизнинг рационалистик ва капиталистик замонга мувофиқ тасаввур содда тасаввурдир: замонавий капиталистлар, масалан, шарқ савдогарларидан, унчалик катта бўлмаган даражадаги тамагарликдан кўрқишлари билан ажралиб турадилар. Иқтисодий қизиқишларда ўзбошимчалик қилиш ўз-ўзидан фақатгина иррационал натижаларга олиб келиш мумкин.”

Бошқа бир ишида М.Вебер ёзади: “Тадбиркорликка интилиш, текин фойдага интилиш пул яроқлигида ўз-ўзидан капитализм билан ҳеч қандай алоқаси йўқ. Бундай интилиш официантларда, шифокорларда, кучер, рассом, кокетка (фохиша), порахор чиновник, солдат, қароқчи, қизил бурунлар, куморхона қатнашчилари ва қашшоқларда кўзатилган ва кўзатиляпти. Капитализмнинг моҳияти ҳақидаги шу каби содда тасаввурлар

тарих маданиятини ўрганиш мобайнида бутунлай вос кечишни кўзлайдиган ҳақиқатга тегишли. Текин даромад ишларида тийиқсиз очкўзлик ҳеч қандай меъёрада капитализмга ўхшамайди ва унинг “руҳи”га мувофиқ эмас. Капитализм бу иррационал интилишга ортиқча ташвиш бўлиши мумкин, ҳар ҳолда унинг рационал бўйсунушига ёрдам беради. Капитализм, шубҳасиз, ўзлуксиз фаолдият юритувчи рационал капиталистик корхона доирасида текин даромадга ва даромаднинг ўзлуксизлигига рентабелликка интилиши жиҳатдан мос келади”.

М.Вебер хусусий тадбиркорлик хўжалиги ишлаб чиқарувчанлигига йўналтирилган янги хўжалик ахлоқи ва мантик асосан улар ортиқчалик қилганларида ўзининг қатъийлиги билан бойликдан бевосита баҳра олишни рад қилишини ва талабни қисқартиришга интилишларини курсатди. Шу билан бирга улар молпарастликни анъанавий этиканинг психологик оғирлигидан ҳалос қилди, уни фақатгина қонунигина эмас, худо нуқтаи назарига ҳам тўғри келадиган билимларга айлантириб, кишанларни ечди. Бир сўз билан айтганда, бойлик касбий фаолият натижаси сифатида оқланди, Худонинг рағбати сифатида қаралди. Агар эҳтиёжларга пуританча муносабат текин даромадга интилиш билан қушилса, унда бунинг объектив натижаси эҳтиёткорлик натижасида капитал жамғариш бўлади. “Бойлик орттириш эҳтиёжи йўлидаги тўсиқ,- таъкидлайди М.Вебер – инвесторланган капитал сифатида унинг ишлаб чиқаришда қўлланишига муқаррар хизмат қилиши лозим”.

Шу билан бирга янги этика ғарб мамлакатлари ҳаёти учун оддий капитал жамғаришдан кўра муҳимроқ натижага эга. “Пуритан тинчлик туйғуси тасдиқланган ҳар бир жойда, ҳар қандай шароитда у ҳаёт тарзининг иқтисодий нуқтаи назаридан рационал, буржуазия тикланишига имкон туғдиради ва албатта, капитал қўйилмаларининг оддий стимуллаштиришдан кўра кўпроқ аҳамиятга эга. Пуританизм замонавий “иқтисодий инсон” манбаида турибди”.

Янги шахс юзага келиши ва капиталнинг жамғарилиши хўжалик ҳаётининг усувчи автоматизацияси бўлиб қолди. Иқтисодий муносабатлар қадам - бақадам бутунлай интеграрлашган ва юқори ташкиллашган сўнгги ўрта асрлар давридаги феодал жамият учун характерли бўлган диний ва сиёсий назорат остига кира бошлади. Иқтисодиётнинг устидаги бундай

назоратнинг бўшаши турли шаклларда юз берди: бошқарилмайдиган нархлар бўйича савдо хажми ўсиб кетди, ўз кўллари билан ишлаб чиқарган маҳсулотларини сотадиган хунармандлардан фарқли равишда олди-сотди ҳисобига яшовчи ва боювчи савдогарлар синифи пайдо бўлди; қадам-бақадам кўпгина иқтисодий қарорлар маркази бўлган янги корхоналар ташкил этилиши билан ҳукумат ва гильдийлар томонидан нazorатнинг йўқ бўлиши, бу қарорлардаги қирим ва қиким эса корхонанинг шахсий эгаси томонидан тан олинди. Бу барча ўзгаришлар сифатли янги иқтисодий механизмнинг қуришда, миллий иқтисодиёт ташкилотлари самарадорлигини оширишда катта рол ўйнайди.

“Иқтисодиётнинг самарали ташкилоти,- деб таъкидлайди америкалик иқтисодчи Д.Норе – иқтисодий ўсиш калитидир. Унинг Фарбий Европада вужудга келиши Фарбнинг кутарилишига шартлангандир. Самарали ташкилот ўзининг кетидан индивидуал қирим шакиллари ямийат қирим шакилларига яқинлаштирувчи иқтисодий активлик кўринишлари оқимидаги индивидуал иқтисодий зўриқиш йўналиши учун стимуллари ташкил қиладиган шахсий ҳуқуқ тўзилмаси ва институционал тўзилма қуришни эргаштиради.”

Кейинги 10-15 йил ичида кўпгина иқтисодчилар диққати Жанубий-Шарқий мамлакатлари иқтисодий ўсиш билимларига бориб тақалмоқда. Бу мамлакатларнинг иқтисодий ривожланишларидаги ютуғи ҳақиқатдан ҳам афсонавий характерга эга. Бошқа ҳеч қандай ривожланаётган мамлакатлар гуруҳи бундай ўсиш суърати, қашшоқликни пасайиши даражаси, жахон бозорига интеграцияси, шунингдек, ҳаётийлик даражасининг ошиши бўйича ўрناق бўла олмайди. Кейинги 25 йил ичида бу ерда аҳоли талаби деярли 4 баробар ошди. Қашшоқликда яшаётган аҳоли қисми таъхминан 2-3 хажмда камайди, аҳоли ўсиш суърати тез тушиб кетди, таълим даражаси ва саломат кўрсаткичлари сезиларли яхшиланди. “Осиё йўлбарслари”(Жанубий Корея, Сингапур, Ганконг, Тайван) нинг кетидан “иккинчи авлод” (Индонезия, Малазия) борди, ҳозир эса рационал ўсишнинг янги ҳаракати сифатида Хитой номоён бўлди.

Янги индустриал мамлакатлар (НИС) иқтисодий ютуғи сабаблари нимада?

Бу саволга жавоб бериш учун Халқаро банк томонидан уч гуруҳ омиллари таъсирини аниқлашни уддалаш натижасидаги кенгайтирилган тадқиқот олиб борилди:

- a) Сиёсий ва макроиқтисодий барқарорликка эришиш;
- b) Инсон ресурсларига инвестициялар;
- c) Ташқи бозорга йўналтирилганлик.

Бу мамлакатларнинг асосий ютуғи у ёки бу иқтисодий сиёсат шакилланишидаги прогматизм галасидир. Бунинг замирида, модомики, НИС биринчи авлодининг гуллаши давлатнинг иқтисодиётга фаол аралашуви билан бўлса, бир вақтнинг ўзида улардан кейинги мамлакат ютуғи давлат иқтисодий сиёсатининг эркинлиги билан шартланганлигини назарда тутиш лозим. Лекин у ёки бу ҳолда ҳам макроиқтисодий сиёсат юқори фискал дисциплина, жамғарма ва инвестициялар, шунингдек ташқи ориентирланган савдо сиёсатининг адекват стимуллашуви билан характерланади. Иқтисодий ўсишдаги макроиқтисодий барқарорлик қуйилмаси давлат бюджети дефицити барқарор ва паст даражаси билангина эмас, шунингдек бошқа ривожланаётган мамлакатлар кўрсаткичларига мувофиқ ЯИМ икки-уч баробар оширадиган хусусий инвестициялар улушининг катта тезликда ўсишида ҳам жойлашади.

Тажриба кўсатадики, ишлаб - чиқариш инвестицияларининг ва капитал қўйилмаларининг самарадорлиги меҳнат ресурсларининг унумдорлигига боғлиқ. НИСда меҳнатнинг роли иқтисодий ўсиш омили сифатида ўта жиддий. Ишчи кучи бу ерда юқори интизомлилик, технологик ва ташкилий ўзгаришларга осонгина мослашиш, таълим ва малаканинг юқори даражаси билан фарқланади. Жанубий - Шарқий Осиё мамлакатлари иқтисодий ўсишида хориж капиталининг оқиб кириши ва мўътадил протекционистлик импорт сиёсатининг экспортни стимуллаштириш билан бир вақтда олиб борилиши асосий роль ўйнайди. Тўғри хорижий инвестициялар учун қулай иқлимни трансмиллий корпорациялар (ТНК) назорати остида бўлган филиаллар ва қўшма ҳамда лицензияли корхоналар шаклидаги капиталнинг кенг масштабда жалб қилувчилар яратдилар. Бугунги кунда худди шундай ютуққа Хитой эришмоқда.

Шу тарзда Жанубий – Шарқий Осиё мамлакатлари тажрибаси бу ерда иқтисодий ўсишни ҳал қилувчи ҳеч қандай сабаб йўқ.

Уларнинг ютуғи - уларда иқтисодий ўсишни фақат зарурат юзасидангина эмас, балки жисмоний имкониятларни ҳам ҳисобга олган қатор омилларнинг яхлит комбинацияланган натижаси ҳисобланади. Бироқ, кўрсатиб ўтилган омилларга қўшимча қилиб, яна бир – рухий характер омилини киритиш лозим. Бу мамлакатларнинг барчасида, жумладан, Япония ва Хитойда бутун умри давомида кишилар Конфуций таълимини оладилар. Бу таълимга амал қилиш учун ҳар бир киши “уч сифат ва бешта яхши фазилатга” эга бўлишлари керак. Уч сифат - бу эҳтиёткорлик, меҳрибонлик ва жасурлик. Бешта яхши фазилат - бу ўз - ўзини ҳурмат қилиш, дунёқарашнинг кенглиги, тўғрилиқ, ғайратлиқ ва саҳоватлиқ. Буларнинг ҳаммасида ҳеч қандай ғайри табиийлик йўқ, лекин ижобий таъсир этувчи сиёсий шароитларда кўрсатилган сифат ва яхши фазилатлар жамиятнинг ижтимоий – иқтисодий прогрессида катта роль ўйнаш қобилиятига эга. Жамият ҳаётидаги Конфуция таълими материализацияси учун бошланғич аҳамиятга эга бўлган, Конфуция ғоялари мавжудлигининг барча масофасидаги кучли давлат ҳокимиятигина балки кейинги 20-30 йилдагина ривожланган ва тан олинган. Бу яқиндагина федерал қалоқлик шароитида бўлган мамлакатларнинг иқтисодий ва социал юксалишининг натижасидир.

1.3 Иқтисодий ўсиш ва жамоат институтлари иқтисодиёти таркибидаги ўзгаришлар.

Иқтисодий ўсиш жараёни жамиятдаги бир қатор миқдорий ва сифат жиҳатдаги ўзгаришлар билан кўзатилади. Шулардан биринчи навбатда иқтисодиётнинг таркибий трансформациясини алоҳида кўрсатиш керак. Иқтисодий ўсишни кўзлаган мамлакатларда биринчи навбатда қишлоқ хўжалигининг миллий маҳсулот ва бандликдаги улушини камайтириши характерлидир. Мавжуд маълумотларга кўра, АҚШда 1920 йилда ишчи кучининг 70%и қишлоқ хўжалигида банд бўлган, бу улуш 1941 йилга келиб 20%дан камни ва 1987 йилга келиб атиги 3%ни ташкил қилган. Японияда қишлоқ хўжалигида банд бўлган ишчи кучининг улуши 1879 йилдаги 72%дан, 1930 йилларга келиб 30%гачани, 1980 йилларнинг охирларида 8%ни

ташқил қилган. Белгаяда 1846 йилда қишлоқ хўжалигида ишчи кучининг 51% иштирок этган бўлса, 1947 йилда -12,5%, 1970 йилда 7%ни ташқил қилган.

Ушбу кўрсаткичлар иқтисодий ўсиш нафақат қишлоқ хўжалигининг умумий миллий ишлаб чиқаришдаги улуши қисқариши билан, балки, ушбу жараённинг тезлашуви билан ҳам кўзатилади. Агарда, қишлоқдаги банд бўлганларнинг улушини 50%гача камайтириш учун бир неча юз йилликлар талаб қилинса, кўпгана ривожланган мамлакатларда унинг охириги 100 йил ичида 40-50% га қисқариши таркибий трансформациянинг юқори тезлигига гувоҳдик беради.

Бундай ҳолатнинг асосий сабаби, авваламбор, иқтисодиётнинг аграр соҳасидаги меҳнат самараси ўсиши учун кўп миқдорда заҳираларнинг жамланганлиги, яъни бир хил шароитда маълум бир турдаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини кам ишчи кучи сарфлаган ҳолда ишлаб чиқариш имконини беради. Бошқа томондан, озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги товарларини истеъмол қилиниши чегараланган бўлиб, бу аҳоли жон бошига даромадларнинг ўсиши билан истеъмол талаби таркибидаги озиқ-овқатга қилинадиган харажатлар улуши камайишини англатади. Бундай ҳулоса ўтган асрда немис статистиги Э.Энгел томонидан берилган ва Энгел биринчи қонуни номини олган. (Энгелнинг иккинчи қонуни саноат истеъмол товарлари ва қимматбаҳо буюмларга таълуқли бўлиб, аҳолининг жон бошига бўлган даромади кўпайган сари, уй хўжаликларининг ушбу товар гуруҳига харажатларининг улуши ҳам ортади.)

Кейинчалик инглиз иқтисодчиси К.Кларк янги эмпирик маълумотлар асосида Энгел ҳулосаларини тасдиқлади ва аграр соҳаси улушининг камайиши бошида саноат улушининг кўпайиши ҳисобланиб, кейин эса хизмат кўрсатиш соҳасининг ўсиши ҳисобланади. Ушбу соҳалардаги, авваламбор хизмат кўрсатиш соҳасидаги ишлаб чиқаришни ривожлантириш харажатларининг эластик ўсиш коэффициенти ялпи ички маҳсулотнинг ўсишига боғлиқ ҳолда 1 дан юқори бўлади. Бу ЯИМ ўсишига боғлиқ ҳолда хизмат кўрсатиш соҳасидаги харажатлар иқтисодиётнинг бошқа соҳаларидаги харажатларга нисбатан тез суръатлар билан ўсади. Мисол учун, АҚШда ЯИМда уларнинг улуши 1929 йилда

(жорий нархларда) 34,7%, 1960 йилда - 38,1%, 1976 йилда - 45,6%ни ташкил қилган. Шу билан бирга, хизмат кўрсатишнинг улуши шахсий истеъмол харажатларида ҳам кўпаяди: АҚШда 1950 йилда 51,5%, 1960 йилда 50,4%, 1975 йилда 60,2%дан иборат бўлган. 1990 йилларда ривожланган мамлакатларда хизмат кўрсатиш соҳасининг ЯИМдаги улуши 55%гача ва шахсий истеъмол харажатларидаги улуши 70%гача кўпайди.

Жамият томонидан ишлаб чиқариладиган ва истеъмол қилинадиган хизматлар турли хилдаги категорияларга бўлинади:

- махсус билимларни талаб қилувчи интеллектуал хизматлар (таълим бериш, воситачилик, реклама фаолият турлари);
- соғлиқни сақдаш, таълим билан боғлиқ хизматлар;
- меҳмонхона ва ресторанлар фаолияти билан боғлиқ хизматлар;
- алоқа воситалари (транспорт, почта, телекоммуникация);
- молиявий хизматлар (банклар, томонидан такдим қилинадиган кредит ва бошқа хизматлар, суғурталаш);
- жамият ҳимоясини таъминловчи ва унинг аъзолари ўртасидаги алоқаларни тартибга солиб турувчи умумий хизматлар (мамлакат мудофаси, жамоат тартибини сақлаш, адлия, миллий ва маҳаллий даражадаги умумий бошқарув).

Иқтисодиёт жабҳаларидаги ўзгаришлар ижтимоий институтлар, инсонлар ҳатти-ҳаракатлари ва мафкураларида сезиларли ўзгаришларга олиб келади. Мазкур ўзгаришлар модернизация деб юритилади. Швед иқтисодчиси Г. Мюртал «учинчи дунё» мамлакатлари иқтисодий тараққиётига бағишланган «Осиё драмаси» номли китобида модернизациянинг кўйидаги тамойилларини кўрсатиб ўтган:

1. Рационализм. Анъанавий фикрлаш тарзи ва ишлаб чиқариш шаклинг ўзгартириш, жамоатчилик ва инсон фаолиятининг барча соҳаларида янги метод ва моделларни қўллаш
2. Иқтисодий режалаштириш. Хўжаликлар тараққиётини ошириш мақсадида қўлланиладиган иқтисодий сиёсат
3. Тенглик. Барча учун янада тенг ижтимоий ва ҳуқуқий мавқе, даромадлар ва ҳаёт тарзининг яратилишини таъминлаш.
4. Ижтимоий институтлар ва акд-идрокдаги ўзгаришлар. Бу ерда меҳнат унумдорлигини оширадиган, рақобатни ривожлантириб тадбиркорликка йўл очадиган, маълум бир маънода инсонлар хоҳиш

ва имкониятларидан фойдаланишга замин яратадиган ўзгаришлар тўғрисида фикр юритилади.

Институционал ўзгаришлар ўз ичига ер ислохотлари, монополияга қарши кураш, таълим ва соғлиқни сақлаш тизимини такомиллаштириш ва давлат бошқарувининг ўзгаришини олади.

Хулоса қилиб айтганда, жамоа мафкурасини модернизациялаш меҳнатсеварлик, самарадорлик, ҳақиқатпарварлик, оқиллик ва ўз кучига таяниш, ўзгаришларга тайёрлик ва шу каби хислатларни кучайтириш демакдир.

Иқтисодий ўсиш - тўлиқ бандлик билан мужассамлашган ишлаб чиқариш реал ҳажмининг ўзоқ муддат мобайнида ўсишидир. Иқтисодий ўсиш ЯИМ, давлат иқтисодий қудрати ва инсонлар фаровонлигининг ўсишида ўз ифодасини топади. Шунинг учун иқтисодий ўсиш ечими ҳар бир давлат макроиқтисодий сиёсати тўрт мақсадидан бири («сирли тўртлик») ҳисобланган вазифасига киради.

2. Иқтисодий ўсиш таҳлилининг муҳим томонларидан бири унинг асосини ўрганишдир. Иқтисодий ўсишнинг тарихий илдизлари шундан дарак берадики замонавий иқтисодий ўсиш тушунчаси XIX асрнинг биринчи ярмида Ғарбий Европада вужудга келган. Айрим муаллифларнинг фикрларига қараганда ишлаб чиқаришдаги туб ўзгаришлар, капитализмнинг етакчи иқтисодий тизим шаклида вужудга келиши бунга асос бўлиб хизмат қилган. Бошқа муаллифлар (масалан М. Вебер) ғарбдаги кескин иқтисодий ўсишнинг янада чуқурроқ маъносини англашга ҳаракат қиладилар ва протестант мазҳабини унинг сабаларидан бири сифатида қайд этадилар. Протестант этикаси ва руҳияти мавжуд бўлган барча ҳудудларда оқилона, буржуа ҳаёт тарзи ва шу билан биргаликда хўжалиғ фаолиятини самарали юритишга ҳаракат қиладиган «иқтисодий инсон» вужудга келган. Иқтисодий инсон капиталнинг тўпланиши ва тежамкорликни юзага келишига ижобий таъсир ўтказди. Иқтисодий ўсиш асосларидан сифатида шунингдек хусусий мулкчилик, рақобатчилик ва иқтисодий рағбатлантириш, илм-фан тараққиёти ва кашфиётлар, табиий ва инсон ресурсларининг мавжудлиги, колониал эксплуатация ва империалистик экспансия ҳам кўрсатиб ўтилади.

МУҲОКАМА УЧУН САВОЛЛАР

1. Иқтисодий ўсиш нима?
2. Иқтисодий ўсиш ва иқтисодий ривожланиш ўртасидаги фарқини ва алоқадорлигини ифодалаб беринг.
3. Лент Притче иқтисодий ўсишни нечта турга ажратиб кўрсатган?
4. Мустақиллик йилларида республикамиз иқтисодиёти иқтисодий ўсишини йиллар бўйича даврлаб беринг ва ҳар бир давр қайси иқтисодий ўсиш турига алоқадорлигини изоҳлаб беринг.
5. Макроиқтисодий ўсиш ва микроиқтисодий ўсишнинг бир биридан фарқини ва ўзаро алоқадорлигини ифодалаб беринг.
6. Янги индустриал мамлакатлар иқтисодий ўсиш ютуғи нимада?
7. Иқтисодий ривожланишда аграр, саноат ва хизмат кўрсатиш соҳаларининг тасири қандай?
8. Динни иқтисодий жарайнга қандай таъсир кўрсатади?
9. Модернизациянинг иқтисодий ўсишга таъсирини ифодалаб беринг.
10. Г. Муюртал “Осиё драммаси” номли асарида моденизацияни нечта тамоилини санаб ўтган?

2-БОБ ИҚТИСОДИЙ ЎСИШНИ АСОСИЙ ОМИЛЛАРИ, ТУРЛАРИ ВА КЎРСАТКИЧЛАРИ

2.1. Иқтисодий ўсишга таъсир этувчи омиллар.

Иқтисодий ўсишга таъсир этувчи омилларни шартли равишда икки гуруҳга ажратиш мумкин булар таб омиллари ва таъсир омиллари. Биринчи гуруҳ омиллари иқтисодий ўсишнинг миқдорий ўсиш лаёқатини белгилаб беради, улар таъсир омиллари деб ҳам аталади. Бу омиллар қуйидагилар:

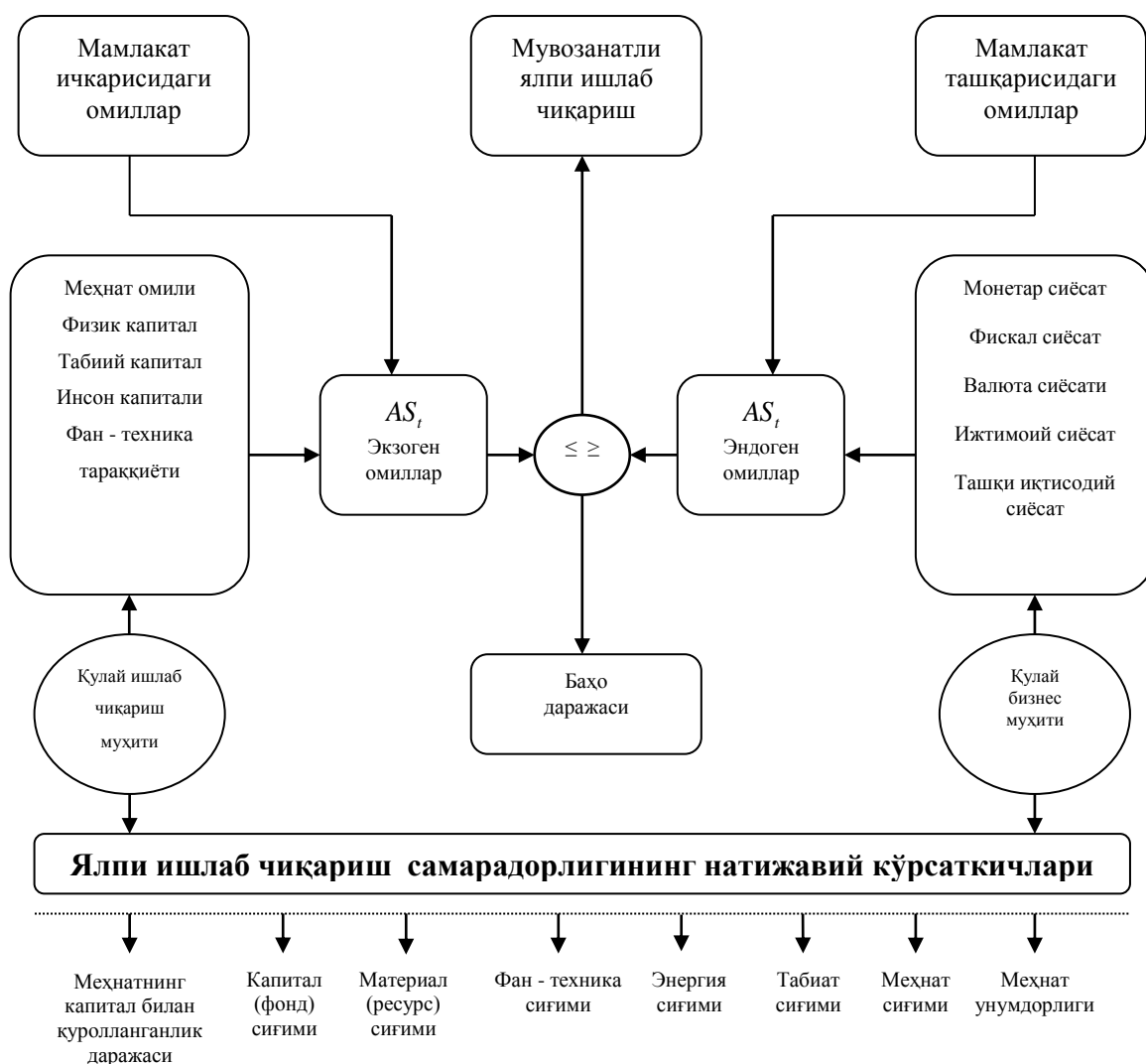
1. Табиий ресурсларнинг миқдори ва сифати;
2. Ишчи кучи ресурслари миқдори ва сифати;
3. Асосий капитал (асосий фондлар)нинг ҳажми ва сифати;
4. Технология ва фан – техника тараққиёти.

Иқтисодий ўсишга таъсир омиллари ҳам таъсир қилади. Ишлаб чиқариш потенциалидан мақсадга мувофиқ фойдаланиш учун нафақат ресурслар иқтисодий жараёнга тўлиқ жалб қилинган бўлиши, балки жуда самарали ишлатилиши зарур. Ресурсларнинг ўсиб боровчи ҳажмидан реал фойдаланиш ва уларни керакли маҳсулотнинг муқома миқдорини оладиган қилиб таъсир омиллари ҳам зарур бўлади.

Иқтисодий ўсишга таъсир этувчи таъсир ва таъсир омиллари ўзаро боғлиқ ва бир бирини таъсир қилади. Масалан, ресурслар миқдорининг ўсиши ва сифатининг яхшиланиши, технологияни такомиллаштириш иқтисодий ўсиш учун имконият яратади. Тўлиқ бандлик ва ресурсларни самарали таъсир омиллари ҳам ўз ўрнига эга бўлади бу муаммони таҳлил қилишда асосий эътибор таъсир омилларига қаратилиши зарур.

Мамалякат миқёсидаги ялпи ишлаб чиқаришда тармоқларнинг ўртача физик ўсиш ҳажми мазкур тармоқлардаги ишлаб чиқариш фаолиятига реал баҳо бера олмайди. Чунки, бунда айрим йилларда тармоқларда ўртачадан юқори ишлаб чиқариш кўзатилса, айрим йилларда эса, паст ишлаб чиқариш ҳажмлари кўзатилиши мумкин. Шунинг учун, мамлякат миқёсида ялпи ишлаб чиқариш таркибида тармоқларнинг ўсиш суръатларини инобатга олиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Меҳнат унумдорлигининг ўсишга олиб келувчи омилларни тўлароқ кўриб чиқамиз.

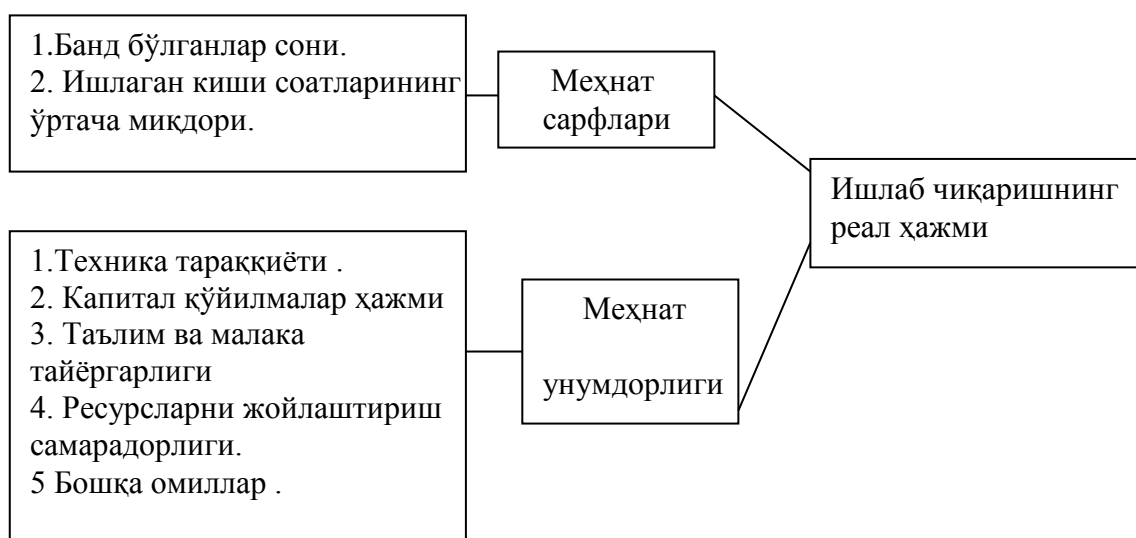

2.1.1.-расм. Ўзбекистонда ялпи ишлаб чиқариш манбалари ва омиллари боғлиқлигининг мажмуавий тизими

Фан – техника тараққиёти меҳнат унумдорлиги ва иқтисодий ўсишни таъминловчи муҳим омил ҳисобланади. Техника тараққиёти ўз ичига нафақат ишлаб чиқаришнинг бутунлай янги усуллари, балки бошқариш ва ишлаб чиқариш ташкил қилишнинг янги шакллари ҳам олади. Умуман айтганда фан – техника тараққиёти дейилганда пировард маҳсулот чиқаришни кўпайтириш мақсадида мавжуд ресурсларни янгича уйғунлаштиришни тақазо қилувчи янги усулларнинг топилиши ҳам тушунилади. Амалиёт техника тараққиёти ва капитал қўйилмалар (инвестициялар) мустаҳкам ўзаро боғлиқ, техника тараққиёти кўпинча янги машина ва ускуналарга инвестициялар қўйишга олиб

келади. Масалан, атом энергиясидан фойдаланиш бўйича технологияни қўллаш учун атом локтрестенцияларини куриш зарур бўлади. Биринчи қарашда техника тараққиёти тарихий ва шиддатли рўй бериш хусусиятига эга бўлади. Газ ва ёқилғи двигетеллари, конвейер ва йиғма линиялар бизнинг ҳаётга ўтишимиз энг муҳим ютуқлари сифатида кириб келди. Қуйидаги 2.1.1 схемадан кўринадикки, реал маҳсулотни икки асосий усулда кўпайтириши мумкин.

схема -2.1.1.

Ишлаб чиқаришни ташкил этувчи омиллари

Республика олдида техника тараққиёти соҳасидаги асосий вазифа, ишлаб чиқаришга янги техника ва технологияни қўллаш, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ва бошқаришнинг янги усул ва шакллари жорий қилиш ҳисобланади.

Меҳнат унумдорлигининг ўсишини аниқлаб берувчи асосий омил ҳар бир ишловчига тўғри келувчи асосий капитал ҳажми ҳисобланади. Маълум вақт ичида капиталнинг ҳажми мутлоқ кўпайиши мумкин, аммо ишчи кучи сони тезроқ ўсса, меҳнат унумдорлиги пасаяди, чунки ҳар бир ишчининг асосий капитал билан қуролланганлик даражаси камаяди. Капитал унумдорлигини 2 йўл билан ошириш мумкин:

1) Улардан анча унумли фойдаланиш йўли билан, бунда ишлаб чиқариш жараёнига фан – технология ютуқларини ишлаб чиқариш жараёнига жорий этиш ишлаб чиқариш ҳаражатларини камайтириш. Ишлаб чиқариш жараёнига юқори малакали

кадрларни жалб этиш ва ишчи ходимларнинг малакасини ошириш орқали эришилади.

2) Реал маҳсулотни ҳажмини кўпайтириш йўли билан, бунда ишлаб чиқаришга кўшимча ресурсларни жалб этиш орқали эришилади. Бу йўл кейинчалик ишлаб чиқариш ҳаражатларини кўпайишига сабаб бўлади, шунинг учун ўзоқ муддатли ўсишни таъминлашга ижобий таъсир кўрсатмайди.

Таълим ва малака тайёргарлиги меҳнат унумдорлигини оширади ва натижада анча юқориланиш ҳақиға эға бўлиш имкониятини беради. Инсон капиталига инвестициялар қўйиш меҳнат унумдорлигини оширишнинг муҳим воситаси ҳисобланади. Ўз-ўзидан малумки, ишчи кучи сифатининг энг оддий кўрсаткичи таълим даражаси ҳисобланади. Ҳозирги даврда республикамиз иқтисодиётида банд бўлганларнинг 80 фоизга яқини олий ва ўрта махсус таълимга эға.

Амалий ҳаётда иқтисодий ўсишни суратини пасайтирувчи омиллар ҳам мавжуд бўлади. Уларга меҳнат муҳофазаси, атроф муҳитнинг ифлосланишдан сақлаш химояси ва шу каби ҳолатлар.

Маълумки, макроиқтисодиётда барқарор иқтисодий ўсишга эришишнинг энг асосий шартларидан бири бу – ялпи талаб барқарорлигини таъминланишидир. Бошқа мамлакатлар сингари Ўзбекистонда ҳам ялпи талаб барқарорлигини таъминлаш, унинг компонентлари улушини кескин тебранишига йўл қўймаслик, ҳамда макроиқтисодий сиёсат усуллари орқали ялпи талабни самарали тартибга солиб туриш ҳар қандай макроиқтисодий тадқиқотларнинг бош вазифасидир.

Юқоридаги вазифаларни амалга ошириш эса, кўп жиҳатдан иқтисодиётда амал қилувчи макроиқтисодий механизмларнинг такомиллашув даражасига ўзвий боғлиқдир.

Ялпи талабни барқарорлаштириш макроиқтисодиётда вужудга келадиган айрим номутаносибликларни ўз вақтида олдини олишни ва макроиқтисодий сиёсат воситаларининг таъсирчанлигини оширишда тўсиқ бўла оладиган мавжуд муаммоларнинг аниқланишини ҳамда ушбу муаммоларни самарали ҳал қилишини талаб этади.

Шунингдек, Ўзбекистонда макроиқтисодий барқарорликни таъминлашда ялпи талаб ва унга таъсир этувчи омилларни

таснифлаш ҳамда улар орасидаги муҳим миқдорий боғланишларни тадқиқ этиш алоҳида аҳамият касб этади (2.8-жадвал).

Таъкидлаш лозимки, ялпи талаб барқарорлигини таъминлаш борасида мамлакатда олиб борилаётган пул - кредит сиёсатининг алоҳида ўрни бор. Жумладан, кейинги йилларда банк тизимида олиб борилган иқтисодий ислохотлар ва таркибий ўзгаришлар натижасида Ўзбекистон миллий иқтисодиёти пул-кредит тизимида макроиқтисодий барқарорлик таъминланди.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ялпи талабни барқарорлаштириш мақсадида пул-кредит сиёсатининг асосий инструментлари ҳисобланган қайта молиялаштириш ставкаси, мажбурий захиралар нормаси, очик бозордаги операциялар ва валюта курси интервенциялардан самарали фойдаланди.

2.1.1-жадвал

Ялпи талабга таъсир этувчи асосий макроиқтисодий омиллар³

Омиллар	Суб омиллар
Пул-кредит сиёсати	Пул массаси, фоиз ставкалари: қайта молиялаштириш ставкаси, кредитлар ва депозитлар бўйича фоиз ставкалари, мажбурий захиралар нормаси, инфляция, очик бозордаги операциялар, валюта курси, тижорат банкларининг умумий активлари ва капитали, иқтисодиётга ажратилган кредитлар ҳажми, аҳоли омонатлари
Солиқ-бюджет сиёсати	Солиқ ставкаси, солиқ юки, солиқ тури ва миқдори, бюджет харажатлари ҳажми, трансферт тўловлар, бюджет сальдоси
Ташқи иқтисодий сиёсат	Хорижий инвестициялар, экспорт, импорт, соф экспорт, бож сиёсати, протекционизм сиёсати, валюта сиёсати, жаҳон бозоридаги ҳолат, тўлов баланси сальдоси
Иқтисодиётнинг реал сектори	Асосий капитал ҳажми, ишчи кучи, тармоқлардаги ишлаб чиқариш ҳажми, ишсизлик, истеъмол, ялпи жамғариш, инвестиция сиёсати

³ Муаллиф томонидан тузилган.

Бунда қатъий пул-кредит сиёсати юритилганлиги инфляцияни жиловлашда муҳим аҳамият касб этди ва истеъмол баҳолари индексининг ўсиши асосан номонетар омиллар ҳисобига юз берди. Ички бозорда истеъмол товарлари нархларининг шаклланишига таъсир қилувчи омилларни, жаҳон бозоридаги нархлар динамикасини, шунингдек, ички талабни рағбалантириш бўйича амалга ошириладиган чора-тадбирларни амалга ошириш давом эттирилади⁴.

Ўз навбатида, инфляция даражаси ва пул массасини мақсадли параметрлар доирасида ушлаб туриш мақсадида 2013 йилда Марказий банк қатъий пул-кредит сиёсатини амалга оширишни давом эттиради ва ушбу мақсадда монетар сиёсатнинг бозор инструментларидан фаол фойдаланади.

Фоиз сиёсатида асосий эътибор пул бозорининг барқарорлигини ва банк депозитлари жозибадорлигини таъминлашга, жумладан, аҳоли омонатлари бўйича реал фоиз ставкаларининг ижобийлигини сақлаб қолиш ҳамда тижорат банклари депозитлар портфелидаги ўзоқ муддатли депозитлар улушини оширишга, шунингдек иқтисодиётнинг реал секторига ажратиладиган кредитлар бўйича фоиз ставкаларининг мақбуллигини таъминлашга қаратилади.

Очиқ бозордаги операциялар - муомаладаги пул массасини бошқариш, банк тизими ликвидлигини тартибга солиш ва фоиз ставкалари ҳамда молия бозори барқарорлигини таъминловчи инструмент бўлиб, унинг самарадорлиги макроиқтисодий ва молиявий барқарорликда, бу эса депозитлар ва фоиз ставкаларининг динамикасида ўз аксини топади. Шунингдек, банklar ўртасидаги рақобатнинг кучайиши ва кредитлар кўламнинг кенгайиши банklarаро пул бозорида фоиз ставкаларининг пасайишига олиб келди.

2.2. Иқтисодий ўсиш турлари

⁴ 2012 йилда пул-кредит соҳасидаги вазият ва монетар сиёсатнинг 2013 йилга мўлжалланган асосий йўналишлари. ЎзР. Марказий банки расмий сайти – www.cbu.uz/uzc/node/39959

Маҳсулот ўсиш суръати билан ишлаб чиқариш омиллари миқдорининг ўзгариши ўртасидаги нисбат иқтисодий ўсишнинг экстенсив ва интенсив йўлларини белгилаб беради.

Экстенсив иқтисодий ўсишга ишлаб чиқаришнинг аввалги техникавий асоси сақланиб қолган ҳолда ишлаб чиқариш омиллари миқдорининг кўпайиши туфайли эришилади. Айтайлик, маҳсулот ишлаб чиқаришни икки ҳисса кўпайтириш учун мавжуд корхона билан бир қаторда ўрнатилган ускуналарнинг қуввати, миқдори ва сифати ишчи кучининг сони ва малака таркиби бўйича худди ўшандай корхона қурилади. Экстенсив ўсишда агар у соф ҳолда амалга оширилса, ишлаб чиқариш самарадорлиги ўзгармай қолади.

Интенсив иқтисодий ўсиш шароитида маҳсулот чиқариш миқёсларини кенгайтиришга ишлаб чиқариш омилларини сифати жиҳатидан такомиллаштириш: янада прогрессивроқ ишлаб чиқариш воситаларини ва янги техникани қўллаш, ишчи кучи малакасини ошириш, шунингдек мавжуд ишлаб чиқариш потенциалидан яхшироқ фойдаланиш йўли билан эришилади. Интенсив йўл ишлаб чиқаришга жалб этилган ресурсларнинг ҳар бир бирлигидан олинадиган самаранинг, пировард маҳсулот миқдорининг ўсишида, маҳсулот сифатининг ошишида ўз ифодасини топади. Бунда маҳсулот ишлаб чиқаришни икки ҳисса ошириш учун мавжуд корхонага тенг бўлган яна бир корхона қуришга ҳожат йўқ. Бу натижага ишлаб турган корхонани реконструкция қилиш ва техника билан қайта қуроллантириш, мавжуд ресурслардан яхшироқ фойдаланиш ҳисобига эришиш мумкин.

Реал ҳаётда экстенсив ва интенсив омиллар соф ҳолда , алоҳида – алоҳида мавжуд бўлмайди, балки муайян уйғунликда, бир – бири билан қўшилган тарзда бўлади. Шу сабабли устивор экстенсив ва устивор интенсив иқтисодий ўсиш йўллари таҳлил қилинади.

Иқтисодий фан иқтисодий ўсишнинг биринчи марта К. Маркс томонидан кўрсатилган икки шаклини фарқлайди. Улар ишлаб чиқариш натижалари ва омиллари нисбати билан фаркланади. Биринчи шакли иқтисодий ресурсларнинг ҳажмини ўсиши билан характерланади (ишлаб чиқариш омиллари), яъни янги корхоналарни, электр тармоқлари, йўллар қурилиши, фойдаланиладиган янги ерларни, табиий ва меҳнат ресурсларини

ва ҳ.к. ўзлаштирилиши. Бу шакл экстенсив иқтисодий ўсиш номини олган. Бу шаклдаги иқтисодий ўсишда ЯИМни ўсиши тирик ва ижтимоий меҳнат хажмини ўсиши ҳисобига эришилади, шу билан бирга жамиятдаги меҳнат унумдорлиги ўзгармасдан қолади.

Буни қуйидагича ифодалаш мумкин. Айтиб ўтилганидек, иқтисодий ўсишнинг ўлчови бўлиб ЯИМни маълум бир давр ичида ўсиш даражаси хизмат қилади:

$$\frac{Y_t - Y_{t-1}}{Y_{t-1}}$$

Бу ерда, Y_t - ЯИМнинг t давр ичида ўзгариши, Y_{t-1} ЯИМнинг ўтган даврдаги хажми. Шунда экстенсив ўсишни қуйидаги формула билан ифодалаш мумкин.

$$Y_t/N_t = \text{CONST} \quad \text{ёки} \quad \dot{Y}_t = \dot{N}_t,$$

Бу ерда N_t - фойдаланилаётган ресурслар сони (масалан, банд бўлганлар сони); \dot{N}_t - ресурсларнинг маълум даврда ўсиши.

Иқтисодий ўсишнинг иккинчи шакли интенсив ўсиш деб аталиб, бунда ЯИМнинг ўсиши фойдаланилаётган ресурслар хажмини ўсишига қараганда тезроқ бўлади $\dot{Y}_t > \dot{N}_t$.

Маълумки, иқтисодиётнинг интенсив ўсиши жамият тараққиётининг асоси ҳисобланади. Шу билан бирга экстенсив ўсиш иқтисодий ўсишнинг содда шакли ҳисобланади.

Унинг асосий афзаллиги хўжалик ривожланиши суръатини оширишнинг осон йўли эканлиги ҳамда мамлакат иқтисодини нисбатан тез ва арзон ўсишни таъминлайди. Экстенсив ўсиш тарихан интенсив ўсишдан олдин кечадиган жараён. Ҳар бир мамлакат ўз вақтида экстенсив ўсишни бошдан кечиради. Мисол учун Фарб мамлакатлари XX асрнинг биринчи ярмида экстенсив ўсишдан интенсив ўсишга ўтганлар. Голланд иқтисодчиси Я. Тинтергеннинг маълумотларига кўра 1870-1914 йилларда экстенсив ва интенсив ўсишнинг ўзаро нисбати қуйидаги кўринишда бўлган (2.2.1-жадвал)

2.2.1-жадвал

Иқтисодий ўсишда экстенсив ва интенсив омилларнинг нисбати

Мамлакат	Ўсишнинг экстенсив/интенсив
Буюк Британия	80/20

Германия	60/40
АҚШ	73/27

Кейинроқ америкалик иқтисодчи Р. Солоу АҚШда 1909 - 1949 йилларда ЯИМнинг 80%дан ортиқ ўсишига техника тараққиёти, яъни интенсив ўсишни сабаб бўлганини аниқлади.

Турли омилларнинг иқтисодий ўсишга таъсирини ҳисоблаш бўйича катта тадқиқотчилардан бири бўлиб америкалик иқтисодчи Э. Денисов танилган. У иқтисодий ўсишни изоҳловчи омилларни икки тоифага ажратади. Биринчи тоифага ишлаб чиқаришнинг жисмоний омиллари (меҳнат ва капитал), иккинчи тоифага меҳнат унумдорлигини ошиши киритилди.

Инсон факторининг таъсирини ҳисоблашда фақат ишчи кучининг сонинигина эмас, балки ишчиларнинг жинси, ёши, маълумоти ва касбий тайёргарлигидан келиб чиқадиган меҳнат унумдорлигини ҳисобга олган. Капитал омили таъсирини ҳисоблашда ҳам у бир қатор ўзгартиришлар киритган, яъни турар жой, ишлаб чиқариш дастгоҳлари, саноат иншоатлари, товарлар захираси, хорижий инвестициялар таъсирини ҳам ҳисобга олган. Шуларни ҳисобга олган ҳолда ҳар бир алоҳида омилнинг иқтисодий ўсишга қўшган ҳиссасини аниқлаган.

Меҳнат унумдорлигани иқтисодий ўсишга таъсирини ҳисоблашда Э. Денисон фикрича бу таъсир қуйидаги жараёнлар натижасида ҳосил бўлади:

1. Технологик билимларни чуқурлашуви ёки ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этиш шароитни яхшиланиши;
2. "Қўлдан берилган имкониятни қайта тиклаш", бу юқори ривожланган мамлакатлар томонидан қолоқ мамлакатларга ўз билим ва тажрибаларини бериш ва бу орқали уларни оптимал нуқтага етказиш;
3. Ишлаб чиқаришнинг жисмоний омилларини яхшиланиши, бу омилларни кўпроқ фойда келтирадиган соҳа ва минтақаларга сарфланиши. Қачон омилларни жойлаштиришда оптимал ҳолат юзага келса, ишлаб чиқариш ўсади. Денисоннинг фикрича бу ҳилдаги оптималлаштиришнинг қуйидаги имкониятлари мавжуд:
 - а) қишлоқ хўжалигини интенсивлашуви натижасида ҳосил бўлган ортиқча ишчи кучини жойлаштирилиши натижасида йиғилган капитални яхшироқ ишлатилишини таъминланади;

б) кичик, мустақил ишлаб чиқарувчилар секторини қисқартириш (қишлоқ хўжалигидан ташқари банд бўлганлари) орқали аграр секторда бўлаётган ўхшаш ўзгаришларга эришиш;

в) халқаро савдодаги мавжуд чекловларни бекор қилиш орқали халқаро меҳнат тақсимотини яхшилаш.

4. ишлаб чиқаришни маҳсуллашуви ва миллий бозорларнинг катталашуви орқали иқтисодий масштабларининг ўсиши.

Э. Денисон томонидан келтирилган таҳлил АҚШ, Ғарбий Европа ва Япониядаги иқтисодий ўсиш суратларидаги фарқни тушунтириб беради. АҚШда иқтисодий ўсиш нисбатан сезиларсиз бўлиши билан бирга (1948 йилдан 1969 йилга қадар АҚШда иқтисодий ўсиш 3,87%, Ғарбий Европада 4,78% ҳамда Японияда 8,81%ни ташкил этган) бу ўсиш бошқа омиллар таъсирида рўй берган. АҚШда иқтисодий таққосланаётган мамлакатларга нисбатан кўпроқ меҳнат ва капитал сарфини оширишга асосланган бўлиб, меҳнат унумдорлигини оширилишига эътибор суғу қаратилган. 1970 йиллар бошидан эса АҚШда меҳнат унумдорлигини ошириш иқтисодий ўсишга кучсиз таъсир ўтказа бошлаган, сабаби атроф муҳитни ҳимоя қилиш ва инсон яшаш муҳитини ривожлантиришга маблағ ажратила бошлаган. Ғарбий Европа ва Японияда эса шароит умаман бошқа бўлган. Ғарбий Европа мамлакатларидаги иқтисодий ўсиш 2/3 қисми меҳнат унумдорлигини ҳисобига рўй берган. Бунда Ғарбий Европа мамлакатларида АҚШни қувиб етишга бўлган ҳаракат, шунингдек ишлаб чиқаришни замонавийлаштириш, ишчи кучларини самарали жойлаштириш (яширин ишсизликни қисқартириш ва ишчи кучларини қишлоқ хўжалигидан бошқа соҳаларга йўналитирилиши ҳисобига) асосий омилга айланди. Европа мамлакатларида иқтисодий ўсишга бўлган ижобий ялпи талабни ошишига олиб келди.

Японияда иқтисодий ўсишнинг 50% меҳнат ва капитал сарфи харажатларини ошириш ҳисобига қолгани меҳнат унумдорлигини ўстириш ҳисобига рўй берди. Э. Денисоннинг фикрича Япониядаги иқтисодий ўсишнинг асосий омили бу капитал кўйилмаларнинг хажмини ошишига боғлиқ бўлган. Бу омил ҳисобига 1948-1969 йиллардаги йиллик 8,81% иқтисодий ўсишнинг 2,1% тўғри келган. Технологик ривожланиш ҳисобига 1,97%, ишлаб чиқаришнинг кенгайтирилиши ҳисобига 1,94%,

иқтисодий ресурсларнинг самарали жойлаштирилиши ҳисобига 0,94% тўғри келган. Охирги омилнинг таъсирини юзага келишига сабаб қишлоқ хўжалигининг иқтисодиётдаги салмоғини таҳлил қилинаётган ораликда 35,6%дан 14,6%га қисқариши ҳисобланади.

Э. Денисон таҳлили жуда қизиқарли ва қутилмаган ҳулосаларга бой, мантиқий кетма-кетликда ва аниқ эди, шунга қарамай бу таҳлил эълон қилинган жуда кўп танқидий фикрлар пайдо бўлди. Тадқиқотларнинг асосий камчилиги – Денисон томонидан омилларнинг иқтисодий ўсишга таъсирини алоҳида ўрганганлигида ва бунда уларнинг ўзаро боғликлиги ва ўзаро таъсирини эътибордан четда қолдирганлигида бўлди.

1970 йилларда АҚШ ва бошқа ривожланган мамлакатлар иқтисодиётнинг ўсиши секинлашди. Бунга асосий сабаб меҳнат унумдорлигани ўсиш суръати пасайганлиги бўлди. 1980-1990 йилларда бу суръат бир мунча ўсган бўлсада, лекин "тез иқтисодий ўсишнинг олтин даври" дея таърифланган 1960 йиллардаги даражага ета олмади. Меҳнат унумдорлигини ўсишининг пасайишини иқтисодчилар қатор сабаблар таъсири билан изоҳлайдилар:

- Ишчи кучини жинсийғёши тўзилмаси ҳолатини ёмонлашиши билан (ёшлар сонини нисбатан кўпаиши, урушдан кейинги йилларда туғилганлар сонини кўпаиши, ва қисман иш билан бандликларни сонини кўпаиши).

- Атроф муҳитни яхшилаш учун сарфларни кўпаиши,
- Шу даврда дунё бозорида нефтьга нархларни ошиб кетиши (10-11 баробар)

- Янгиликларни киритишни камаиб кетиши,
- Далат иқтисодиётни тартибга солишни зўраиши.

Баъзи муаллифларнинг таъкидлашларича, нефть нархларининг ошиши натижасида мавжуд капиталнинг қадрсизланиши ва янги сармоялар ишлаб чиқариш қувватларини кенгайтириш ўрнига мазкур капитални қоплашга йўналтирилиши сабабли иқтисодий ўсиш суръатларига таъсир кўрсатади. Шубҳасиз, бундай аргумент таҳлил қилинаётган даврга нисбатан тўғри бўлиши мумкин, бироқ, энергия жамғариш тармоқларида энергетик технологияларни алмаштиргандан сўнг иқтисоднинг тесқари ривожланиши – ишлаб чиқариш

суръатларининг ўсиши кўзатилади (80-90 йиллар бунга мисол бўла олади).

Баъзи олимларнинг фикрича, давлат назоратининг кучайиши эса барча тармоқларда иқтисодий ўсишга салбий таъсир кўрсатган. Шунингдек, Р.Дорнбуш ва С.Фишер бу тўғрисида шундай адолатли фикрни билдирганлар: «Давлатнинг аралашуви, масалан ифлосгарчиликни олдини олишга қаратилган ҳаракатлари атроф муҳитнинг тозалигига ва миллатнинг соғлигига катта ҳисса қўшади, аммо ЯИМ ўсишида ҳеч қандай таъсири бўлмайди».

Собиқ Иттифоқ даврида ўсиш суръатларининг экстенсив шаклидан интенсив шаклига ўтиши фақатгина **80-йилларнинг** охири ва 90-йилларнинг бошида режалаштирилган эди. Ушбу ҳаракат 80-йилларнинг ўртасида бошланган қайта куриш даврининг энг асосий вазифаларидан бирига айланишга улгурган эди. 10- ва 11 -бешйилликларда (1975-1980, 1981-1986 й.й.) мамлакатда иқтисодий ўсиш деярли тўхтаб қолган эди. Бунга сабаб, иқтисодий ўсишнинг экстенсив факторлари, яъни иш кучининг оқими, табиий бойликларининг қазилиши, корхоналар даромадларининг ва давлат молиявий ресурсларининг ўсиши тўхтаб қолганлигидир.

Шунинг учун, 1985 йилда СССРда ижтимоий-иқтисодий ўсиш вазифаси эълон қилинди. Бунда, иқтисодий ўсишнинг интенсив шаклига ўтиш назарда тутилган эди. Бу мақсадларда қуйидаги 3 та инструмент кўзда тутилган:

- инсон факторини жадаллаштириш ва бу кўрсаткичнинг иқтисодий ўсишдаги улуши, олимларнинг фикрича, 10% бўлиши керак эди;
- ўсиш суръатини 20% кўрсаткичида таъминлашга мўлжалланган хўжалик механизмини такомиллаштириш;
- иқтисодий ўсишнинг 70% улушини ташкил этиши кўзда тутилган илмий – техник ривожланиш суръатларини жадаллаштириш.

Дастлабки босқичларда СССРда инсон факторларининг жадаллашуви барча табақаларда – меҳнат жамоалари ва умумдавлат поғоналарида - пропаганда тadbирларини амалга ошириш орқали рўй берган. Кейинчалик моддий манфаатдорликни ҳам ҳисобга олган ҳолда хўжалик механизмини такомиллаштириш ойдаги масалага айланиб қолди.

Бу эса иқтисодиёт илмида баҳс – мунозаралар ҳамда ишлаб чиқаришда хўжалик экспериментларини юзага келишига сабаб бўлган. Натижада хўжалик механизмини қайта қуришда асосий вазибалардан бири ишлаб чиқаришнинг пудратчилик шаклидан фойдаланиш эканлиги тан олинди. Пудратчилик иқтисодиётни хусусийлаштириш ва меҳнат жамоаларига кенгроқ иқтисодий эркинлик яратилишини аниқлатади: бунда ишлаб чиқариш манбаларига бўлган юридик ҳуқуқ давлатга тегишли бўлиб, меҳнат жамоалари эса ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг тўла ҳуқуқли эгалари ҳисобланган. Уларнинг шартномалар тўзишда, нархларни белгилашда, маҳсулот хажмлари ва етказиб бериш муддатларини аниқдашда эркин эканликлари хўжалик турининг янги шarti – бозор механизмини яратиш ва ривожлантиришга асос солган. Ваҳоланки, 90-йилларнинг бошида СССРда, кейинчалик Россияда давлат мулкини тўлиқ хусусийлаштириш жараёни бошланганлиги сабали, пудратчилик бозор муносабатларига ўтишда ўзининг афзалликларини оқдай олмади. Хусусийлаштириш жараёнининг жадаллашуви ва унинг ваучерлар (бепул) асосида амалга оширилиши бутун иқтисодиётда ва жамиятда тўзулмавий нуқсонларни келиб чиқишига сабаб бўлди: асосий ва айланма капиталнинг самарадорлиги пасайди, миллий хўжаликнинг макроиқтисодий бошқарилиши сусайди инвестициялар ва ишлаб чиқариш кескин равишда пасайди. Хусусан, 1993 йилда Россияда металл ва металлга ишлов берувчи ускуналарнинг хажми 1989 йилга нисбатан 30%га пасайди, гўшт ва гўшт маҳсулотлари, сут ва сут маҳсулотлари, мато ва пойафзалларнинг ишлаб чиқариш хажми 50-60%га пасайди. Мамлакатнинг ЯИМ хажми 1990 йилдан 1992 йилгача деярли 2 бараварга қисқарди.

Шундай қилиб, 90 - йиллар бошида Россия бозор ислохотларини амалга оширишга киришганда, мамлакатда иқтисодий ўсиш нуқтаи назаридан вакуум ҳосил бўлди - ўсишнинг экстенсив факторлари батамом тугатилган эди, интенсив факторлар эса ҳали тайёрланмаган эди. Бундан ташқари, қайд этиш керакки, ўтмишдаги ўсишнинг экстенсив факторлари мамлакатга янги шароитларда хўжалик юритиш учун объектив ва субъектив имкониятларни тайёрлаш имконини бермади. Гап шундаки, ўсишнинг экстенсив усулининг нафақат

ижобий томони (оддий ва арзон ўсиш, маълум бир чегараларгача) балки салбий томони ҳам мавжуд:

- маҳсулот ишлаб чиқаришнинг микдорий ўсиши техник – иқтисодий прогресс билан кўзатилмаганлиги сабабли, унга техник қотиб қолишлик хусусиятлидир;

- аксарият ҳолларда ишлаб чиқаришнинг ўсиши харажатли характерни ўзига қабул қилади. Бу иқтисодиётнинг ўсиш темплари ишлаб чиқаришда иқтисодий ресурсларни кўпайтириш ва уларни жалб қилиш темпларидан орқада қолишии англатади. Ғарб мутахассисларининг фикрига кўра, АҚШ ва бошқа ривожланган мамлакатларга қараганда Россияда ҳар бир маҳсулот сонига 2-3 марта кўп бўлган хом ашё, материаллар ва энергиялар тўғри келади. Экстенсив ўсишнинг баҳоси шундай.

9 – 5 йилликдаги экстенсив ўсишнинг кўриниши диаграмма акс эттириши мумкин. Унда асосий капиталга ва материалларга харажатларнинг ўсиши мамлакат ЯИМ ўсишидан кўплиги кўрсатилган, ва фақат ишчи кучининг табиий чегараланганлиги унинг йирик масштабларда фойдаланишига йўл қўймапти.

Интенсив ўсиш модели бир қатор янги тавсифларга, хусусиятларга ва устунликларга эга:

- иқтисодиёт ўсишининг бир мунча қийин усули бўлиб, унда илмий-техник ривожланиш ҳал қилувчи ўринни эгаллайди. Шунга мувофиқ, у ишлаб чиқариш кучлари, техника, технологияларнинг юқори даражада ўсишини ва ходимларнинг юқори маълумотини ва мутахассислигини назарда тутаяди.

- Иқтисодиётнинг айнан анашу ўсиш усули ресурсларнинг чегараланганлик муаммосини ҳал этиш имконини беради. Бу эса, айнан мана шу усулда иқтисодиёт ўсишининг асосий манбаларидан бири бўлиб ресурсларни тежаш ҳисобланади, бу жамият учун ресурслар ўсишига қараганда бир мунча арзонга тушади. Мисол учун, 1 тонна ёқилғини тежаш (7 минг килокалорий), 1 тонна ёқилғини қазиб чиқаришга қараганда 3 – 4 маротаба кам харажатни талаб қилади. Бироқ, иқтисодиётнинг интенсив ўсиш усулига ўтиш осон иш эмас. Иқтисодиёт таркибини прогрессив қайта қуриш, илмий соҳалар улушини кўпайтириш, ишчи кучини тегишли қайта тайёрлаш, ишлаб чиқаришнинг иқтисодиётда кўчиб юришидаги енгиллик ва бошқалар талаб қилинади. Шу сабабдан, бозор ислохотлари

йўлидан ҳаракатланиш иқтисодиёт ўсишининг интенсификациялаш (кучайтириш) шартларидан биридир.

2.3 Иқтисодий ўсиш кўрсаткичлари

Кўпгина давлатлар ўзини даражасини АҚШ билан тенглаштиради. Турли ҳилдаги ишлаб чиқариш омилларини бирикиши ҳамда ҳар – ҳил давлатларнинг ривожланиши шароити, иқтисодий ривожланиш даражасини белгилаб беришга йўл қўймайди, деган бир фикр мавжуддир. Бунинг учун бир қатор асосий кўрсаткичлар қўлланилади:

1. Аҳоли сонига тўғри келадиган ЯИМ;
2. Аҳоли сонига тўғри келадиган ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни турлари;
3. Аҳолини турмуш даражаси ва сифати;
4. Иқтисодий ўсиш кўрсаткичларининг натижаси;

Айтиб ўтиш жоизки иқтисодий ривожланиш даражаси бу тарихий тушунча бўлиб, миллий иқтисодий ривожланишнинг ҳар бир поғонаси ҳамда жаҳон ҳамжамиятига унинг асосий кўрсаткичларига озми – кўпми ўз таъсирини кўрсатади.

Аҳоли сонига тўғри келадиган ЯИМ кўрсаткичи иқтисодий ривожланиш даражасининг ташқисини аниқлаб берувчилардан ҳисобланади. Бир қанча ривожланган давлатлар 90 йилларнинг ўрталарида АҚШ да аҳоли сонига ЯИМ кўрсаткичи жуда юқори даражада бошқа ривожланган давлатларга солиштирганда, лекин бошқа кўрсаткичларга қараганда иқтисодиёт соҳасининг тизими аҳоли сонига тўғри келган ишлаб чиқаришган маҳсулотларнинг турлари ва бошқалар бундай давлатлар ривожланган давлатлар сарасига кирмайди. Бошқа кўрсаткичлар халқаро кўламда кенг қўлланиладиган, иқтисодий соҳасининг тизими ҳисобланади, тизимларга бўлиб чиқарилиб унга ЯИМ асосида ташҳис қўйилади.

Биринчи навбатда халқ хўжалиги соҳасида йирик тизимлардан яъни молиявий ва молиявий бўлмаган маҳсулотлар орасидаги фарқ ўрганилиб чиқилади.

Бу солиштирув биринчи навбатда ишлаб чиқаришнинг умумий белгилаб беради. Бошқа соҳаларнинг тизимини ўрганиб чиқиш ҳам катта аҳамиятга эга. Шундай қилиб, ишлаб чиқариш соҳасидаги ташҳис натижалари шуни кўрсатадики, машинасозлик

ҳамда химия соҳалари қандай аҳамиятга эга ва бошқа соҳалар илмий-техникавий ўсишни таъминлаб берувчи.

Масалан: ишлаб чиқаришдаги олдинга бораётган давлатларда машинасозлик соҳасидаги кўрсаткичлар 150-200 ундан ҳам юқори кўрсаткичи паст бўлган иқтисодий ривожланиш даражаси 10-15 даража паст бўлган давлатлар ҳамда бошқа турдаги соҳаларнинг эгалаган янги йирик хўжалик ёқилғи-энергияси, агросаноат, қурилиш ҳамда ҳом-ашё, ҳарбий бўлинма ва ҳ.к.

Давлатнинг иқтисодий ривожланиш даражаини уни асосий ишлаб чиқараётган маҳсулотига қараб белгиланади (миллий иқтисодиётнинг таянчи ҳисобланган маҳсулотларни). Шу асосий ишлаб чиқариш ган маҳсулотларнинг қанчалик давлат учун эҳтиёжини қондираётганлигига қараб берилади. Биринчи ўринда бундай асосий ишлаб чиқариш га етарли даражада электр қуввати олинади. Электр қуввати ривожланиш асосида етади, ҳамда бунинг орасида яна бир соҳа чамбарчас ётади яъни техникавий ривожланиш ҳамда буларнинг ишлаб чиқариш сифати сони ва хизмат кўрсатиш эътиборга моликдир ва ҳ.к.

Ҳозирги вақтда ривожланган ҳамда ривожланиш паст бўлган давлатларда бу кўрсаткич 500та га 1 та тўғри келадиган, баъзи ҳолларда ундан ҳам кўпроқ. Бу аҳоли сонига тўғри келадиган асосий ишлаб чиқариш ётган маҳсулотдир. Статистика шуни кўрсатадики яъни мис ишлаб чиқариш, метал эритиш, станоклар, автомобиллар, минерал ўғитлар, ҳиллик толалар ва бир қатор бошқа маҳсулотлар.

Миллий Институти ишлаб чиқараётган меъёрларга асосан бу ишлаб чиқариш ган маҳсулотларнинг сифатини белгилашга ёрдам беради, яъни бир қанча муҳим кўп муддатга етадиган маҳсулотлардан бу мўзлатгич, кир ювиш машинаси, телевизор, енгил автомобиль, видеоаппарат ва бошқалар. Аҳолининг яшаш даражасининг давлатдаги ЯИМнинг ҳам йўлга қўйилганига боғлиқ. Ўзоқ муддатга етадиган маҳсулотнинг истеъмолчи томонидан қанча кўп олинса бу аҳолининг яшаш шароити яхшилигидан далолат беради ва бу аҳолининг яшайдиган давлат анча иқтисодий томонидан яхши ривожланган ҳисобланади.

Одатда аҳолининг турмиш даражасининг қўйидаги 2 та кўрсаткичлари ўзаро боғлиқлиги орқали белгиланади.

Меҳнат ресурсларининг ҳолати ўртача ҳаёт кечиришнинг давомийлиги аҳолининг саводхонлиги даражаси, аҳоли сонига тўғри келадиган асосий маҳсулотларнинг истеъмоллик даражаси, меҳнат ресурсларининг квалификациялилик даражаси 10минг аҳоли сонининг ичидан қанчаси ўқиётгани ва талабларининг сони ЯИМ даги билимларни оширишдаги сарф харажатларнинг сони, соҳа хизматларининг ривожланиши (10минг та аҳолига тўғри келадиган шифокорлар сони 1минг аҳолига тўғри келадиган шифохонадаги ўринлар сони, аҳолининг ўй-жой билан таъминлаганлиги ўй жиҳоз ва ҳ.к.).

Охириги йилларда жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, турмуш сифатини аниқлаш учун ўз ичига ижтимоий иқтисодий кўрсаткичларни ҳамда аҳолининг саводхонлигини ошириш ҳаёт кечириш давомийлиги айрим кўрсаткичлардан ёки бўлмасда умумжамиатнинг ривожланишини таъминловчи индекслардан фойдаланмоқда ва ҳ.к. ўз ичига қамраб олган.

Шу кўрсаткичларга алоҳида тўхталиб ўтилади, энг муҳимларини айтиб ўтишимиз лозим:

- Меҳнат билан таъминлаш (ишлаб чиқариш ва аграр хўжалиги, ишлаб чиқариш алоҳида соҳалари).
- ЯИМ капитал сифимининг бирлиги ёки аниқ бир ишлаб чиқариш кўриниши.
- Фондларнинг асосий фонд тақсимлаш бирлиги
- ЯИМ нинг хом-ашё сифими бирлиги ва асосий ишлаб чиқариш кўриниши.

Охириги йилларда Халқаро Валюта Фонди ҳамда МДҲ да қабул қилинган кенг қамровли рақобатбардош кўрсаткичлардан фойдаланилмоқда, бир қатор кўрсаткичлар нарх-навони ўсишини ўлчаш учун ҳамда давлатда ишлаб чиқариш ган маҳсулотни қолиб кетишини ва бошқа ривожланган давлатларда нисбатан солиштириш кўрсаткичларидир.

- Маош тўлаш учун кетаётган сарф харажатлар (1та ишлаб чиқариш ган маҳсулотнинг ҳисобига)
- Бир иш куни кетадиган меъёрий сарф харажатлар(1та ишлаб чиқариш ган маҳсулотнинг ҳисобига)
- Нарх-наво устига қўшилган элементларнинг даражаси ва ҳ.к. биринчи ишлаб чиқариш факторларини сарф харажатларнинг кўрсаткичлари.

➤ Маҳсулотнинг чакана нархининг солиштириш даражаси. Экспорт қилинадиган товарнинг солиштириш даражаси. Албатта бу система давлатнинг иқтисодий ривожланишининг тўлақонли кўрсатиб бера олмайди, лекин айрим фаолияти соҳаси халқаро бозорда рақобатбардошлиги яққол кўрсата олади.

Иқтисодий ўсиш 2 усул билан аниқланади ва ўлчанади.

1- усул реал ЯИМ ни (ЯММ,СММ) ўтган даврга нисбатан ўзгариши сифатида аниқланади ва мамлакатнинг умуиқтисодий имкониятлари ҳаракатини ифодалаш учун ишлатилади.

2- Усул реал ЯИМ ни (ЯММ , СММ) ўтган даврга нисбатан аҳоли жон бошига ўзгариши сифатида аниқланади ва мамлакат ижтимоий ривожланиши даражасини ва ҳаракатининг сифат ўзгаришларини ифодалаш учун фойдаланади. Иқтисодий ўсиш суратлари ва қўшимча ўсиш суръатлари бир- биридан фарқланади:

$$A) \text{ базис ўсиш суръати} = \frac{Y_i}{Y_0} Y_i$$

$$B) \text{ занжирли ўсиш суръати} = \frac{Y_i}{Y_{i-1}}$$

Қўшимча ўсиш суръатлари қўйидаги формула бўйича аниқланади.

$$A) \text{ базис қўшимча ўсиш суръати} = \frac{Y_i - Y_0}{Y_0}$$

$$B) \text{ занжирли қўшимча ўсиш суръати} = \frac{Y_0 - Y_{i-1}}{Y_{i-1}}$$

Бунда , Y_0 – базис йилдаги реал ЯИМ, Y_i - шу йилдаги реал ЯИМ, Y_{i-1} - бундан аввалги йилдаги реал ЯИМ

Кўпчилик мамлакатларнинг тарихий тажрибасида тасдиқланган қонуният борки, унга кўра иқтисодий ўсишнинг кўлами ва суръатлари ўзаро тесқари муттаносибликда ўзгаради, яъни ўсиш кўлами миқдоран ошган сари, унинг суръатлари пасайишига мойил бўлади. Иқтисодий ўсишнинг нафақат миқдорий, балки сифат меъёри ҳам мавжуд.

Иқтисодий даврларининг хусусияти ва кўриниши.

Иқтисодий тараққиёт доимий тебранишларга учраб туради – пасайиши, танглилик даврлари иқтисодий фаоллик ва кўтарилиш билан алмашади. Иқтисодий ўсишнинг даврийлик хусусияти фан – техника тараққиёти билан боғлиқ. Шу туфайли асосий фондларни сақлаш йўли билан янгиланиши юз беради , янги технологик жараёнлар татбиқ этилади, миллий даромад, истеъмол, жамғариш ва инвестициялар ўртасида ўзаро боғлиқлик ўзгаради. Иқтисодий

ўсиш ҳолатида ишлаб чиқаришнинг ҳажмини вақти-вақти билан бўлиб турадиган бундай кенгайиши ёки қисқариши иқтисодий давр деб аталади. Иқтисодий даврлар давом этиш муддатига кўра куйидагиларга бўлинади:

- қисқа (3- 4 йил) муддатли, товар – моддий захираларнинг ўзгариши билан асосланган;
- ўрта (7 – 8 йил) муддатли асосий фондлар асбоб – ускуналарни алмаштириш сифатидаги ўзгаришларидан келиб чиқади;
- Кўзнец даври (15 – 20 йил) қурилиш давр назариясининг асосчиси Америка иқтисодчиси Саймон Кўзнец номи билан аталган. Бу давр турар жойларни ва баъзи ишлаб чиқариш иншоотларни вақти - вақти билан оммавий равишда янгиланиши билан боғлиқ бўлган тебранишлардир ;
- ўзун тўлқинлар (50 – 60 йил), инфраструктурани янгиланиши ва тубдан янги технологик жараёнларни киритиш билан асосланади ва рус тадқиқотчиси Н. Кондратьев номи билан номланади;
- иқтисодий даврни ўрганиш давлат томонидан даврийликка қарши қаратилган чора – тадбирларни амалга ошириши ва барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш учун зарурдир.

Иқтисодий ўсиш жараёни сони ва сифати ўзгариши. Жамиятда ҳамда иқтисодиётнинг сони ва сифати ўсиши билан иқтисодий ўсиш жараёни белгиланади.

1. Иқтисодий жараёнлардаги ўзгаришлар ўзи орқали бошқа катта ўзгаришларга сабаб бўлади, яъни, институтлардаги ижтимоий ўзгаришларни олиб келади. Гап медреснизация ҳақида бормоқда, иқтисодий режа ижтимоий ва ҳуқуқий тенгликни таъминлаш. Фуқароларнинг ишлаб топган соф фойдаси институтцион реформалар, ер бўйича саводхонлиги, салмоқни сақлаш, давлатни юритиш, меҳнатсеварликни таъминлаш, ҳақиқийлик ўз-ўзига ишониш, ўзгаришларга тайёрлик.

2. Иқтисодий ўстиш жараёни бир қанча факторлар орқали белгиланади:

а) таклиф факторлари (ишчи кучининг сони ва сифатининг ўсиши, маблағ, табиий хом-ашё, технологияни яхшиланиши ва ишлаб чиқариш ни ташкиллаштириш, ишбилармонликка мослилик)

б) талаб ва тақсимлаш факторлари (бозорда монополияни даражаси тушиб кетиши, солиқ яхши ўйлга кўйилиши, талабнинг кўпайиши, инвестицион ва давлатнинг харажатлари кўпайиши).

Иқтисодий класификацион ўсиш факторлари 2 категорияга бўлинади:

а) ишлаб чиқаришнинг физик факторлари

б) меҳнатни ишлаб чиқариш факторларнинг ўсиши

в) кўйидаги факторлар иқтисодий ўсиш турини белгилаб беради.

Иқтисодчилар 2 та турни ажратишади: экстенсив қачонки иқтисодий ҳам олий сифатли кўринишда тортиқ этилсалар ва интензив, лекин тўғридан-тўғри бу турлари биттаси ҳам алоҳида яқка ҳолда учрамайди, ушанинг учун гап фақат бу турларнинг ваколатлари ҳақида бориши мумкин. Интензив ўсиш ўзини алоҳида ваколатларига эга:

а) бу жараён илмий техникавий ўсиш орқалинамоён бўлади, ушанинг учун куп иш маҳоратли ишчини талаб этади.

б) ҳом-ашё камайиб кетиш муаммоси олдини олади унинг учун бу турнинг асосий кўриниши ҳом-ашё сақлаш манби ҳисобланади.

в) жамиятнинг яхши яшашига ёрдам беради.

НАЗОРАТ ВА МУҲОКАМА УЧУН САВОЛЛАР

1. Асосий ишлаб чиқариш факторлари кўрсатиш ва ҳамда уларнинг жамиятни иқтисодий ўсишга ёрдам берадиган томонини баҳолаб беради.

2. Интенсив ва экстенсив ўсишни тушунтриб бериш ва нима учун улар соф яқка ҳолда учрамайди.

3. Нима учун 1960 йиллар Фарбий Европа иқтисодиётида олтин давр ҳисобланган. Унинг 1970 йиллардаги ўсишини сусайиши сабабини тушунтириб беринг.

4. Инсоннинг жамғармасига сарфланаётган инвестициялар иқтисодий ўсиш омиллари ҳисобланадими.

5. Нима учун собиқ Иттифоқ даврида интензив иқтисодий ўсиш муаммолари 1980 йиллардаги кўтарилди.

6. Россиядаги иқтисодий ўсишга йўналтирилган асосий иқтисодий омилларни айтиб ўтинг.

7. Иқтисодий ўсишда омилларнинг улуши қандай аниқланади?

8. Иқтисодий ўсишни таҳлил қилишда қанақа иқтисодий сифат кўрсаткичлардан фойдаланилади?
9. Базис ўсиш суръати, занжирли ўсиш суръатини таърифлаб беринг улар ўртасидаги боғлиқлик ва фарқни изоҳлаб беринг?
10. Иқтисодий даврларни изоҳлаб беринг.

3-БОБ: ИҚТИСОДИЙ ЎСИШДА КЕЙНСЧИЛАР МОДЕЛИ.

3.1 Иқтисодий ўсишда ижтимоий-иқтисодий моделлар.

Иқтисодий ўсишда шундай омиллар ҳам борки, уларнинг иқтисодий ўсишга таъсирини аниқлаш қийиндир. Масалан, АҚШ нинг бой табиий захиралари давлатнинг иқтисодий ўсишга катта хисса қўшган. АҚШ да мўл ҳосил етиштириш учун табиий шароитлар, энергетик захиралар, минерал ва бошқа ресурслар кўп. Ушбу захираларни ҳажми жиҳатдан АҚШ га фақатгина Россия ёки Канадани тенглаштириш мумкин..

Лекин табиий ресурсларнинг ўзигина иқтисодий ўсишни таъминлаб беролмайди. Иқтисодий табиий ресурслари кам бўлган давлатлар ҳам иқтисодий ўсиш тез суръатларда бўлиши мумкин масалан. Япония чекланган ресурсларга эга бўлиб 2 жаҳон урушидан кейин тез суръатларда ривожланган. Бундан ташқари шундай омиллар ҳам борки уларни баҳолашнинг умуман иложи йўқ масалан АҚШ нинг иқтисодий ўсишига давлатдаги умумий социал, маданий ва сиёсий муҳит ҳам муносиб роль ўйнаган.

1. АҚШ да бошқа давлатларга нисбатан ижтимоий, маънавий чеклашлар деярли йўқ ривожланиш учун барча шароитлар яратилган. Америкаликлар орасида бизнесмен, новатор, кашфиётчилар катта ҳурматга эга.

2. Америкаликлар орасида тадбиркорлик меҳнат ва таваккалчилик муносабат ўзгача.

3. Америкадаги бозор иқтисодиёти тизими иқтисодий ўсишга олиб келувчи ҳар қандай ҳаракатни рағбатлантиради.

4. АҚШ иқтисодиёти барқарор сиёсий тизимга асосланади, бундан ташқари демократик принциплар, хусусий мулк ҳуқуқи ва бошқалар давлат томонидан ҳимоя қилинади. Кўзатишлар шуни кўрсатдики. Эркинликлар кўроқ давлатда ўсиш ривожланиш юқорироқ бўлади. Ушбу барча омиллар биргаликда АҚШ да иқтисодий ўсиш учун замин яратмоқда

Умумий талаб, барқарорлик ва иқтисодий ўсиш.

Денисон кўзатиши потенциал ва реал миллий даромадни тушунтириб беради. Хар йилги 2,9% иқтисодий ўсиш ва ЯИМ нинг ялпи талаб тебранишларни таъсирида ўзгариши тушунтирилади.

Агарда Америка иқтисодиёти йил сайин бир меъёрда бўлганида ҳар йилги иқтисодий ўсиш тахминан 0,2-0,3% юқори бўларди.

Эслатиб ўтамиз, таҳлилга кўра, иқтисодий фаолият натижалари потенциал ҳисоблардан анча паст бўлиши мумкин. Иқтисодий ўсишга энг катта салбий таъсир 30-йиллардаги Буюк депрессия даврида бўлган 1929-33 йиллар оралиғида АҚШ да ЯИМ 823 млрд доллардан 587 млрд дол. тушган ва 1929 йил кўрсаткичига қайтган. 1980-1982 йиллардаги иқтисодий тушкунлик АҚШда 600 млрд дол. маҳсулот ва даромадни йўқотишга олиб келди.

1-жадвал

ЯИМ ва аҳоли сонига нисбатан. ишлаб чиқариш суръатларининг ўсиши 1948-1994 йиллар (%)

Давр	Ишлаб чиқариш йиллик ўсиш суръатлари	ЯИМ йиллик ўсиш суръати жон бошига
1948-1966	3,2	2,2
1966-1973	2,0	2,0
1973-1981	0,7	1,1
1981-1990	1,3	1,8
1990-1994	2,0	1,2

Ишлаб чиқариш ўсишининг пасайиши.

70-80 ва 90 йиллар бошида ишлаб чиқариш суръатларининг пасайиши кўзатилди бунини жадвалдаги кўрсаткичлардан кўриш мумкин. Жадвалнинг 2 устунида кўрсатилганидек иккинчи жаҳон урушидан сўнг (1948-1966) ишлаб чиқариш суръатларининг ўсиши кўзатилган ва ўртача 3,2% 1 йилда бироқ 1966-73 й ушбу ўсиш пасайган. Ундан кейин пасайиши янада сезиларли бўлди. (1973-1981). Ишлаб чиқаришнинг пасайиши жаҳоннинг барча давлатларида кўзатилса ҳам АҚШ да унинг таъсири бошқа давлатларга нисбатан сезиларли бўлади.

Оқибатлар

Ишлаб чиқаришнинг пасайиши бир қатор сабаб оқибатларга сабаб бўлади.

1. Турмуш даражаси. Ишлаб чиқариш даражасининг ўсиши турмуш даражаси ва иш ҳақни кўтариш мумкин бўлган асосий омиллардан

биридир. Бир иш соатида қанча кўп маҳсулот ишлаб чиқарилса бир соатлик реал даромад ҳам шунча ошади 3 жадвалида ҳаққини кўтариш мумкин бўлган асосий омиллардан биридир. Бир иш соатида қанча кўп кўрсатилганидек турмуш даражасини белгиловчи асосий кўрсаткич бу реал ЯИМ аўоли жон бошига нисбатан ўсиши ҳисобланади.

1. Инфляция. Ишлаб чиқариш суръатларининг ошиши инфляциянинг пасайиши ёки умуман бартараф этилишига олиб келади. Шунга кўра ишлаб чиқариш ўсишининг пасайиши инфляциянинг суръатини юқори бўлишига олиб келади. Кўпчилик иқтисодчиларнинг фикрига кўра айнан ишлаб чиқариш суръатининг пасайиши 70 йилларда инфляциянинг кескин кўтарилишига олиб келган.

2. Жаҳон бозори. АҚШ да ишлаб чиқариш суръатларининг бошқа давлатларникига нисбатан пасайиши маҳсулотларнинг нархининг ошишига олиб келади. Бу эса ўз навбатида А+Ш товарларига жаҳон бозоридаги талаб тушиб кетишига сабаб бўлади. Америка товарлари бозордаги рақобатга дош беролмайдилар

Ўсишнинг секинлашиш сабаблари

Америкалик иқтисодчилар, мутахассислар орасида АҚШ нинг ишлаб чиқариш суръатлари ўсиши секинлашуви ва Япония, /арбий Европа мамлакатларидан ортида қолганлиги сабабларини тушунтиришда ягона бир фикр йўқ. Чунки ишлаб чиқаришга кўплаб омиллар таъсир этади, шу омиллардан баъзиларини кўриб чиқамиз.

Ишчи кучи сифати. Ўсишнинг кескинлашуви сабабларидан бири бу ишчи кучи сифатининг секин ривожланиши. Бунга уч фактор таъсир этмоқда.

1. Иш кўникмалари йўқолиши. Етарли малака ва кўникмага эга бўлган ишчилар аста секин ишлаб чиқаришдан четлашмоқда уларнинг ўрнини босувчи кадрлар эса етарли малака ва кўникмага эга эмас бу эса ишлаб чиқариш суръатларига таъсир этмоқда. Бундан ташқари ишлаб чиқаришда аёлларнинг сони ортиб бормоқда. Улар ҳам етарли малакага эга эмас ва иш савияси ҳам пастроқ.

2. Ишчи кучи савиясининг пасайиши. Америкада қатор йиллар давомида имтиҳон баҳоларини пасайтирилиши таълим олаётганларнинг савияси пасайганлигидан далолат беради.

3. Таълим савияси ўсишининг кескинлашганлиги. Агарда 1970 йилда ўрта таълим 12,1 йилни ташкил этган бўлса, 1993 йилда 12.7 йил бўлган ва деярли ўсмаган.

4. Техника тараққиёти. Ишлаб чиқаришга таъсир этувчи техника тараққиётининг бироз сусайиши. Техника тараққиёти илмий тадқиқотлар (НИОКР) билан бевосита боғлиқ. Илмий тадқиқотларга ажратиладиган маблағ АҚШ да чиқаришда ҳам тушкинлик кўзатилади. Бундай шароитда корхоналарнинг тўла қувват билан ишламаганлиги ҳам ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмининг пасайиши ва умуман ишлаб чиқариш суръатларининг пасайишига олиб келди.

Ишлаб чиқаришдаги ўзаро муносабатлар. Яна бир нуқтаи назарга кўра ишлаб чиқариш суръатларининг пасайиши сабаби раҳбар ва ходимлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар кескинлашуви деб ҳисоблашмоқда. А+Ш га хос хусусият бу ишчилар орасидаги кескин рақобат. Ишчилар орасида ижодий фикрлаш йўқ чунки, ташаббускорлик кўп корхоналарда рағбатлантирилмайди. Менеджерлар ҳам керакли ташаббускорликни кўрсатмайдилар, стратегик режалаштириш ҳам етарли рағбатлантирилмайди. Ишчиларнинг иш жойи кафолатланмаган. Масалан, Японияда аксинча кўпинча малакали ишчилар, менеджерлар иш ўрни кафолатланган ва улар ҳар қандай ҳолатда ҳам ишсиз қолмайдилар. Бу ишчиларни ижодий фикрлашга, ташаббускорлик кўрсатиб ўз корхонаси фаолияти учун жон куйдиришга рағбатлантиради. Яна бундай тизим ортикча назоратчиларни сонини камайтиради ва шу тежалган маблағ 3% дан 1% га камайтирилди (ЯИМ га нисбатан). Лекин кўпчилик иқтисодчилар НИОКР га ажратилаётган маблағ миқдори илмий тараққиётга таъсири кам деб ҳисоблашади.

Инвестициялар ЯИМ нинг жамғариладиган қисми билан ишлаб чиқариш ўсиши орасида боғлиқлик мавжуд. Бугунги кунда ЯИМнинг камроқ қисми бевосита инвестиция қилинмоқда бунга бир неча сабаб бор.

1. Омонат нормаси пастлиги.

2. Импорт товарлари рақобати.

3. Давлат бошқаруви.

4. Инфраструктурага қилинадиган харажатларнинг камайтирилиши.

Ёқилғи маҳсулотлари нархи. Ишлаб чиқариш пасайишига катта таъсир 1973-1975 ва 1975-1980 йилларда нефть маҳсулотлари нархининг 4 баробар ошиши. Бундай ҳолат бутун жаҳонда кўзатилади. Ушбу икки даврда нефть нархининг кескин ортиб кетиши стагнация-иқтисодий тушкунлик ва инфляцияга сабаб бўлди. Давлатнинг инфляцияни пасайтиришга қаратилган микроиқтисодий сиёсати аксинча иқтисодий тушкунликни авж олдирди. Бундай тушкунлик даврида ишлаб чиқаришда ишчиларни рағбатлантиришга ва ўринбосар кадрлар тайёрлашга йўналтирилди.

1981 йилдан сўнг ишлаб чиқариш динамикасида ўсиш кўзатилди. Буни 3 жадвалидан кўриш мумкин. Ишлаб чиқариш суръати 1973-1981 0,7% дан 1981-1990 й 1,3% га ўсган. 1991 йилда 1% лекин 1993 й 3% ни ташкил этди. Демак ўртача ўсиш 1990-1994 йиллар оралаи ғида 2% ни ташкил этган. Бу даврда ишлаб чиқариш суръатининг ўсишига салбий таъсир этувчи кўп омиллар бартараф этилди. Ёқил ғи нархлар барқарорлашиб стагфляция бартараф этилди. 1977 йилдан сўнг НИОКР га ажратмалар суммаси кўпайиб борди. Компьютер ва электрон технологияларда улкан ривожланиш сезилди. Олий маълумотли мутахассислар маоши оширилди ва уларни рағбатлантиришга катта эътибор берилди. Бу ўз навбатида олий маълумот олишга қизиқишни оширди. Ишчи кучининг малакаси ва савияси 60-70 йилларга нисбатан ошди. Ўзаро муносабатлар яхшиланиб ишчиларни қарор қабул қилишдаги, иштироки ошди ва рағбатлантирилди. Лекин бундай ижобий ўзгаришлар вақтинчалик ёки доимийми аниқ эмас.

Ривожланган мамлакатларнинг ишлаб чиқариш суръати йиллик 2-7% ўсиши қачонгача давом этади деган савол туғилади. Лойиҳачилар худди шу саволга жавобан “охиғи замон” дебном олган моделларни ишлаб чиқишди. Унга кўра ер ресурслари кескин камайиб бормоқда аҳоли сони эса геометрик прогрессия бўйича кўпаймоқда. Нефть кўмир мис каби бир қатор ресурслар тугамоқда. Бундан ташқари ишлаб чиқариши ва истеъмол давомида ҳосил бўлган чиқиндилар жаҳон экологик ҳолатини издан чиқариши мумкин. Ушбу модель лойиҳачилари фикрига кўра ҳозирги ҳаёт бу модель тўғрилигини исботламоқда. 80 йилданкейинги ишлаб чиқариш ўсиши ресурсларни тез сарфланишига олиб келди. Жаҳон

океанидан овладидиган балиқ ҳажми ошиб бу маҳсулотлар регенерацияси (қайта тўлиши) дан юқори бўлди

Жаҳон барқарор жамият барпо этиши учун кескин қарорлар қабул қилиши шарт. Барқарор жамият ўз ҳаётини таъминловчи моддий ва ижтимоий неъматлар системаси бўлиб уни асраб издан чиқишига йўл қўймаслиги керак. Бунинг учун қуйидагилар таклиф этилади. 1) аҳоли ва ишлаб чиқариш суръатларини ўсишини пасайтириш.

2) қайта тўлмайдиган ресурслардан ишлаб чиқаришда фойдаланишни камайтириш.

3) қайта тўлувчи ресурслардан фойдаланишни уларнинг регенерация (қайта тўлиши) даврини ҳисобга олган ҳолда ишлатиш.

4) Чиқиндилар чиқаришни чегаралаш табиатни муҳофаза қилиш.

Танқид

“Охирги замон” имитацион моделлари кўп баҳсларни ва норозиликларни келтириб чиқарди.

1. Рақамлар уйини. Лойиҳачилар модельни ишлаб чиқаришда аҳоли ва ишлаб чиқариш ҳажми экспонента бўйича кўпайиб боради деб тахмин қилишган. Аслида эса бунда бир қатор ижобий омилларни ҳисобга олинганда рақамлар нисбатан ижобий суръат касб этади.

2. Технология ва ресурслар кўпайиши. Яна бир норозилик сабаби шуки техника тараққиёти ресурслар кўпайишига, ресурсларнинг янги турларини кашф этилишига ресурсларни қайта ишлашнинг янги янада самаралироқ усулларини қўлланилишига олиб келади. Масалан бугунги кунда нефть конларини очиш в нефтни қайта ишлаш бўйича технологиялар 1900 йилгига нисбатан бир неча ўн баробар ўсди.

Бундан ташқари янги технологиялар тугаб бораётган ресурсларнинг ўринбосарини топишга ва ишлатишга ёрдам беради. Бу ресурсларнинг қайта тикланиши учун шароит яратади. Масалан, қуёш, шамол, сув энергетика саноатида нефть кўмир ва табиий газ ўрнини маълум даражадабосиши мумкин.

Умуман олганда техника тараққиёти чекли ресурсларнинг тежамига ёрдам беради. Имитацион моделда эса бунинг акси кўрсатилган.

3. Бозор белгилари. Бозор нархларининг ўзгариши кутилаётган фалокатнинг олдини олишга қодир бўлган белгиларидан ҳисобланади. Агарда нефть алюминий, мис захиралари ҳақиқатдан камайиб борса уларнинг нархи кескин ошиб боради. Бу ўз навбатида икки ҳодиага сабаб бўлади.

Биринчидан ушбу маҳсулот фойдаланувчилари маҳсулотларни тежашга ёки кўпроқ ўринбосар маҳсулотлардан фойдаланишга ҳаракат қилишади. Масалан уй жой коммунал хўжалигида мис қувурлари ўрнига пласстмассадан тайёрланган қувурлардан фойдаланишга ўтилади.

Иккинчидан-нархлар ошиши ресурсларни қайта ишлаш технологиясини такомиллаштиришни талаб этади. Хуллас нарх механизми ресурслар дефицитини бартараф этиши мумкин бўлган хусусиятга эга.

“Замоновий” лойиҳа қанчалик тўғри ёки нотўғрилигидан қатъий назар ўсиш чегараланганлиги бир қатор хулосаларни келтириб чиқарди. Агар биз бугун чекланган ресурсларни ишлатсак эртага ушбу ресурслар бўлмаслиги ҳам мумкин. Ресурсларни тақсимлашнинг оптимал усули қандай деган савол ту ўилади? Бу борадаги баҳсларда иқтисодий ўсиш унчалик ҳам катта ижобий ҳодиса эмаслиги ўсиш фойдалими?

Келажакдаги иқтисодий ўсишни баҳолашда ишлаб чиқаришнинг атроф муҳитга ва инсон турмушига таъсирини ҳисобга олиш шарт.

“Сўнги чизгилар”.

Иқтисодий ўсишга қарши чиқувчилар фикри. Иқтисодий ўсишга қарши чиқувчилар фикрига кўра индустриализация ва иқтисодий ўсиш атроф муҳит зарарланиш, ер ҳароратини глобал кўтарилиши, озон қатлами емирилиши экологик фалоатларга олиб келиши мумкин. Бунга сабаб тугаб бораётган ресурслар ишлаб чиқаришда фойдаланилиб атроф муҳитга чиқинди сифатида қайтади. Бундан ташқари иқтисодий ўсиш бу фаровонликни таъминлаб берувчи фактор дейишга ҳеч қандай асос йўқ. Иқтисодий ўсишнинг йўлдоши бўлган техника тараққиёти ишчиларда эртанги кунга ишончни сўндиради ва баъзида ишсизликни кўпайишига сабаб бўлади. Ривожланиш (ўсиш) суръати юқори бўлган иқтисодиёт катта иқтисодий стрессларга олиб келиши мумкин.

Ўсиш тарафдорлари фикри. Тарафдорлар фикрига кўра фақатгина иқтисодий ўсиш турмуш фаравонлигини таъминлаши мумкин. Ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши даромадни оширади: бу эса кўпроқ бўш вақт, таъминлай олиш имконияти, сифатли маҳсулотлар сотиб олиш имконияти ва шу каби кўплаб имкониятларни туғдиради. Иқтисодий ўсиш жамиятни тараққиётга етаклайди.

3.2 У.Ростоунинг иқтисодий ўсиш модели концепцияси.

Хорижий мамлакатлар ва Россияда ўсишнинг амалий муаммолари ва тарихий анализини кўриб чиққандан сўнг иқтисодий ўсиш назарияларига ўтамиз. Замоनावий иқтисодий фанда ўсиш икки хил талқин этилади: тор ва кенг маънода. Тор маънода – пировард маҳсулот асосий кўрсаткичларининг ўсиши сифатида (ЯИМ, миллий даромад ёки истеъмол аҳоли жон бошига). Кенг маънода – социал институтларда ўзгаришлар жараёни сифатида (мулк ҳуқуқлари структурасида, ишлаб чиқариш ва тақсимотни ташкил этиш шаклларида ва ш.к.).

Бундай ёндашувга мувофиқ ўсиш назарияларида уч йўналиш ажратилади:

- неокейнсчилик;
- неоклассик;
- тарихий-социологик;

Биринчи 2 та йўналиш ўсишни тор маънода таҳлил этади. Тарихий социологик йўналиш учун ўсишни кенг маънода кўриб чиқиш характеридир.

Тарихий-социологик йўналишнинг етук намоёндаларидан бири бўлиб 1961 й. да “Ўсиш босқичлари” деб номланган китобни чиқарган америкалик иқтисодчи ва социологик У. Ростоу ҳисобланади. У томондан баён этилган концепцияда иқтисодий ўсиш ва жамиятнинг бир босқичидан икинчисига тарихий ўсиши асосида учта умумлаштирувчи характеристикаларнинг принципиал фарқлари ётади:

- техник ривожланиш даражаси;
- жамғармалар меъёри;
- истеъмол даражаси;

Бу характеристика (тавсифларнинг) ларнинг фарқланишларига мувофиқ ва шу билан бирга одамларнинг қизиқишларининг ўзгарувчанлигига мос равишда У. Ростоу ўсишнинг 5 та босқичини ажратиб кўрсатади:

1. (Анъанавий) синфий жамият босқичи. Бу босқич қуйидагилар билан характерланади: статик мувозанат ньютондан олдинги фан ва техника, аграр хўжалик, ишлаб чиқариш кучлари ривожланишининг чегараланган имкониятлари, иқтисодий ўсишнинг паст суръатлари сабабли даромадларнинг тушиши суръати нинг юқорилиги, Р. Мальтуснинг аҳоли жойлашиш қонунининг мувофиқ аҳоли сони ва даромадларнинг кейинчалик барқарорлашуви, Бу босқичда миллий маҳсулотни кенг ишлаб чиқаришга деярли ҳеч қандай шароитлар йўқ.

2. Ўтиш жамияти. Жамият ривожланишидаги бу босқич унинг статик мувозанат ҳолатидан силжиши учун шарт шароит яратиш билан характерланади. Бундай силжиш миллий даромадда жамғармалар йиллик нормасининг - % га ўсишида амалга ошиши мумкин.

3. Индустрал ривожланишга ўтиш босқичи. Бу босқичда инвестицияларнинг миллий даромаддаги улуши 10% гача ошади. Ўсишдан ташқари учунчи босқичяна икки хусусияти билан ажралади. Ҳеч бўлмаганда битта юқори ўсиш суръатларига эга бўлган саноат тармоғи мавжуд бўлиш, шу билан бирга бу тармоқни кенгайтиришга кўмаклашадиган сиёсий ва ижтимоий структура бўлиши лозим. У. Ростоу бу босқични саноат революцияси сифатида таърифлади. У нисбатан катта бўлмаган вақт оралиғини қамраб олади: 20-30 йил.

4. “Етукликка йўл”. Бу босқичнинг аналоги (ўхшаши) бўлиб индустрал жамият ҳисобланади, унинг ривожланиши жамғариш меъёрини миллий даромаднинг 20 % гача ошиши билан характерланади. Одатда бу босқич 60 йил давом этади. У. Ростоу бу давр бошланишини қуйидагилар учун ҳисоблаган: ҳолатидан силжиши учун шарт шароит яратиш билан характерланади. Бундай силжиш миллий даромадда жамғармалар Бу даврда урбанизация жараёни ривожланади: малакали меҳнат улуши ошади, саноатни бошқариш малакали бошқарувчилар – менеджерлар қўлида мужассамланади.

5. Оилавий истеъмол босқичи. Бу босқични иқтисодиётдаги шундай ҳолат характерлайди, унда миллатнинг ишлаб чиқариш салоҳияти истеъмолчилар учун ишлайди, иқтисодиётнинг етакчи сектори сифатида эса ўзоқ муддат фойдаланадиган маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи тармоқлар иштирок этади. Бу энг ўзоқ босқичдир. У. Ростоунинг ҳисоблашича АҚШ етуклик босқичидан оммавий истеъмол босқичига ўтиши учун 100 йил керак бўлди.

Ўзининг кенгрок чиққан “Сиёсат ва ўсиш босқичлари” ишида У. Ростоунинг ўсишнинг олтинчи босқичи – ҳаёт сифатини ахтариш билан чиқди. Унда иқтисодиётнинг етакчи сектори хизмат кўрсатиш соҳаси бўлиб, ижтимоий прогреснинг биринчи поғонасига инсоннинг маънавий ривожланиши кўтарилади.

У. Ростоунинг ўсиш босқичлари назарияси ўз даврининг ижтимоий фанида сезиларли ҳодиса бўлди. У жамият тарихий эволюциясига янгича ёндашувни ифода этиб, у социал-иқтисодий формацияларнинг марлеистик коцепцияси ва XX аср 1-бошидаги техноратик ўсиш назарияларидан кўп жиҳатдан фарқ қилар эди.

У. Ростоу моддий ишлаб чиқаришнинг ижтимоий ривожланишдаги етакчи ролини, унинг ишлаб чиқариш кучлари тараққиёти билан шартлашганини тан олди. Шу билан бирга Ростоу ва истеъмолчиларнинг муносабати, жамғармаларнинг инвестицияга, инветицияларнинг эса маҳсулотларга айланиши билан чекланмаслигини кўрсатишга ҳаракат қилган бўлса, бошқа томондан – иқтисодиёт ва жамият тарихий эволюциясининг умумий назариясини яратишга уринди.

Бунга қарамасдан У. Ростоу назарияси жуда ҳам умумий характерга эга бўлиб кўпроқ ўсиш тарихининг даврийлигига йўналтирилган ва иқтисодий ўсиш манбалари ва механизми ҳақида камроқ баён этади. Кўпгина ғарб муаллифлари учун тадқиқот предмети бўлиб кенг маънодаги эмас, балки тор маънодаги иқтисодий ўсиш хизмат қилади. У хиокейнечилик ва неоклассик йўналиш вакиллари томонидан ишлаб чиқилган.

3.3 Е. Домарнинг иқтисодий ўсиш модели.

Бу модел макроиқтисодий мувозанатнинг кейнсчилик назариясини танқидий қайта ишлаш ва ривожлантириш сифатида

вужудга келди. Маълум бўлганидек, Кейнснинг асосий мақсади ривожланган мамлакатларда оммавий ишсизлик ва ишлаб чиқариш қувватларидан тўлиқ фойдаланмаслик сабабларини аниқлаш эди. Бу ҳодиса 1929-1933 й.й. Буюк депрессия даврида котатрофик ўлчамларга эришиб, бу вақтда нафақат янги капитал қўйилмаларга балки асосий капитални янгилашга ҳам имконият йўқ эди. Шу сабабли Дж. Кейнс назариясини фанда депрессив ёки стагнацияланувчи иқтисодиёт назарияси деб аташади.

Урушдан кейинги даврда ғарб мамлактларидаги иқтисодий ҳолат ўзгарди – иқтисодий ўсиш масалаларига олимлар диққатини қаратган юқори конъюктура даври бошланди. Бироқ янги шароитларда кейнсчилик назарияси четга суриб қўйилмади, балки сифат жиҳатдан янги муаммоларни ҳал қилиш учун ижодий ўзгартирилди. Чунки бу назария бозор иқтисодиёти амал қилишининг бир қатор фундаментал саволларига жавоб бера олар эди. Миллий даромад истеъмол, жамғарма ва инвестициялар каби иқтисодий катталикларга асосланиб, Дж. Кейнс иқтисодий фаолият даражасининг ўзгаришини тушунтира оладиган моделни ишлаб чиқди. У иқтисодий пасайиш ва ишсизликнинг ўсиши даврида истеъмол ва жамғармалар шу жумладан инвестициялар қисқаришини исботлади. Шунинг учун, ялпи талаб ўсишининг ҳақиқий дастаклари мавжуд бўлмаган тақдирда, Дж. Кейнснинг фикрича, ҳукумат талабни тартибга солиш чора-тадбирларидан фойдаланган ҳолда иқтисодиётга аралashi зарур. Талабни солиқларни пасайтириш орқали ёки давлат харажатларини кўпайтириш орқали ошириш мумкин, бу эса ўз навбатида иқтисодий фаолликни жонлантиради.

Иқтисодий ўсиш некейнсчилик моделининг моҳияти нимада?

1. Уларнинг барчаси Дж. Кейнснинг асосий постулати – ялпи талабга асосланади. Моделларни қуришда уларнинг муаллифлари мувозанатлашган иқтисодий ўсишнинг ҳал қувувчи шартини ялпи талабнинг ошиши эканлигидан келиб чиқишган.

2. Иқтисодий ўсишнинг асосий омили бўлиб капитал қўйилмалар (инвестициялар) ҳисобланади, улар мультипликаторлар орқали даромадни оширади ёки ўзи даромад ошишининг натижаси ҳисобланади (акселератор тасирида). қолган барча ишлаб чиқариш омиллари (бандликнинг ошиши, ускуналардан фойдаланиш

даражаси, ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг яхшиланиши) ҳисобга олинади ва моделдан чиқариб ташланади.

Бунда бу моделларнинг кейнсчилик табиати ва неоклассик назариялардан асосий фарқланиши мужассамлашган.

Шундай қилиб ўсишнинг неонекейнсчилик модели икки ўзига хос хусусият билан характерланади:

- Иқтисодий ўсишга даромад даражаси билан белгиланадиган талаб нуқтаи назаридан ёндашиш;
- Инвестицияларнинг иқтисодий ўсишдаги муҳим роли билан негаки даромад капиталнинг тўпланишига боғлиқ (демак ялпи талаб ҳажми ҳам).

Иқтисодий ўсишнинг неокейнсчилик моделлари келиб чиқиши полшалик бўлган америкалик иқтисодчи Е. Домар ва инглиз иқтисодчиси Р. Харрод томонидан шакллантирилган. Улар томонидан олинган натижалар шунчалик бир-бирига яқин эдики, натижада фанда улар Харрод-Домар модели деб атала бошланди. Бироқ моделларда ўзига хослик борлиги туфайли, уларнинг ҳар бирини кўриб чиқамиз, хулоса қилиб эса уларни умумлаштирувчи нарсага эътиборни қаратамиз.

Иқтисодий ўсишнинг Е. Домар модели. Е. Домар унинг модели кейнсчилик анъаналарига хослиги ва кейнсчилик фундаментига асосланганини аниқлигини тан олган, аммо шу билан бирга кейнсчилик моделининг инвестициялар ва иқтисодий динамикага тегишли қисмига ўз ҳиссасини қўшганлигини таъкидлаб ўтган. Бу ҳисса ўзи нимадан иборат эди?

Олдиндан ўрнатилганидек, Дж.Кейнс тизимида даромадларнинг шаклланиши инвестициялар функцияси ҳисобланиб, улар мультипликатор самараси орқали ялпи талаб ва бандликни оширади. Бошқача қилиб айтганда Дж.Кейнс давлат харажатларига, айниқса уларнинг жамоат ишларини амалга ошириш билан боғлиқ қисмига (йўл, кўприк ва ш.к. қуриш) алоҳида эътибор қаратган

Нега у оммавий бозор маҳсулотлари ишлаб чиқаришга, масалан автомобиллар, кир ювиш машиналари ёки мебель ишлаб чиқаришга эътибор қаратмаган? Чунки қайта ишлаб чиқариш (самараси) талабни ҳосил қилиш бозорга ортиқча товар массасини чиқаришдан кўра муҳим эди, шунинг учун Дж. Кейнс инвестицияларнинг товар тақлифига таъсирини ўз анализидан

қолган ишлаб чиқариш қувватлари мавжудлигини таҳлил қилган ҳолда ҳам шундай қилди. (янги заводларга инвестиция қилишга мавжудлари турганда хожат йўқ).

Айнан шу пунктда Е. Домар, Дж. Кейнс назариясига аниқлик ва қўшимча киритди – унда инвестициялар нафақат даромадларни шакллантириш балки қувватларни яратиш, ишлаб чиқаришни ва товарлар таклифини ривожлантириш омили ҳамдир. Бу орқали Е. Домар инвестицион жараённинг икки хиллигига эътибор қаратиб, унинг фикрича миллий даромаднинг мувозанатли ўсиш модели моҳияти ҳам шундан иборат. Бошқача айтганда, у иқтисодиётнинг мувозанатлашган ҳолатидан келиб чиққан, (яъни умумий талабни ифодаловчи ишлаб чиқариш қувватларига тенг бўлганда).

Ундан кейин Е. Домар қуйидаги саволни қўйди: Агар инвестициялар ишлаб чиқариш қувватларини оширса, ва шу билан бирга қўшимча даромадларни шакллантирса, унда даромад ўсиши суръати ишлаб чиқариш қувватлари ўсиши суръатларига тенг бўлиши учун инвестициялар қандай ўсиши керак? Бу саволга жавоб бериш учун, Е. Домар учта тенгламалар системасини тўзди:

1) таклиф тенгламаси;

2) талаб тенгламаси;

3) таклиф ва талаб тенглигини ифодаловчи тенглама.

1. Таклиф тенгламаси инвестициялар ҳосил қиладиган ишлаб чиқариш қувватлари ўсишини кўрсатади.

Яратилган ишлаб чиқариш қувватлари ҳисобига олинадиган ишлаб чиқариш ўсишини (ўсимини) ΔQ ни, умумий капитал қўйилмаларини (I) уларнинг ўртача унумдолигига β кўпайтмаси орқали аниқлаш мумкин:

$$\Delta Q = I\beta \quad (3.3.1)$$

Инвестицияларнинг ишлаб чиқариш ривожланишига таъсирини характерловчи β белгиси капитал қайтими номини олди (ишчи кучи бандлигининг ошиши, фан-техника тараққиёти, ишлаб чиқаришни ташкил этишни мукаммаллаштириш ва ш.к.). Бунда, агар 1 млрд. сўмлик маҳсулот ишлаб чиқариш учун 4 млрд. сўм капитал керак бўлса, унда β унинг $\frac{1}{4}$ қисмини, ёки 25 % ини ҳосил

килади . Демак, $\beta = \frac{\Delta Q}{I}$ бўлиб бир бирлик инвестиция яратган янги маҳсулот катталигини ифодалайди.

2. Талаб тенгламаси қўшимча қувватларини банд қилиш учун талаб қанчагача ўсиши кераклигини кўрсатади. Мультипликатор назариясига кўра, жамғармага ихтиёрий чегаравий мойиллик λ да. Миллий даромад ўсиши- ΔY қўшимча инвестициялар – ΔI нинг мультипликатор таъсирининг натижаси ҳисоби.

$$\Delta Y = \Delta I \frac{1}{\alpha} \quad (3.3.2)$$

Бунда $\frac{1}{\alpha}$ - мультипликатор.

Агар $\Delta Q = I\beta$ таклиф тенгламасини $\Delta Y = \Delta I$ талаб тенгламаси билан солиштирсак, унда таклиф тенгламасида умумий инвестициялар иштирок этишини сезамиз, қачонки талаб тенгламасида – фақатгина олдинги даврга нисбатан инвестицияларнинг ўсиши иштирок этади. Бунинг сабаби шундаки, ишлаб чиқаришнинг ўсиши ΔQ умумий капиталнинг унумдорлиги билан таъминланади, даромаднинг ўсиши ΔY эса – фақатгина қўшимча апитал қўйилмаларининг мультипликатор таъсири билан таъминланади.

3. Даромадлар ва ишлаб чиқариш қувватлари ўсиши суръатларининг мувозанат тенгламасига $\Delta I \frac{1}{\alpha} = I\beta$ бўлганда эришилади.

Бу тенглама ечими орқали қуйидаги натижага эга бўламиз. $\frac{\Delta I}{I} = \alpha\beta$

Тенгламанинг чап қисмида инвестицияларнинг йиллик ўсиш суръати туради, у ишлаб чиқариш қувватларининг ўсиши ёрдамида тўлиқ бандликни таъминлаш учун $\alpha\beta$ йиллик суръат билан ўсиши лозим.

Шундай қилиб Домар модели инвестициялар доимий ўсиши лозим бўлган суръат (темп) ни аниқлаш имконини беради. Бу суръат (темп) миллий даромадда жағармалар улуши ва инвестицияларни ўрта самарадорлиги билан тўғри боғланган. Масалан, агар жамғариш мойиллик $\alpha = 20\%$ тенг бўлса, капитални унумдорлиги эса $\beta = 33\%$, капитални баланслашган ўсиш меёри $6,6\%$ ташкил этиш керак. $\frac{\Delta I}{I} = 0,2 \times 0,33 = 0,066$ ёки $6,6\%$

Бундан иқтисодий сиёсат учун муҳим хулоса келиб чиқади: фақатгина капиталнинг доимий ўсаётган аккумуляциясига жамият

маштабида ялпи талаб ва ялпи таклиф ўртасидаги динамик мувозанатни таъминлайди. Инвестицияларнинг мувозанатли ўсишини таъминлаб туриш учун давлат миллий даромаддаги жамғармалар улушига ёки техник тараққиёт суръатларига таъсир кўрсатиши мумкин.

3.4 Р. Харроднинг иқтисодий ўсиш модели.

Олдин таъкидлаганимиздек таркиби бўйича бу модель Е. Домар моделига ўхшайди, бироқ унинг ўзига хос хусусиятлари бор. Е. Домар модели инвестицияларнинг ялпи талабни кенгайтириш ва ишлаб чиқариш қувватларининг вақт оралиғида кўпайишдаги иккихил ролини тахлил қилади. Шунинг учун у бутунлигича мультипликатордан фойдаланишга асосланади ва миллий даромаднинг зарурий ўсишини таъминлайдиган инвестицияларнинг ўсиш меъёрини аниқлайди.

Р. Харрод моделининг мақсади эса иқтисодиёт ўсишнинг траекториясини ўрганиш ҳисобланади. Шунинг учун унинг асосини акселератор назарияси ташкил этиб, у инвестициялар ўсишини бунга сабаб бўлган даромад ўсишига нисбатини аниқлаш имконини беради.

Бундай хусусиятлардан шу натижа келиб чиқадики, Е. Домар мос давлат сиёсати билан боғлиқ бўлган автоном инвестициялар билан иш олиб борган бўлса, Р.Харрод эса – миллий даромад ўсиши билан боғлиқ ишлаб чиқариш инвестициялари билан иш олиб борган.

Акселератор назариясини янада яққолроқ кўриб чиқамиз.

Акселератор назарияси – инвестицияларнинг кутилаётган ишлаб чиқариш ҳажми ўзгаришига боғлиқлигини тавсифловчи назариядир. Акселератор тамойили дастлаб даврлар назарияси доирасида ишлаб чиқилган бўлиб, инвестицияларнинг истеъмол талаби харакатига реакцияси орқали иқтисодий инкирозларни тавсифлаган. Бундай боғлиқликда акселератор назариясини XX аср бошида францўз иқтисодчиси А. Афталъен ва америкалик иқтисодчи Дж. Кларк ривожлантиришган. Бу назарияга мувофиқ талабнинг (ёки даромадларнинг) ўсиши инвестицияларнинг ўсиш даражасига тезлаштрувчи (акселератор) сифатида таъсир этади,

(авваламбор асосий капитал соҳасида). Янги инвестициялар ишлаб чиқариш ҳажми (даромадлар) га нисбатан тезроқ ўсиши тахмин қилинади, чунки машинанинг қиймати унинг тайёр маҳсулот қийматидан одатда анча юқори бўлади, демак, ишлаб чиқариш қатнашчилари даромадларидан ҳам юқори бўлади. Шунинг учун ҳам инвестицияларга бўлган талаб истеъмол талабининг ўсишига нисбатан доимо юқори бўлади. Гап шундаки, ўсиб бораётган истеъмол талаби мавжуд бўлган ишлаб чиқариш қувватларига тасир кўрсатиб, нафақат мавжуд қувватлар модернизациясига балки янги саноат корхоналари ва ускуналарига капитал қўйилмаларини рағбатлантиради.

Фараз қиламизки, қандайдир корхона ўзининг маҳсулотига мавжуд талабни 10 та машинадан фойдаланиб қондиради, улардан биттаси ҳар йили янгиси билан алмаштирилади. Агар талаб 20% га ошса корхона бу талабни қондириш учун 2 та янги машина сотиб олиши керак бўлади. Шундай қилиб акселератор ишлаб чиқариш ўсиши билан инвестициялар ўсиши ўртасидаги боғлиқликни кўрсатади: ишлаб чиқариш ҳажми ўзгаришига жавоб равишда янги инвестициялар қанчага ўсади.

Ишлаб чиқариш ва инвестициялар даражаларида ўзгаришларнинг бундай тесқари боғлиқлиги Дж. Кейнсда умуман йўқ эди. У инвестиция ва даромадлар ўртасида мультипликатор муносабати билан чекланди

$$\Delta Y = \Delta I \frac{1}{\alpha} \quad (3-1)$$

$\frac{1}{\alpha}$ - мультипликатор коэффиценти чунки у фойдаланилмаган қувватлар ва ишсизлик мавжудлигидан келиб чиққан. Унинг вазифаси бўш иқтисодий ресурслардан қандай фойдаланишни кўрсатиш бўлиб, бунинг учун у давлат харажатларини оширишни таклиф этган. Уларни 1 мультипликаторга $\frac{1}{\alpha}$ кўпайтириб бандлик, ишлаб чиқариш ва даромад (ΔY) ўсишини таъминлайди, демакки, ялпи талабнинг ҳам таъминлайди.

Акселератор тамойили эса ошган даромад ва талаб ўз навбатида инвестицион жараёнларни тезлаштиришни кўрсатади. Бу янги капитал қўйилмалар – даромад ўсишини акселерация коэффиценти бўйича кўпайтмасининг функцияси эканлигини англатади:

$$\Delta I = \Delta Y \times \delta \quad (3-2)$$

Акселерация коэффиценти – техник тараққиёт турига боғлиқ техник катталик:

- Катта ҳажмдаги капитални талаб этадиган капиталли техник тараққиёт шаротида δ нинг қиймати ошади
- Капитални тежайдиган техник тараққиётда δ нинг қиймати паст бўлади

Иқтисодий ўсиш моделини яратиш жараёнидан Р. Харрод тахлилига учта тенгламани киритди:

- Амалдаги ўсиш суръатлари тенгламаси
- Кафолатланган ўсиш суръатлари тенгламаси
- Ҳақиқий ўсиш суръати тенгламаси

1. Амалдаги ўсиш суръатлари тенгламаси- Р. Харрод модели тенгламаси натижасидир. У ишлаб чиқариш мақсадларида фойдаланиладиган маҳсулотнинг ўсишидан бир қисмини жамланишини таъминлаш учун миллий даромадда жамғармалар улуши қандай бўлиши кераклигини кўрсатади:

$$G_c = s \quad (3-3)$$

Бу ерда: G – (growth) қандайдир давр бўйича умумий ишлаб чиқаришнинг амалдаги ўсиши (ўсгани), масалан йил бўйича: $G = \Delta Y / Y$, яъни амалдаги ўсиш суръати – бу даромад ўсишининг бизнес давр даромади катталигига нисбати:

$c = I / \Delta Y$ – капитал коэффиценти ёки бир бирлик даромад ёки маҳсулот ўсишининг “инвестицион қийматини” кўрсатувчи ишлаб чиқаришнинг капитал талаб коэффиценти. У капиталнинг тесқари унумдорлиги катталиги бўлиб ҳисобланади $\beta = 1/c$ – миллий даромадда жамғармалар улуши ёки жамғаришга мойиллик: $s = S / Y$

Агар (1) тенгламани унинг элементлари мазмуни бўйича ёзадиган бўлсак, унда Дж. Кейнснинг – инвестициялар тенг жамғармалар, айниятига эга бўламиз:

$$s = S / Y \Leftrightarrow I / Y = S / Y \Leftrightarrow I = S \quad (3-4)$$

Бироқ Р Харроднинг ёндашуви Дж. Кейнс ёндашувидан анча фарқланган. Кейнсчилик моделида инвестициялар ва жамғармалар тенглиги статик шаклда, Р. Харрод моделида эса динамик шаклда

ифодаланган: тенгламанинг чап қисми Gc с ишлаб чиқариш мақсадларига йўналтирилган маҳсулот ўсишининг капиталлаштириладиган қисмини ифодалаб, у жамғармаларнинг s маълум улуши билан таъминланиши шарт.

2. Кафолатланган ўсиш суръатлари тенгламаси. Тадбиркорлар кўзда тутадиган ва умуман қониқиш ҳосил қиладиган ривожланишнинг башорати шуни ифодалайди:

$$G_w cr = s \quad (3-5)$$

Р. Харроднинг фикрича кафолатланган (narranted) ўсиш суръати G_w динамик мувозанатнинг чизиғи ҳисобланади. Шу билан барча cr (капитал талабликнинг зарурий коэффиценти) ҳам динамик мувозанатнинг коэффиценти ҳисобланади: у маҳсулот чиқариш ўсишига янги капиталга эҳтиёжни ифодалайди, уни таъминлаш учун шу янги капитал талаб этилади. Бундан келиб чиқадики кафолатланган ўсиш суръати тенгламасида инвестициялар *ex-ante* ва жамғармалар *ex-post* тенглаштирилади.

Миллий даромадда жамғармалар s улуши – зарурий капиталталаблилик коэффиценти cr каби доимий катталиқ бўлгани сабабли Р. Харрод кафолатланган ўсиш суръати (G_w) нинг доимий даражаси ҳақида хулосага келди.

Агар амалдаги ўсиш суръати (1) башоратланаётган, кафолатланган суръати (2) билан мос тушса унда иқтисодиёт қатъий ўзлуксиз ривожланишга эга бўлади. Бироқ, Р. Харроднинг ёзишича бундай қатъийлик статистик даражада ҳам динамик даражада ҳам мавжуд эмас. Иккала тенгламани солиштириб ($Gc = s$; $G_w cr = s$), Р. Харрод, амалиётда амалдаги ўсиш суръати доимо кафолатланганидан катта ёки кичик бўлади деб таъкидлади.

Агар амалдаги ўсиш суръати кафолатланадиганидан ошса, унда нисбий доимийлик туфайли S шунга мос равишда тез ошмайди.

Бошқача айтганда, агар $G > G_w$ бўлса, унда

$$s = const \quad c < cr,$$

Бундан Р. Харрод шундай хулосага келадикки ишлаб чиқарувчилар амалдаги капитал талабликни жуда ҳам рост деб баҳолаб товар-моддий захираларини оширишга ҳаракат қиладилар бу эса амалдаги ўсиш суръатини кафолатланганлигидан янада ошишига олиб келади.

Агар $G < G_w$, унда $s = const \quad c > cr$,

Бунга асосан ишлаб чиқарувчилар мавжуд хом ашё материал ва ускуналар захираси ортиқчалиги ҳақида қарорга келиб, харидни қисқартирадilar. Бу билан улар амалдаги ўсиш суръатини кафолатланганга нисбатан янада оширади.

Шундай қилиб, биз кўрамизки, амалдаги ўсиш суръати мувозанатлигига мослашиш ўрнида амалиётда тескари тенденция мавжуд – ишлаб чиқаришнинг динамик мувозанат чизиғидан кўтарилиши ёки пасайиши. Бу Р. Харродга бозор иқтисодиётига ички динамик барқарорлик хос эканлиги ҳақида қарор қилишга асос бўлди. Бундай хулоса натижада иқтисодий адабиётда “Хоррд продокси” номини олди. У иқтисодий коьонктуранинг қисқа муддатли даврий тебранишларини ифодалайди. Нисбатан ўзоқроқ тебранишларнинг интерпретацияси учун Р. Харрод (3) чи тенгламани киритди – ҳақиқий ўсиш суръати тенгламаси.

3. Ҳақиқий ўсиш суръати тенгламаси Р. Харрод моделида қуйидаги кўринишга эга: $G_{n,cr} = \dot{e}ku \neq s$.

Бунда G_n – (natural-ҳақиқий) ресурслардан тўлиқ фойдаланиш шароитида иқтисодиёт характерининг максимал даражада мумкин бўлган суръати.

Бундай ўсиш суръатини таъминлаб туриш учун иқтисодиётда жамғармалар етмаслиги мумкин, шунинг учун ҳақиқий ўсиш суръатининг тенгламасида чап ва ўнг томонлар ўртасидагитенглик йўқлиги кўзда тутилади.

Хосил қилинган тенгламалар Р. Харродга 3 та катталик ўртасидаги муносабатни кўриб чиқиш имконини берди: ҳақиқий (G) кафолатланган (G_n) ва амалдаги (G) ўсиш суръати

1. $G_w > G_n$ деб фараз қиламиз. Бунда, ҳақиқий ўсиш суръати берилган ресурсларда мумкин бўлгани учун, амалдаги суръат ҳақиқийсидан паст бўлади, демакки, кафолатланган ўсиш суръатидан ҳам албатта паст бўлади. Унда капитал талабликнинг башоратланган коэффиценти амалдагисидан паст бўлиб ($cr < c$) юқорида кўрсатиб ўтилганидек ўзоқ депресияга (тушкунликка) сабаб бўлади. Тушунарлироқ тилда айтадиган бўлсак, ортиқча кучланиш (иқтисодиётнинг қизиб кетиши) ўзоқ муддатли тушкунликка олиб келади, бунга мисол қилиб нафақат бозор иқтисодиётини балки социал халқ хўжалик амалиётини келтириш мумкин.

2. Агар $G_w > G_n$ бўлса, унда иқтисодиёт ривожланишининг 2 сценарийси бўлиши мумкин. Биринчиси ($G_w > G$) юқорида кўриб чиқилган бўлиб, ўзоқ депрессияга олиб келади, иккинчиси ($G_w < G$ дан $cr > c$ келиб чиққани учун) ўзоқ “Бум” даври билан характерланиши мумкин.

Шундай қилиб, Р. Харрод иқтисодий динамикадаги икки муаммога эътиборни қаратди:

1. G_w ва G_n ўртасидаги фарқланиш:

2. G нинг G_n дан ўзоқлашиши бунда биринчи муаммо ишчи кучининг вақтинчалик (хроник) ортиқчалиги, иккинчи муаммо эса – вақтинчалик хроник етишмовчилиги эканлигини кўрсатилади.

Кейин у қуйидаги саволни қўяди: бозор иқтисодиётида кафолатланган G_n ва ҳақиқий G_n ўсиш суръатларини автоматик тенглаштирадиган кучлар борми? Бу саволга жавоб бериб Р. Харрод иқтисодий ўсишнинг асосий параметри – одамлар хошишига боғлиқ бўлган жамғармалар эканлигини кўрсатиб ўтган, шунинг учун бу саволни тахлили жамғармалар динамикаси тахлили билан боғлиқдир. Жамғармаларга салбий муносабатда бўлиб, уларни депрессияни рағбатлантирувчи куч деб ҳисоблаган Дж. Кейнс дан фарқли равишда Р. Харрод жамғармаларни ижобий ва фойдали деб ҳисоблаган. Бироқ, шу билан бирга у қуйидаги саволни берган: бозор иқтисодиётида мувозанатлашган ўсиш талабларига жавоб берадиган жамғармалар хажмини рағбатлантирувчи инструментлар мавжудми? Р. Харрод унга инкор жавобини бериб Дж. Кейнс каби иқтисодиётга давлат аралашувини зарурлигини асослаган.

Р. Харрод дастури икки гуруҳ тадбирларини ўз ичига олган:

А) “Амалдаги ўсиш суръатини кафолатланганидан қочиши” га қарши қисқа муддатли антициклик сиёсат таклиф этилган:

Б) такрорланадиган (хроник) ишсизлик ва ўзоқ депрессияга қарши фойиз меъёрини пасайтириш сиёсатидан фойдаланишни таклиф этган (деярли унинг нолли нуқтасигача). Бу жамғармага инвестицион талабнинг кенгайишига олиб келади, демакки, миллий даромадда жамғармалар улушининг қандайдир қисқаришига ҳам.

Сиёсатнинг мақсади Р. Харрод фикрича

$G_w, cr = s - d = G_n, cr$ бўладиган фойиз ставкасининг прогрессив пасайишига эришиш керак.

Бу ифодани Р. Харрод тўлиқ бандлик маромидаги барқарор ўсиш формуласи сифатида белгилади. У иқтисодий тизимнинг динамик ривожланишига кафолатланган ва ҳақиқий ўсиш суръатининг тўлиқ бандлик шароитда тенг бўлгани ҳолатида эришилишини кўрсатади.

Шундай қилиб, таҳлил жараёнида Р. Харрод Е. Домар билан ўхшаш натижаларга эришди. Одатда уларнинг модели ягона Харрод- Домар моделига бирлаштирилади. Унинг мазмуни қуйидагича, ишлаб чиқаришнинг берилган техник шароитларида иқтисодий ўсиш жамғармага чегаравий мойиллик катталигига боғлиқ бўлади, иқтисодий тизимдаги динамик мувозанат ўз табиатига кўра беқарор ва уни тўлиқ бандлик шароитида таъминлаб туриш учун эса давлатнинг фаол ва мақсадли тадбирлари талаб этилади.

Хоррод-Домар моделининг чекланганлиги нафақат унинг таҳлил натижалари билан балки тарихий шароитлари билан ҳам белгиланади. 1930 йил ва урушдан кейинги давр иқтисодий ўсиш жараёнларини ифодалаган бўлиб, унда ишлаб чиқаришни ривожлантириш бўйича асосий уринишлар инвестицияларни ошириш ва янги ишлаб чиқариш қувватини яратишдан иборат эди. Кейинги даврда (50 й нинг иккинчи ярми – 70 й.й.) ишлаб чиқаришнинг ривожланишига кўпроқ сифат ўзгаришлари таъсир эта бошлади, бу эса иқтисодий ўсишнинг ноқлассик назарияларида ўз ифодасини топди.

Табиий ресурсларни ўзигина иқтисодий ўсишни таъминлаб беролмайди. Иқтисодий табиий ресурслари кам бўлган давлатларда ҳам иқтисодий ўсиш тез суръатларда ривожланиши мумкин. А+Шнинг иқтисодий ўсишига давлатдаги умумий социал, маданий ва сиёсий муҳит ҳам ўз таъсирини кўрсатган.

Келажакдаги иқтисодий ўсишни баҳолашда ишлаб чиқаришнинг атроф муҳитга ва инсон турмушига таъсирини ҳисобга олиш шарт. Иқтисодий ўсиш фаровонликни таъминлаб берувчи фактор дейишга ҳеч қандай асос йўқ. Иқтисодий ўсишнинг йўлдоши бўлган техника тараққиёти ишчиларда эртанги кунга ишончни сўндиради ва баъзида ишсизликни кўпайишига сабаб бўлади. Ривожланиш (ўсиш) суръати юқори бўлган иқтисодиёт катта иқтисодий таъсирларга олиб келиши мумкин. Иқтисодий ўсиш

тарафдорлари фикрига кўра фақат иқтисодий ўсиш аҳоли турмуш фаровонлигини таъминлаши мумкин.

Ишлаб чиқариш ҳажмини ўсиши даромадни оширади. У. Ростоуни ўсиш босқичлари назарияси ўз даврининг ижтимоий фанида сезиларли ҳодиса бўлди, у жамият тарихий эволюциясига янгича ёндошувни ифода этиб, у социал-иқтисодий формацияларни марлеистик концепцияси ва XX аср 1-бошидаги техноратик ўсиш назарияларидан кўп жиҳатдан фарқ қилар эди.

У.Ростоу моддий ишлаб чиқаришнинг ижтимоий ривожланишдаги етакчи ролини, унинг ишлаб чиқариш кучлари тараққиёти билан шартлашганини тан олди ҳамда иқтисодиёт ва жамият тарихий эволюциясининг умумий назариясини яратишга уринди.

Е Домар ва Р.Харроднинг кейнсчилар модели макроиқтисодий мувозанатнинг кейнсчилик назариясини танқидий қайта ишлаш ва ривожлантириш сифатида вужудга келди.

Иқтисодий ўсишнинг Е.Домар модели кейнсчилик анъаналарига хослиги ва кейнсчилик фундаментига асосланганини аниқлигини тан олган, аммо шу билан бирга кейнсчилик моделининг инвестициялар ва иқтисодий динамикага тегишли қисмига ўз хиссасини кўшганлигини таъкидлаб ўтган.

Р. Харрод моделининг мақсади иқтисодиёт ўсишининг траекториясини ўрганиш ҳисобланади. Шунинг учун унинг асосини акселератор назарияси ташкил этиб, у инвестициялар ўсишини бунга сабаб бўлган даромад ўсишига нисбатини аниқлаш имконини беради. Е. Домар мос давлат сиёсати билан боғлиқ бўлган автоном инвестициялар билан иш олиб борган бўлса р. Харрод эса-миллий даромад ўсиши билан боғлиқ ишлаб чиқариш инвестициялари билан олиб борган.

Ишлаб чиқаришни берилган техник шароитларида иқтисодий ўсиш жамғармага чегаравий мойиллик катталигига боғлиқ бўлади, иқтисодий тизимдаги динамик мувозанат ўз табиатига кўра беқарор ва уни тўлиқ бандлик шароитида таъминлаб туриш учун давлатнинг фаол ва мақсадли тадбирлари талаб этилади.

МУҲОКАМА УЧУН САВОЛЛАР

1. Аҳоли турмуш даражаси иқтисодий ўсишга қандай таъсир этади?

2. Инфляция даражасини иқтисодий ўсишга таъсирини изоҳланг.
3. Иқтисодий ўсишни кескинлашувига сабабларни келтиринг.
4. Иқтисодий ўсишда “охирги замон модели”ни таърифланг.
5. Иқтисодий ўсишга қарши чиқувчилар фикри ҳақида тушунчаларингиз.
6. У.Ростоу назариясида иқтисодий ўсиш ҳақида қандай фикрлар билдирилади?
7. Иқтисодий ўсишда неокейнсчилик моделининг моҳияти нимада?
8. Иқтисодий ўсишни Е.Домар модели ҳақида фикрингиз.
9. Р.Харродни иқтисодий ўсиш моделини изоҳланг.
10. Харрод-Домар моделини чекланганлиги нима билан белгиланади?

4-БОБ. ИҚТИСОДИЙ ЎСИШНИНГ НЕОКЛАССИК МОДЕЛЛАРИ.

4.1. Р. Солоуни неоклассик иқтисодий ўсиш модели

Ўсишнинг биринчи неоклассик моделлари 1950-йиллар охири 1960-йилларда пайдо бўла бошлади, бунда динамик мувозанат муаммоларига эътибор сусайиб, нафақат фойдаланилмаган қувватлар балки янги техникани жорий этиш, унумдорлигини ошириш ва ишлаб чиқаришни ташкил этишни яхшилаш ҳисобига ўсишнинг мумкин бўлган суръатига эришиш муаммоси биринчи поғонага чиқиб қолди.

Бу билан боғлиқ ҳолда нафақат назарий асослар балки иқтисодий ўсишнинг таҳлил қилиш услублари ҳам ўзгарди. Бу даврда ривожланган мамлакатлар иқтисодиётида йирик корхоналарнинг роли ортиб, улар ўсишнинг неокейнсчилик моделига асосланган ҳолда ўз инвестицияларини стратегик режалаштириш тартибида макро даражада динамик ўсиш моделларини тўза бошладилар. Йирик фирмаларнинг мустақил иқтисодий сиёсат ўтказишлари, уларнинг ўз ўсиш сиёсатига бўлган қизиқишлари неоклассик йўналиш вакилларини ўсишнинг неокейнсчилик макро иқтисодий моделларига ўхшаш моделларини яратишга бўлган фаоллигини оширди.

Бу йўналиш вакиллари (америкалик иқтисодчи Р.Солоу, инглиз иқтисодчиси Дж. Мид ва бошқа муаллифлар) иқтисодиётга

давлат аралашувига қарши чиқишди, чунки, уларнинг фикрича йирик фирмаларга бозор рақобатчилиги шаротида потенциал ўсишга эришиш учун мавжуд ресурслардан янада кўпроқ фойдаланиш учун эркинлик бериш керак эди.

Улар моделларининг методологик асоси бўлиб ишлаб чиқариш омилларининг назарияси ва чегаравий унумдорлик назарияси хизмат қилди.

Неоклассик мактаб назарийчилари ўсишнинг кейнсчилик назарияларини 3 та пункт бўйича танқид қилишди:

- Биринчидан, улар ўсишнинг асосий омили сифатида-капитал жамғарилишига эътиборни қаратганлар. Неоклассикларнинг фикрига кўра эса ишлаб чиқаришнинг ўсишига янги ишчиларни жалб этиш ҳисобига ҳам эришиш мумкин.

- Иккинчидан, улар капитал коэффиценти с нинг ўзгармаслигидан келиб чиққан. Неоклассик моделлар эса 2 хил ишлаб чиқариш омиллари (капитал ва меҳнат) ни ҳисобга олиб ва уларнинг ўзаро алмашинувини инобатга олиб бу коэффицент ўзгариши мумкинлигини таъкидлайдилар.

- Учинчидан улар бозор механизмининг автоматик равишда мувозанатни тиклай олиш қобилиятини тўғри баҳолашмаган. Неокейнсчилардан фарқли равишда улар фақат рақобатли бозор иқтисодиёти иқтисодий ўсишнинг мувозанатлилигини таъминлай олади деб ҳисоблашган. Рақобат механизmidан ташқари бундай шартларидан бири бўлиб неоклассикларда қатъий пул тизими ҳисобланади.

Дастлаб бу модел Р.Солоу томонидан “Иқтисодий ўсиш назариясига қўшилган ҳисса” мақоласида баён этилган (1956 йил.), сўнг эса “Техника тараққиёти ва агрегатив ишлаб чиқариш функцияси” ишида ривожлантирилди (1957й). 1987 йилда уни ишлаб чиққанлиги учун муаллиф иқтисодиёт бўйича Нобель мукофотига сазовор бўлди.

Модел ресурсларнинг тўлиқ бандлигини таъминловчи ишлаб чиқариш омиллари бозорларидан мутлақ рақобат устунлигининг неоклассик талқинига асосланади. Маҳсулот ишлаб чиқариш-нафақат капитал балки меҳнатнинг фаолиятidir ва бу омиллар бўйича ишлаб чиқариш эластиклиги коэффицентларининг йиғиндисиди 1 га тенг.

Р.Солоу иқтисодий тизим мувозанатлигининг муҳим шароити ялпи талаб ва ялпи талифнинг тенг бўлиши эканлигидан келиб чиқади. Бунда моделдаги ялпи таклиф Кобб-Дугласни ишлаб чиқариш функцияси асосида аниқланиб, бир томондан ишлаб чиқариш ҳажми ўртасидаги функционал боғлиқлик муносабатини, иккинчи томондан эса- фойдаланиладиган омиллар ва уларнинг ўзаро комбинациясини ифодалайди. Кобб-Дуглас ишлаб чиқариш функцияси бўйича ҳар бир омилнинг улуши маҳсулот қийматида доимий, аммо абсолют жиҳатдан меҳнат ва капитал сарфи ўзгариши мумкин.

Энг умумий кўринишда миллий ишлаб чиқариш ҳажми Y ишлаб чиқаришнинг 3 омили функцияси ҳисобланади: меҳнат L , капитал K ва ер N : $Y = f(L, K, N)$

Бироқ ер омили иқтисодий тизимда кам маънога эга бўлганлиги туфайли Р. Солоу моделида келтирилмаган.

$$Y = f(L, K) \quad (4-1)$$

Ёилган кўринишда берилган функция қуйидагича бўлади:

$$Y = (\Delta Y / \Delta L)L + (\Delta Y / \Delta K)K \quad (4-2)$$

Бунда $\Delta Y / \Delta L$ – меҳнатнинг чегаравий маҳсулоти MP_L

$\Delta Y / \Delta K$ – капиталнинг чегаравий маҳсулоти MP_K .

Функцияни соддалаштириш учун белгилаш киритамиз:

$$y = Y/L$$

бунда y – бир ишчи ҳисобига чиқарилган маҳсулот ёки меҳнат унумдорлиги

$$k = K/L$$

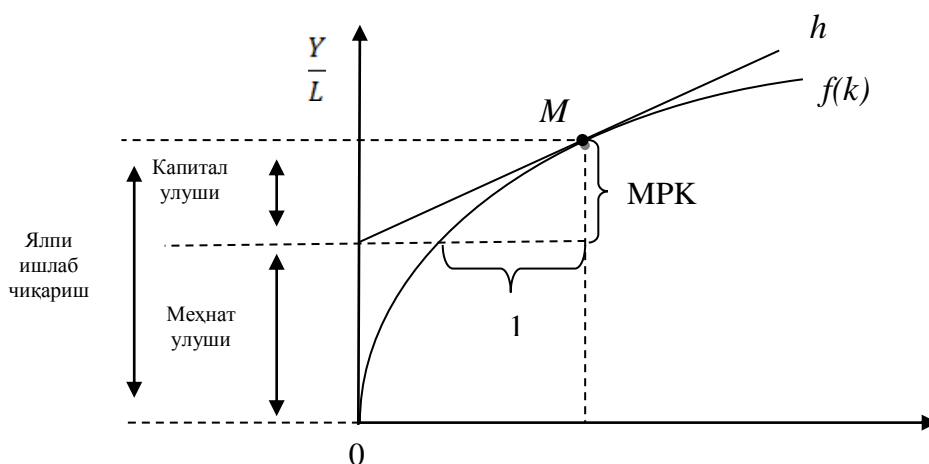
бунда k - капитал билан қуролланганлик ёки меҳнатнинг фонд билан қуролланганлиги

Унда ишлаб чиқариш функциясини қуйидагича ёзиш мумкин:

$$y = f(k) \quad (4-3)$$

Бу ерда $f(k) = F(k, l)$

Бу функциянинг график кўриниши

4.1.1 – расм. Капиталга чекланган мойиллик ва капитал билан қулорлланиш.

Р. Солоу моделидаги ялпи талаб инвестицион ва истеъмол талаби билан аниқланади. бир ишчи ҳисобига ишлаб чиқариш тенгламаси қуйидагича кўринишга эга бўлади:

$$Y = c + i \quad (4-4)$$

Бу ерда c ва i – бир ишчи ҳисобига истеъмол ва инвестициялар.

Даромад жамғармага шаклланган мойиллик туфайли истеъмол ва жамғармага фойдаланганлиги сабабли истеъмол функциясини қуйидагича ифодалаш мумкин: $c = (1 - s)y$

бу ерда s – жамғарма меъёри.

Унда $y = c + i = (1 - s)y + i$,

бунда эса $i = sy$ эканлиги келиб чиқади.

Бошқача айтганда, мувозанат шароитида инвестициялар жамғармалар ва пропорционал даромадга тенг бўлади.

Шундай қилиб, Р. Солоу моделини ташкил этувчи – ишлаб чиқариш функцияси ва талаб функциясига эга бўлдиқ. Натижада талаб ва таклифнинг тенглик шарти қуйидагича бўлиши мумкин:

$$f(k) = c + i \text{ ёки } f(k) = i/s \quad (4-5)$$

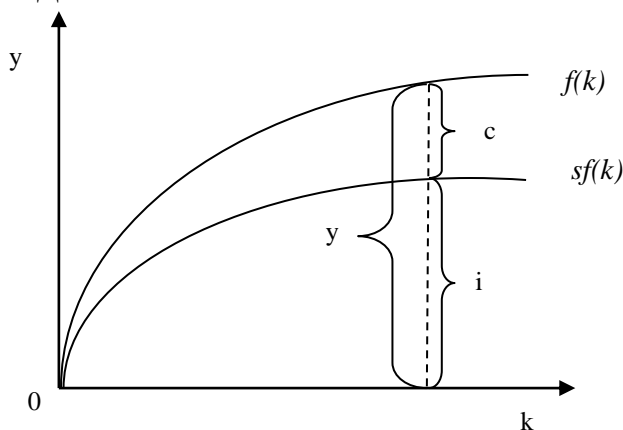
Ишлаб чиқариш функцияси товарлар бозоридаги таклифни аниқлайди, капиталнинг жамғарилиши эса- ишлаб чиқариш маҳсулотига бўлган талабни.

Энди, капиталнинг жамғарилиши қандай қилиб иқтисодий ўсишни таъминланишини кўриб чиқамиз. Капиталнинг ҳажми инвестициялар ва чиқиб кетиш таъсирида ўзгаради: Инвестициялар капитал захирасини оширади, чиқиб кетиш эса камайтиради.

Бир ишчи ҳисобига инвестициялар бир ишчига туғри келадиган даромаднинг бир қисми ҳисобланади ($i = sy$) Шундай

қилиб, (y) ни ишлаб чиқариш функцияси ифодаси билан ўзгартирсак, инвестициялар тенгламасининг капитал билан қуролланганлик функциясига эга бўламиз: $i = sf(k)$

Тенгламадан келиб чиқадики капитал билан қуролланганлик даражаси (k) қанча юқори бўлса ишлаб чиқариш даражаси $f(k)$ ҳам шунчалик юқори бўлади, инвестициялар i ҳам кўп бўлади. Бу капиталнинг мавжуд заҳиралари (k) билан янги капитал жамғарилиши i ўртасида боғлиқлик мавжудлигидан далолат беради. Унда кўрсатилганидек жамғармалар меъёри (s) ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг истемоли (c) ва инвестицияларга (i) бўлинишини аниқлайди. Ихтиёрий капитал билан қуролланганлик даражаси (k) учун ишлаб чиқариш ҳажмини $f(k)$ инвестициялар ҳажмини $sf(k)$, истемол эса мос равишда $f(k) - sf(k)$ ни, ташкил этади.

4.1.2-расм. Бир ишчига тўғри келадиганишлаб чиқариш ва талаб $(c+i)$

Капитал амортизацияси ҳажмини аниқлаш учун ҳар йили унинг аниқланган маълум бир қисми d чиқиб кетади деб ҳисоблаймиз. Бу кўрсаткич *амортизация меъёри* деилади Масалан, агар капитал ўн йил эксплуатация қилинса унда чиқиб кетиш меъёри йилига 10% ($d = 0.1$) ни ташкил этади. Шундай қилиб, ҳар йили чиқиб кетадиган капитал миқдори (dk) ни ташкил этади. Капиталнинг ҳар йили чиқиб кетадиган қисми капитал заҳиралари билан пропорционал. Шундай қилиб, инвестицияларда чиқиб кетишнинг ва капитал заҳираларига таъсирини қуйидаги формула билан ифодалаш мумкин.

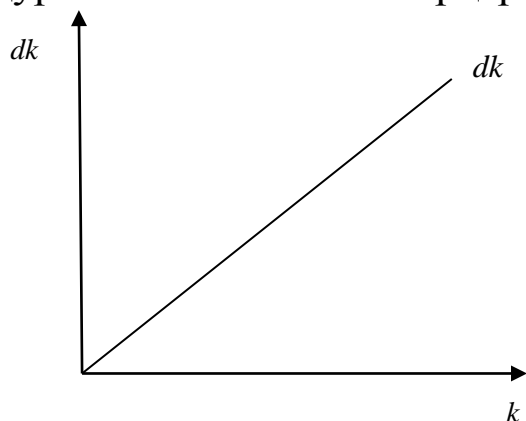
$$\Delta k = i - dk \quad (4-6)$$

бу ерда Δk - бир ишчига тўғри келадиган, капитал заҳираларининг ўзгариши.

Инвестициялар ва жамғармалар тенглигидан фойдаланиб. қуйидагига эга бўламиз.

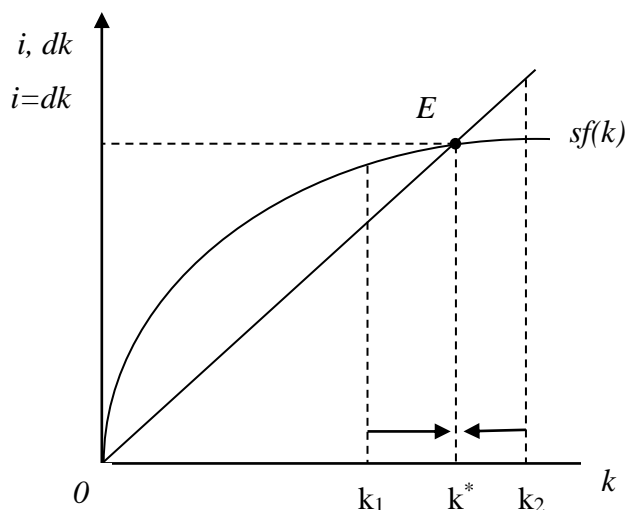
$$\Delta k = sf(k) - dk \quad (4-7)$$

У капитал захираси (k) инвестициялар чиқиб кетиш ҳажми билан тенглашганга қадар ($(sf(k) = dk)$) ўз ишни ($\Delta k > 0$) кўрсатади. Бу ҳолатни E нуқта ифодалаб унга меҳнатнинг капитал билан қуролланганликнинг барқарор даражаси k^* мувофиқ келади.

4.1.3.-расм. Капитални чиқиб кетиш графиги.

k^* га эришганда иқтисодиёт узоқ муддатли мувозанат ҳолатида бўлади. Капиталнинг бошланғич ҳажмига боғлиқ бўлмаган равишда, у кейинчалик барқарор ҳолатга эга бўлади. Агар капитал захиралари барқарорлик даражаси (k_1) дан паст бўлса инвестициялар чиқиб кетишдан ортиқ бўлади, капитал билан қуролланганлик ошади ва ўсиб боради. - (k^*) даражасига етмагунча. Агар капитал захиралари (k_2) нуқтага мос келса, унда инвестициялар эскиришдан кам бўлади. Демакки капитал захиралари қисқариб (k^*) даражасига яқинлашиб боради.

4.1.4-Расм. Инвестициялар, чиқиб кетиш ва капитал билан қуролланганликни барқарор даражаси.

Капитал билан қуролланганликнинг мувозанатли даражасига жамғарма меъёри таъсир кўрсатади. Унинг ($S1$) дан ($S2$) гача ўсиши ($S1f(R)$)дан ($S2f(R)$) га силжитади ва иқтисодиёт юқорироқ капитал билан қуролланганлик (R^*) ва юқорироқ меҳнат унумдорлигига эга янги мувозанатли ҳолатга ўтади.

Шундай қилиб Р. Солоу модели жамғарма меъёри барқарор капитал билан қуролланганликни белгиловчи асосий омил эканлигини кўрсатади. Жамғарманинг нисбатан юқорироқ меъёри капиталнинг кўпроқ захираси ва ишлаб чиқаришнинг нисбатан юқорироқ даражасини таъминлайди.

Шу билан бирга жамғариш жараёни иқтисодий ўсиш механизмини белгилаб бермайди, у фақат бир мувозанат ҳолатдан иккинчисига ўтилишини ифодалайди. Шунинг учун Р. Солоу моделининг кейинги ривожланиши аҳоли сонини ўзгариши ва техник тараққиётнинг тезлашишини кўзда тутаяди. Олдин аҳолининг ўсиши омилини кўзатамиз.

Аҳоли сони ўсгандаги капитал билан қуролланганликнинг мувозанатли даражаси. Аҳоли доимий (n) суръат билан ўсади деб тасаввур қиламиз. Ишчилар сонининг кўпайиши бошқа тенг шароитларда меҳнатнинг капитал билан қуролланишининг қисқаришига олиб келиши мумкин. Натижада, бир ишчига капитал захираси ўзгаришини кўрсатувчи тенглама қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$$\Delta R = i - dR - nR \Rightarrow \Delta R = i - (d+n)R \quad (4-8)$$

Меҳнатнинг капитал билан қуролланганлиги пасайиши туфайли уни олдинги даражада сақлаб туриш учун инвестицияларнинг капитал чиқиб кетишини қоплайдиган ҳажми зарур.

Математик жиҳатдан ўзгармас капитал билан қуролланганлик шароитидаги иқтисодиётда барқарор мувозанатни ифодаловчи бу талаб қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$$\Delta R = sf(R) - (d+n)R = 0 \quad \text{ёки} \quad sf(R) = (d+n)R \quad (4-9)$$

Тенгламадаги $(d+n)R$ инвестицияларнинг критик катталигини характерлайди. Яъни бир ишчига тўғри келадиган капитални доимий ўзгармас даражада сақлаб турадиган ҳажмини ифодалайди.

Аҳоли ўсишининг ҳисобга олган ҳолда Р. Солоу моделини график жиҳатдан ифодалаш учун меҳнатнинг капитал билан қуролланганлиги барқарор даражасини (R^*) деб белгилаймиз. Аниқлаганимиздек, агар бир ишчига тўғри келадиган капитал ($R=\text{const}$) бўлса иқтисодиёт мувозанат ҳолатида бўлади. Агар $R1 < R^*$ бўлса, унда амалдаги инвестициялар уларнинг критик катталигидан юқори ва ($R1$) ўсади. Агар $R2 > R^*$, унда инвестициялар уларнинг критик даражасидан паст ва $R2$ га пасаяди.

Модел иқтисодиёт барқарор ҳолатда бўлиши учун инвестициялар $sf(R)$ капитал чиқиб кетиши ва аҳолининг ўсиши $(d+n)R$ оқибатларини қоплаши кераклигини кўрсатади. Б ҳолда капитал билан қуролланганлик (R) ва меҳнат унумдорлиги (Y) ўзгармас қолади. Лекин аҳоли ўсишида капиталнинг доимийлиги. Капитал ҳам аҳолига мос суръатда ўсиши кераклигини англатади: яъни:

$$\Delta Y/Y = \Delta L/L = \Delta K/K = nn \quad (4-10)$$

Бундан қуйидаги хулоса келиб чиқади: аҳолининг ўсиши – иқтисодиётнинг барқарорлик ҳолати шароитидаги ўзлуксиз иқтисодий ўсишнинг сабабларидан бири.

Бироқ агар аҳолининг ўсиши инвестициянинг ошиши билан бирга бормаса, унда бу бир ишчига тўғри келадиган капитал захирасининг камайишига олиб келади. Аҳолининг n дан $n1$ га ўсиши $(d+n)R$ чизиғини юқорига $(d+n1)R$ ҳолатига силжитади. Бу эса капитал билан қуролланганликни R^* дан $R1^*$ гача қисқартиради. Шундай қилиб, Р.Солоу модели аҳоли ўсишининг юқори суръатларга эга бўлган давлатларда капитал билан қуролланганлик паст – демакки, даромадлар ҳам паст бўлишини тушунтириб беради.

Р.Солоу моделида техник тараққиётнинг ўрни (ёки ҳисобга олиниши).

Иқтисодий ўсишнинг инвестициялар ва банклар сонининг ошишидан кейинги учинчи манбаси бўлиб, техник тараққиёт ҳисобланади. Неоклассик назарияда техник (технологик) тараққиёт деганда ишлаб чиқаришнинг машиналаштирилиши эмас, балки, ишлаб чиқаришдаги сифат ўзгаришлари тушунилади.

Моделга техник тараққиётнинг киритилиши ишлаб чиқариш функциясини ўзгартириб, у қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$$Y=f(K,L,E) \quad (4.-11)$$

Бу ерда (E)-бир ишчи меҳнатининг самарадорлиги (ишчи кучининг саломатлиги, маълумоти ва малакасига боғлиқ): (Le)-ишчи кучининг самарали бирликларининг сони.

Техник тараққиёт самарадорлик (E) нинг доимий сурат (д)билан ўсишга олиб келади. Шунинг учун $dk2\%$ бўлганда, меҳнатнинг ҳар бир бирлигидан қайтим йилига 2% га ошади, бу эса ишлаб чиқариш ҳажмининг ишчи кучи йилига 2% ўсгандаги каби ўсишига олиб келади. Техник тараққётнинг бундай шакли меҳнатни тежайди дейилади, (d) – эса меҳнатнинг тежайдиган техник тараққиётнинг сурати.

Энди техник тараққиёт ҳолатидаги капитал билан қуролланганликнинг барқарор даражасини аниқлаш мумкин. Агар банкларнинг сони (L) (n) суръат билан ошаётган бўлса, самарадорлик (E) эса (g) суръат билан ўсаётган бўлса, унда (LE) (n-g) суръат билан ошиб боради.

Доимий самарадорлик билан бир бирлик меҳнатга тўғри келадиган капитал $R1+[K/(LE)]$ ни ташкил этади. Доимий самарадорлик билан бир-бирлик меҳнатга тўғри келадиган ишлаб чиқариш ҳажми эса $yI=Y/(LE)$ ни ташкил этади. Бунда барқарор мувозанатлилик ҳолатига қуйидаги шартда эришилади:

$$sf(R1)=(d+n+g)R1 \quad (4-12)$$

Тенглама ўзгармас самарадорлик билан бир-бирлик меҳнатга тўғри келадиган капитал ва ишлаб чиқариш доимий бўладиган капитал билан таъминланганликни (R^*) фақатгина битта даражаси мавжудлигини кўрсатади бу барқарор ҳолат иқтисодиётнинг ўзоқ муддатли мувозанатини ифодалайди.

($R1^*$) нинг барқарор (қатъий) ҳолатида техник тараққиёт мавжуд бўлган шароитда капитал ҳажми (K) ва ишлаб чиқариш (Y) (n+g) суръат билан ўсади. Бир ишчи ҳисобига тўғри келадиган капитал билан қуролланганлик ($K|L$) ва ишлаб чиқариш ($Y|L$) (g)-суръат билан ўсиб боради. Бу Р.Солоу моделида техник тараққиёт-турмуш даражаси ўзлуксиз ўсишининг ягона шarti эканлигини кўрсатади.

Шундай қилиб, Р.Солоу модели иқтисодий ўсишнинг 3 манбаси-инвестициялар, ишчи кучи сони ва техник тараққиёт ўртасидаги ўзаро алоқадорликни ёритиш имконини беради. Давлат иқтисодий ўсишга жамғарма меъёри ва техник тараққиёт тезлиги орқали таъсир кўрсатиши мумкин.

Жамғарма меъёри қандай бўлиши керак? Аниқлаганимиздек мувозанатли иқтисодий ўсиш жамғарманинг турли меъёрлари билан мувофиқлашади. Шунинг учун максимал истеъмол даражаси билан иқтисодий ўсишни таъминлайдиган меъёр оптимал бўлади. Бундай меъёр “Олтин қоида” га мувофиқ келади. Жамғарманинг бу меъёрига мос келадиган капиал билан қуролланганлик даражасини (R^{**}) билан истеъмолни эса – (c^{**}) билан белгилаймиз. Олдин биз ишлаб чиқариладиган маҳсулот истеъмол ва инвестицияларга сарфланади деб белгилаган эдик: $y=c+i$ бундан $c=y-i$ келиб чиқади.

Берилган параметрларнинг ўрнига улар барқарор ҳолатидаги ифодасини қўйсақ, қуйидагига эга бўламиз: $c^*=f(R^*)-dR^*$, бу ерда c^* - барқарор ўсиш ҳолатидаги истеъмол.

Истеъмол ҳажми максимал бўладиган капитал билан қуролланганликнинг барқарор даражаси “Олтин қоида”га мувофиқ келади. “Олтин қоида” бўйича капитал билан қуролланганлик R^{**} билан истеъмол эса- c^{**} билан белгиланган.

“Олтин қоида” даражасига мос келадиган капитал билан қуролланганлик ҳолатида $f(R^*)$ ишлаб чиқариш функцияси ва dR^* чизиғи бир хил оғмага эга ва истеъмол максимал даражага эришади. R^{**} капитал билан қуролланганлик даражасида капитал захирасининг бир бирликка ошиши ишлаб чиқариш ўсишини келтириб чиқаради (капиталнинг чегаравий маҳсулотига тенг келадиган) ва капиталнинг d катталиқка чиқиб кетишини оширади. Шундай қилиб, “Олтин қоида”га мос келадиган R^{**} капитал билан қуролланганлик даражасида $MPK=d$ шарт бажарилади. Аҳоли ўсиши ва техник тараққиётни ҳисобга олган ҳолда эса, $MPK=d+n+g$ шарт бажарилади.

Агар иқтисодиёт “Олтин қоида” бўйича эга бўлиши мумкин бўлган капитал захирасидан ортиқча капитал захираси билан ривожланаётган бўлса, унда бу ҳолатда жамғарма меъёрини пасайтиришга йўналтирилган сиёсатни амалга ошириш зарур.

Жамғарма меъёрининг камайиши истеъмолнинг ошиши ва унга мувофиқ равишда инвестицияларнинг пасайишига олиб келади, демак капитал захирасининг барқарор даражасининг пасайишига ҳам олиб келади.

Агар иқтисодиёт барқарорлик ҳолатида “Олтин қоида” дагидан кам капитал билан қуролланганлик билан ривожланаётган бўлса, унда жамғарма меъёрини ошириш зарур. Бу

инвестицияларни ошириб истеъмолни пасайтиради, лекин капиталнинг жамғарилиб бориши бўйича қандайдир вақтдан бошлаб яна ўса бошлайди. Натижада иқтисодиёт яна янги мувозанат ҳолатига эришади аммо олтин қоидага мувофиқ бўлган ҳолда, бунда истеъмол дастлабкига нисбатан юқорироқ даражага эга бўлади.

Техник тараққиётни рағбатлантириш Р.Солоу модели техник тараққиётни фаровонликни барқарор оширувчи ва ўсишнинг оптимал вариантыни топишга имкон яратувчи ягона асос сифатида кўрсатади. Бироқ у техник тараққиётни ташқи (Экзоген) омил сифатида кўриб чиқади, демакки уни тушунтирмайди. Айрим олимларнинг фикрича, техник тараққиётнинг детерминантлари бугунги кунда етарлича аниқ эмас. Бироқ давлат сиёси турли хил инструментлардан шу жумладан илмий тадқиқот ва лойиҳа – конструкторлик ишларидан фойдаланиб техник тараққиётни рағбатлантириши мумкин. Масалан, патент қонунчилигини мукамаллаштириб, айрим ривожланган мамлакатлар (АҚШ, Япония, Германия) ўзоқ муддат давомида янги маҳсулотни ишлаб чиқариш ҳуқуқига монополияни беришди. Солиқ тўғрисидаги қонунлар кўпгина мамлакатларда илмий тадқиқот ташкилотларига бир қанча имтиёзлар беради. Махсус ташкил этилган миллий илмий фондлар фундаментал илмий тадқиқотларга субиедиялар беради. Ҳозирги кунда маблағларни инсон капиталига йўналтириш ҳам муҳим масалалардан бири бўлиб келмоқда, техник тараққиётида у асосий ролни ўйнайди.

4.2 Иқтисодий ўсишда Дж. Мид модели.

У ҳам неоклассик асосларга эга бўлиб, иқтисодий ўсишни маржиналистик ёндошувлар орқали тушунтиради. Ўз концепциясини Дж Мид “Иқтисодий ўсишнинг неоклассик назарияси” (1961 й.) китобида баён этди. Кобб Дуглас функциясининг замонавийлаштирилган (модернизациялашган) вариантдан фойдаланиб, Дж Мид барқарор динамик мувозанат қобиллиги тенгламасини келтириб чиқарди.

$$Y = \alpha R + \beta L + r \quad (4-13)$$

бу ерда у-миллий даромаднинг ўртача йиллик ўсиш сурати:

R- капиталнинг ўртача йиллик ўсиш суръати;

L- меҳнатнинг ўртача йиллик ўсиш суръати;
α- миллий даромадда капиталнинг улуши;
β- миллий даромадда меҳнатнинг улуши;
γ- техник тараққиёт суръати.

Тенглама, миллий даромаднинг ўсиш суръати миллий даромадда эга бўлган улуши бўйича меҳнат ва капитал ўсиш суръатларининг йиғиндисига тенг бўлиб унга яна техник тараққиёт суръати қўшилади. Меҳнат ва техник тараққиёт ўсиш суръатларини доимий деб тахмин қилиб Дж. Мид қуйидаги хулосага келди; иқтисодий ўсишнинг барқарор суръати капитал ўсишнинг барқарор суръатлари ва унинг миллий даромад ўсиш суръатлари билан тенглиги шароитида эришилади. Агар капитал ошишининг суръатлари миллий даромад ўсиши суръатларидан ошса, унда бу жамғариш суръатларининг ўз-ўзидан пасайишига олиб келади.

Меҳнат унумдорлиги ўсиш суръатларининг динамик мувозанатга таъсирини кўриб чиқиб Дж. Мид агар улар капитал жамланиши суръатидан ошса унда чегаравий меҳнат унумдорлигининг пасайиши натижасида меҳнатнинг капитал билан алмаштирилиши ҳосил бўлади деган хулосага келди, ишлаб чиқариш жараёнида уларнинг янги мослиги эса меҳнат ҳам капиталнинг тўлиқ бандлигини таъминлайди. Шу билан бирга Дж. Мид реал ҳолатда меҳнат ва капитал жамғарилиши суръатлари ўртасида мувофиқликка амал қилиш зарурлигига эътибор қаратган. Акс ҳолда, агар меҳнатнинг ўсиши шунга мувофиқ капитал ошиши билан бирга бормаса ишлаб чиқаришнинг ўсиши рўй бермайди, чунки ишчи кучининг ўсиши ортиқча бўлиб ишсизлик вужудга келади. Агар капитал меҳнат унумдолигини ўсиш суръатларидан тезроқ ўсса, унда ортиқча ишлаб чиқариш қувватлари ҳосил бўлади. Бироқ бу ҳолда ҳам динамик мувозанатга эришиш усуллари мавжуд. Дж. Мид бозорларнинг неоклассик назариясига асосланиб уларни кўрсатади.

Бунда, меҳнат бозорида ишсизликнинг вужудга келиши ҳолатида иш ҳақи ставкасининг пасайишига олиб келадиган рақобат кучаяди. Натижада ишчи кучининг ўсиш суръатлари билан тенглашадиган жамғариш суръатлари ошади. Дж. Мид моделида давлат фақатгина пул-кредит сиёсатидан фойдаланилган ҳолда барқарорлаштирадиган вазифани бажаради. Фақатгина шу ресурсларнинг зарур бандлиги ва барқарор иқтисодий ўсишнинг

таъминлайдиган даромад ва жамғармаларнинг самарали қайтатақсимлаш механизмини яратишга имкон беради.

4.3 Иқтисодий ўсишни А. Льюис модели

А.Льюис модели. У ишчи кучи захираси (резерв) ни иқтисодий ўсишнинг асоси сифатида кўриб чиқади. Шунинг учун унинг муаллиф фикрича, у “аҳоли зичлиги юқори, капитал танқис, ҳақиқий ресурслар эса чекланган” давлатлар учун қўл келади. Бундай мамлакатларга А. Льюис Ҳиндистон, Покистон, Миср ва бошқаларни киритади.

А. Льюис ўз концепциясида эркин бозор ғоясига асосланганлиги туфайли, таҳлил марказига у тадбиркор фигурасини кўяди. У бозорда мавжуд ишлаб чиқариш омилларидан фойдаланиш хусусида қарорлар қабул қилади, яъни ер, капитал, ер хусусида. Модель иқтисодиётнинг икки секторини ҳисобга олган ҳолда қурилади: аграр ва саноат секторлари. Аграр секторда меҳнат ресурсларининг таклифи чекланмаган, меҳнат унумдолиги жуда паст, чегаравий маҳсулот эса нолга тенг деб тахмин қилинади. Бу эса қишлоқ хўжалигидан ишчи кучининг олинishi ишлаб чиқариш қисқаришига олиб келмаслигини англатади. қишлоқ хўжалигида ишчиларнинг иш ҳақи яшаш минимуми даражасида бўлгани сабабли, бу ишчи кучидан саноатда фойдаланиш ҳеч қандай муаммо туғдирмайди. Бу сектордаги меҳнат унумдолиги аграр сектордагидан анча юқори.

Шундай қилиб, А. Льюис моделининг вазифаси меҳнат ресурсларининг бир қисмини қишлоқ хўжалигидан саноатга қайта тақсимлаш ва бу билан иқтисодий ўсиш суръатининг тезланишига эришиш ҳисобланади. Бу жараёнда асосий механизм бўлиб тармоқлараро бозор хизмат қилади.

Саноат ишлаб чиқариш масштабларини кенгайтириб, ўз ишчиларининг даромадлари ўсишини таъминлайди, бу эса ички талабни ошишига кўмаклашади. Бунда тадбиркорлар ўсиб бораётган даромадларни ишлаб чиқаришни кенгайтиришга йўналтирадilar. Бу даромадлар кейинчалик иқтисодий ўсишга динамик таъсир кўрсатади.

Иқтисодий ўсишнинг ўзини А. Льюис икки турга ажратади: саноатда унинг манбаси бўлиб қўшимча ишчи кучидан фойдаланиш ҳисобланади (экстенсив тур), қишлоқ хўжалигида эса-чегаравий меҳнат унумдорлигининг ошиши (интенсив тур). Иқтисодий ўсишнинг бу икки тури инвестициялашнинг икки турли хил функцияларига мувофиқ келади. Саноатда гап асосан капитални кенгайтириш устида боради. Шунинг учун инвестицияларнинг берилган функцияси якуний саноат маҳсулотига таклифдан боғлиқ бўлади. Унинг ўсиши даромадлар ошиши ва инвестициялар кенгайтишини рағбатлантиради. +ишлоқ хўжалигида, аксинча, инвестициялар даромадларнинг қисқаришига боғлиқ ҳолда кенгайди: иш ҳақиға харажатларнинг кўпайиши фермерларни қўл меҳнати машина меҳнати билан алмаштиришга мажбур қилади.

Ўз моделини ривожланаётган мамлакатлар учун ишлаб чиқиб А. Льюис уни индустриал босқични ўтган ғарбий мамлакатлар учун тўғри келмайди, деб ҳисоблаган. Бошқа муаллифлар аксинча уни ривожланган иқтисодиёт шароитлари учун мақбул деб ҳисоблашади. Ш. Киндлбергер ўз таҳлилида кўрсатганидек иқтисодий ўсишнинг меҳнат ва капитал билан боғлиқлигининг энг яхши намунаси бўлиб ТФР, Италия, Швейцария, ва Голландия ҳисобланади. Буюк Британия, Бельгия, Швеция, Норвегия ва Дания каби мамлакатлар ҳам А. Льюис моделини тасдиқлашди, бироқ тескари боғлиқликда: бу мамлакатларда иқтисодий ўсишнинг паст суръатлари меҳнат ресурслари ва ишлаб чиқариш қувватларида чекланган фойдаланиш билан боғлиқ эди. Яна бир гуруҳни сезиларли ишчи кучи ортиқчалигини бошидан кечирган мамлакатлар ташкил этади (Испания, Португалия, Греция, Югославия, Турция). Уларнинг иқтисодий ўсиши ҳам Ш. Киндлбергер фикрича А. Льюис моделига тўғри келади. Бу мамлакатлар нафақат ўз саноатини балки бошқа европа давлатлари саноатини ҳам ишчи кучи билан таъминлар эди ва бутун континент учун ўзига хос захирадаги меҳнат фонди вазифасини бажарган эди.

Йирик фирмаларнинг мустақил иқтисодий сиёсат ўтказишлари, уларнинг ўз ўсиш сиёсатига бўлган қизиқишлари неоклассик йўналиши вакиллари ўсишнинг неокейнсчилик макро иқтисодий моделларига ўхшаш моделларини яратишга бўлган фаоллигини оширди.

Р.Солоу иқтисодий тизим мувозанатлигининг муҳим шароити ялпи талаб ва ялпи таклифнинг тенг бўлиши эканлигидан келиб чиқади. Капиталнинг хажми инвестициялар ва чиқиб кетиш таъсирида ўзгаради. Инвестициялар капитал захирасини оширади, чиқиб кетишни эса камайтиради.

Р.Солоу модели жамғарма меъери барқарор капитал билан куролланганликни белгиловчи асосий омил эканлигини кўрасатади. Жамғарманинг нисбатан юқорироқ меъери капиталнинг кўпроқ захираси ва ишлаб чиқаришнинг нисбатан юқорироқ даражасини таъминлайди. Р.Солоу моделининг кейинги ривожланиши аҳоли сонини ўзгариши ва техник тараққиётнинг тезлашишини кўзда туттади.

Агар иқтисодиёт “Олтин қоида” бўйича эга бўлиши мумкин бўлган капитал захирасидан ортиқча капитал захираси билан ривожланаётган бўлса, унда бу ҳолатда жамғарма меъерини пасайтиришга йўналтирилган сиёсатни амалга ошириш зарур. Жамғарма меъерининг камайиши истеъмолнинг ошиши ва унга мувофиқ равишда инвестицияларнинг пасайишига олиб келади, демак капитал захирасининг барқарор даражасини пасайишига ҳам олиб келади.

Дж. Мид неоклассик асосларга эга бўлиб, иқтисодий ўсишни маржиналистик ёндашувлари орқали тушунтиради. Дж. Мид реал ҳолатда меҳнат ва капитал жамғарилиши суръатлари ўртасида мувофиқликка амал қилиш зарурлигига эътибор қаратган. Агар меҳнатнинг ўсиши шунга мувофиқ капитал ошиши билан бирга бормаса ишлаб чиқаришнинг ўсиши рўй бермайди, чунки ишчи кучининг ўсиши ортиқча бўлиб ишсизлик вужудга келади. Агар капитал меҳнат унумдорлигини ўсиш суръатларидан тезкор бўлса, унда ортиқча ишлаб чиқариш қуватлари ҳосил бўлади.

А.Льюис моделининг вазифаси меҳнат ресурсларининг бир қисмини қишлоқ хўжалигидан саноатга қайта тақсимлаш ва бу билан иқтисодий ўсиш суръатининг тезланишига эришиш ҳисобланади. Бу жараёнда механизм бўлиб тармоқлараро бозор хизмат қилади.

Саноат ишлаб чиқариш масштабларини кенгайтириб, ўз ишчиларининг даромадлари ўсишини таъминлайди, бу эса ички талабни ошишига кўмаклашади. Бунда тадбиркорлар ўсиб бораётган даромадларни ишлаб чиқаришни кенгайтиришга

йўналтирадилар. Бу даромадлар кейинчалик иқтисодий ўсишга динамик таъсир кўрсатади.

МУХОКАМА УЧУН САВОЛЛАР.

1. Иқтисодий ўсишни 1-неоклассик моделлари қачон пайдо бўлган?
2. Нима сабабдан неоклассик йўналиш вакиллари иқтисодиётда давлат аралашувига қарши чиқишди?
3. Ишлаб чиқариш функцияси нимани аниқлайди?
4. Неоклассик назарияда техник тараққиёт нимани ифодалайди?
5. Иқтисодиётда “Олтин қоида”ни маъносини тушинтиринг.
6. Дж. Мид моделида давлатни роли қандай?
7. Дж. Мид моделини иқтисодий ўсишга таъсирини қандай изоҳлайсиз?
8. А.Льюис моделини иқтисодий ўсишга таъсирини изоҳланг.
9. А.Льюис ўз моделини нима сабабдан ғарбий мамлакатлар учун тўғри келмайди деб ҳисоблайди.?
10. А.Льюис модели бўйича Ш.Киндлбергер фикрини изоҳланг.

5-БОБ. ИҚТИСОДИЙ ЎСИШ ЯНГИЧА НАЗАРИЯСИ.

5.1. Иқтисодий ўсиш моделларида инсон капитални инobatга олиниши

Сўнги йилларда инсон капиталига инвестиция қилиш узок муддатли барқарор иқтисодий ўсиш омили сифитида қаралмоқда. Инсон капитални ҳақидаги илк қарашлар иқтисод сиёсат ва статистика отаси инглиз олими Уильям Петти (1623-1687) ўз ишларида тўхталиб ўтган. Унинг 1676 йилда ёзилган “Сиёсий арифметика асарида” инсон капитални умумий иқтисодиётдаги улушини ҳисоблашга ҳаракат қилган. Инглиз иқтисодчиси ўз асарида инсон капитални барча моддий капиталдан устун қўйган. У Англия аҳолисини 417 млн. фунтга ва унинг қолган моддий бойлигини 250 млн. фунтга баҳолаган.

Петти ғояларини ривожлантирган иқтисодчи олим Адам Смит (1723-1790) бўлиб ҳисобланади. Адам Смит индивид қобилияти ғояси устида иш олиб борган. А. Смит фикрича индивидлар қобилияти билан бир биридан фарқ қилишади ва бу уларнинг камчилиги эмас балки устунлиги бўлиб ҳисобланади. Индивид ўз қобилитидан келиб чиқиб маълум фаолият тури билан шуғулланади. Таълим тарбия жараёни ҳам қобилитига қараб олиб борилиши керак. Натижада эса шахс ўз қобилити билан маълум фаолият тури билан шуғулланиб ундан кўпроқ даромад олади деб фикр юритади.

Агарар жамиятда асосий эътибор ерларнинг жойлашуви унинг ҳажмига қаратилса, индустриал жамиятда капитал ҳажми, яъни ресурслар ҳажми уларнинг яқинлиги ва бир қатор омиллар эътиборга олинган. Ҳозирги информацион даврда асини ахборот ташкил этиб унда ахборотнинг сони, сифати ва тури мавжудлиги жамиятнинг устунлигини белгилаб бермоқда. Ахборот даврининг бошланишидан то ҳозиргача жамият ва информацион технологиялар ўртасидаги алоқа тобора жадаллашиб бормоқда, бу эса ўз навбатида инсон капиталига бўлган талабни ошишига олиб келмоқда. Умумийлаштириб айтиш мумкинки аграр жамиятда ер, индустриал жамиятда табиий ресурслар устунлик қилса

информацион жамиятда илмий тадқиқот институтлар ва марказлар бўлиб ҳисобланади.

Демак, иқтисодиёт ривожланиши инсон капитали концепциясини шаклланишига ва уни жаҳон цивилизациясининг ажралмас қисми бўлишига сабаб бўлган.

Замонавий инсон капитали назарияси Герри Беккер (1930) томонидан “Инсон капитал” (1964) номли асаарида шакллантирилган. Унинг фикрича, инсон капитали қуйидаги элементлардан ташкил топган: индивид билими, ишлаб чиқаришдаги малакаси ва мотивация. Г. Беккер фикрича инсон капитали техника технологиялардан ҳам юқори капитал қайтимига эга бўлиб, уни ривожлантириш учун келажакдаги мутахасисларни ўқитиш, ишлаётганларнинг малакасини оширишга инвестиция қилиш зарур деб ҳисоблайди.

Иқтисодчи олимлар олиб борган натижаларида кўра инсон капиталини икки аспектга бўлишади:

1. Инсон капитали захира сифатида.

Инсон капитали – инсонда мавжуд захира соғлиги, билими, тажрибаси, қобилияти, мотивациялар орқали меҳнат самарадорлигини ошириши ва натижада даромаднинг кўпайишига олиб келади. Одатда унинг таркибига қуйидагиларни ажратиб кўрсатишади:

- Туғма қобилияти;
- Маънавияти;
- Умумий ва махсус билимлари;
- Билимларини керакли жойда керакли пайтда фойдалана билиши.

2. Инсон капитали даромад оқими сифатида.

Инсон капиталига капитални йўналтириш асосий актив сифатида уни бутун умри давомида даромад келтириш манбаъсига айланади.

Инсон капитали ҳақидаги назарияни пайдо бўлиши, сўнги йилларда номоддий капитал йиғилиши инсон ривожланишига олиб келди. Инсон капитали деганда инсоннинг барча самарадорлик кўрсаткичлари тушунилади, яъни билим эгаллаш, малака ошириш, ҳамда мотивация ва энергияларни иқтисодий самарадорликни оширишга ишлатилади. Одатда инсон капиталига киритилган инвестициялар деганда таълим, тарбия, соғликни сақлаш, ҳамда

инсонни қайта таёрлаш ва малакасини ошириш учун қилинган харажатлар тушунилади.

Умуман олганда **инсон капитали** - юқорида айтилганидек меҳнат унумдорлиги ёки малакасининг ошиши фақатгина уларга киритилган инвестиция орқали купайтириш мумкин. Бу жараён таълим (билим) дея юритилади, аммо айтиб ўтганимиздай бу жараённи ишдан узлуксиз равишда ҳам олиш мумкин. Биз даромадни кискариб кетиш қонуниятини рад этишимиз мумкин, агарда, биз бир вақтнинг ўзида инвестицияни инсон капиталига ҳамда физик капиталига киритсак. Бу модел доимий самарадорликни назарда тутганлиги учун (физик ва инсон капиталларининг йиғиндисидан олинадиган доимий даромад), унда агар физик ва инсон капиталини икки бароварга оширсак, у ҳолда бизда икки баробар даромад олиш имкониятлари булади.

Инсон капиталини ёки малакани оширишнинг асосий омили бўлиб узлуксиз равишда олиб бориладиган таълим тизими ҳисобланади. Инсонлар мактаб ва бошқа ўқув муассаларида таълим олиб иш ҳақларидан воз кечканлар деб ҳисоблаймиз. Чунки агарда улар таълим олиш ўрнига бирон бир корхонада ишлаб юрганларида маълум бир маош олишган бўлишар эдилар. Бундай жараённи иқтисодчилар инсон капиталига киритилган инвестиция деб юритадилар.

Умумлаштириб иқтисодий ўсишни қайси алтернатив йулини танлашимиз лозим? Биринчи вариантни биз элитизм деб атаган эдик: маълум бир гуруҳ инсонлар яхши маълумот оладилар, чунки иқтисодиёт ривожланиши уларнинг қай даражада давлатни бошқаришига боғлиқ. Бу назарияга кўра агар етакчилар яхши маълумотга эга бўлсалар у ҳолда мамлакат барқарор ривожланади деб юритилади.

Иккинчи вариантни биз универсализм деб атадик: ҳар бир инсон минимум билим олиши керак. Бу вариантнинг мазмуни шундан иборатки, ҳар бир ишчидан иқтисодий ўсиш янги технологияларни тез равишда киритилиши керак эканлигидадир. Охирги 30 йиллар ичидаги Шарқий осийдаги иқтисодий ўсиш аввал тикувчилик, кейин соатлар ва радиомахсулотлар ишлаб чиқаришдан бошланган. Сифат даражаси бу давлатларда аста-секинлик билан ошиб борди, ва ундан кейин эса бу давлатлар бошқа давлатларга молиявий ёрдам кўрсатишни бошладилар.

Бундай иқтисодий тизимда ҳар бир ишчи турли хил касбларни эгаллаши лозим. Шунинг учун бундай шароитларда, шундай таълим системаси тузилиши керакки, бу таълим тизими ишчилар учун турли хил касбларни эгаллашига кўмаклашиши керак. Охирги 30 йиллар ичида инсон капиталини тўплаш модели уневерсализмга асосланган бўлиб, у элитизмга асосланган моделидан кўра афзаллироқдир.

5.2 Инсон капиталини иқтисодий ўсишга таъсирини ўрганиш ва моделлаштириш назариялари.

Инсон капитални назариясини ривожланиши инсон капиталини иқтисодий ўсишдаги роли, улуши ва ўсишдаги ҳиссасини ўрганиш 80-90 йилларда кўплаб иқтисодчи олимларнинг ўрганиш объекти бўлиб қолди.

Биринчилардан бўлиб *Р. Лукас* 1988 йилда инсон капиталини захираси ва унинг оқибатларини инобатга олишга ҳаракат қилган. У қуйидаги ишлаб чиқариш функциясидан фойдаланган:

$$Y(t) = K(t)^{1-\alpha}[uh(t)L(t)]^{1-\alpha}(h_{\alpha}(t))^{\psi} \quad (5-1)$$

Бу ерда, u - инсон капиталини яратишда меҳнатнинг улуши

$h(t)$ – инсон капитални захираси

$h_{\alpha}(t)$ – t вақт ичида инсон капиталининг ўртача даражаси

Шу билан бир қаторда йиғилишининг 2 шарти мавжуд:

1) Инсон капитални учун: $h^* = \phi h(1-u)$

2) Физик капитал учун: $k^* = ak^{\alpha}h(1-\alpha+\psi)$

Фараз қилайлик иқтисодиёт динамик мувозанат ҳолатда бўлса, бу ерда $k^*/k(=\gamma_k)$ ва $h^*/h(=\gamma_h)$ яъни доимий физик капитал (γ_k) ва инсон капитални (γ_h) ўсади. Динамик мувозанат ҳолатда капитал билан қуролланиш даражасини ўсиш суръати $(\alpha-1)k^*/k+(1-\alpha+\psi)h^*/h=0$ га тенг бўлади.

$(\alpha-1)$ шартида динамик мувозанат

$$\gamma_h = \phi(1-u)$$

$$\gamma_k = [(1-\alpha+\psi)\phi(1-u)]/(1-\alpha) \quad (5-2)$$

Экстрал мавжуд эмас ҳолда ($\psi=0$)

$$\gamma_h = \gamma_k = \phi(1-u)$$

Бу ҳолда ўсиш суръати бутунлай инсон капитални ўсиш суръати билан ўлчанади.

Изоҳ. Экстренал бу – ички самара бўлиб, тармоқ ичида самара мавжудлигида бошқа тармоқда ҳаражатларнинг кўпайишига олиб келади.

$\psi > 0$, $\gamma_h > \gamma_k$ ҳолатда инсон капитали физик капиталга нисбаттан кўпроқ ўсади. Инсон капиталини экстреналлиги сабабли “Лукас иқтисодиёти” самараси паст бўлиб ҳисобланади.

Инсон капиталини иқтисодий ўсишга таъсирини моделини тузган олимлар Г. Менкью, Д. Ромер ва Д. Уэломлар бўлиб ҳисобланади. Улар ўзларининг ўсиш моделларга физик капиталдан инсонкапиталини ажратиб олганлар. Моделда Кобба-Дугласнинг ишлаб чиқариш функциясидан фойдаланишган. У қуйидаги кўринишга эга:

$$Y(t) = K(t)^\alpha H(t)^\beta [A(t)L(t)]^{1-\alpha-\beta} \quad (5-3)$$

Бу ерда, $Y(t)$ – t вақтда ялпи ички маҳсулот ҳажми, $K(t)$ – t вақтдаги капитал ҳажми, $H(t)$ – t вақтда инсон капитал ҳажми, $A(t)$ – t вақтда техника тараққиёт, $L(t)$ – t вақтда меҳнат ҳажми.

Агар,

$$y = \frac{Y}{AL}, \quad k = \frac{K}{AL} \quad \text{ва} \quad h = \frac{H}{AL} \quad (5-4)$$

бўлса, бунда қуйидаги тенгламага эга бўламиз:

$$y = k^\alpha h^\beta \quad (5-5)$$

Модел муаллифлари физик капитал, инсон капитал ва истемол учун битта функциядан фойдаланилган. Шунинг учун, истемолнинг бирлик шартидан фойдаланилмайди ёки бирлик физик капитал, ёки инсон капитални бирлик деб олинади. Улар инсон капитали чиқимини физик капиталиникидек деб ҳисоблашади. Бундай қарорга капитал қайтимини камаювчилик хоссасидан келиб чиқишади (яъни $\alpha + \beta < 0$)

5.2.1-расм. Физик капитал динамикаси (самарадорлик бир ишчига тўғри келиши).

$$\dot{k}(t) = s_k y(t) - (n + g + \delta)k(t), \quad (5-6)$$

$$\dot{k}(t) = 0, s_k y(t) = (n+g+\delta)k(t) \quad (5-7)$$

$$k^{1-\alpha} = \left(\frac{s_k}{n+g+\delta}\right)h^\beta \text{ ёки } k = (s_k/(n+g+\delta))^{\frac{1}{1-\alpha}} h^{\frac{\beta}{1-\alpha}} \quad (5-8)$$

Демак h ва k комбинацияси шартини бажаради (п-расм). $\beta < 1-\alpha$ бўлса, k нинг h бўйича иккинчи даражали ҳосиласи унинг траекториясига нисбаттан эгри чизикдан манфий масофада жойлашган. Бу билан $\dot{k}(t)$ h бўйича ўсувчидир. Шу билан бир қаторда $\dot{k}(t) = 0$ бўлганда, $\dot{k} > 0$ эгри чизикнинг ўнгида, $\dot{k} < 0$ эгри чизикнинг чапида жойлашган.

5.2.2-расм. Инсон капитали динамикаси (самарадорлик бир ишчига тўғри келиши).

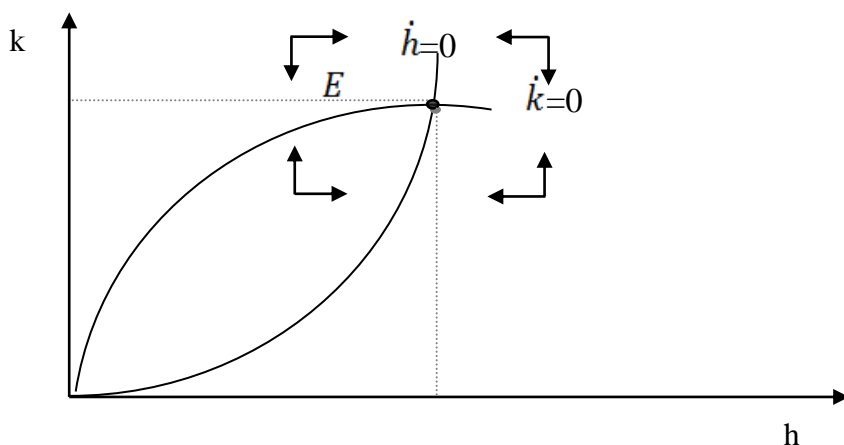
Инсон капитали самарадорлиги бир ишчига тўғри келиши куйидагича:

$$\dot{h}(t) = s_h y(t) - (n+g+\delta)k(t), \dot{h}(t) = 0, s_h y(t) = (n+g+\delta)k(t) \quad (5-9)$$

бу шартда $k = (s_h/(n+g+\delta))^{\frac{1}{\alpha}} h^{\frac{1-\beta}{\alpha}}$ га тенг (5.2.2-расм). $1-\beta > \alpha$ шартдан келиб чиқиб, k нинг h бўйича иккинчи даражали ҳосиласи унинг траекториясига нисбаттан эгри чизикдан мусбат масофада жойлашган. Бу билан $\dot{h}(t) = 0$ бўлганда, $\dot{h} > 0$ эгри чизикнинг юқорисида, $\dot{h} < 0$ эгри чизикнинг пастада жойлашган.

Барқарорлик шартдан келиб чиқиб куйидагиларни аниқлаймиз:

$$k^* = \left(\frac{s_k^{1-\beta} s_h^\beta}{n+g+\delta}\right)^{\frac{1}{1-\alpha-\beta}}, h^* = \left(\frac{s_k^\alpha s_h^{1-\alpha}}{n+g+\delta}\right)^{\frac{1}{1-\alpha-\beta}} \quad (5-10)$$

5.2.3-расм. Физик ва инсон капитали мувозанати динамикаси.

5.2.3-расмдан кўришиб турибдики физик ва инсон капитали динамикаси биргаликда E мувозанат ҳолатида турибди.

$$y^* = (k^*)^\alpha (h^*)^\beta \quad (5-11)$$

Агар тенгликни логарифмлаб олинган натижаларни коэффициентлар ўрнига қўсак қуйидаги ифода ҳосил бўлади:

$$\ln \frac{Y(t)}{L(t)} = \ln A(0) + gt - \frac{\alpha + \beta}{1 - \alpha - \beta} \ln(n + g + \delta) + \frac{\alpha}{1 - \alpha - \beta} \ln(s_k) + \frac{\beta}{1 - \alpha - \beta} \ln(s_h) \quad (5-12)$$

5.2.12 – тенгламадан кўришиб турибдики, аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромад аҳолининг ўсиш суръати ва физик ва инсон капитали йиғилишига боғлиқ. Тенгликнинг коэффициентлари омилларнинг улушини кўрсатиб турибди.

5.3 Давлатнинг иқтисодий сиёсатининг иқтисодий ўсишга таъсири.

Кўпчилик иқтисодчилар қандай қилиб ҳукумат иқтисодий ўсиш суръатларига таъсир килдилар деб савол берадилар. Маълумки ҳукумат иқтисодиётда жуда катта имкониятга ва кучга эга бўлган иқтисодий воситалардан ҳисобланади, шунинг учун уни ҳаракатлари катта аҳамиятга эга. Ҳукумат иқтисодиётга турли хил йуллар билан таъсир килиши мумкин ва бунга мисол пистда курсатиб утилган.

- Ҳукумат қонуний ҳужжатларни белгилашда кумаклашади ва бу нарса ўз навбатда маҳсулот яратувчиларга катта имконият тугдиради. Агарда ҳукумат бундай шароитларни яратиб бераолмаса у ҳолда шу мамлакат иқтисодий ўсиши деярли юкори бўлмаслиги мумкин.

- Ҳукумат макроиктисодий шароитларга таъсир килиш мумкин, чунки фирмалар инфляция юкори булган давлатда махсулот ишлаб чиқаришлари кийинчилик тугдиради.
- Ҳукумат иктисодий ўсишнинг ўсиш суръатларига таъсир килдишлари мумкин, яъни турли хил воситалардан фойдаланган холда (монетар сиесат, фискал сиесат ва х.к.з.). Давлат харажатлари структураси ҳам катта ахамиятга эгадир.

Иктисодий ўсишга каратилган купчилик ишларда юкоридаги аспектлар тахлили берилган булиб унда кайси аспектларнинг бири купрок иктисодий ўсишга таъсир курсатилиши курсатилган.

IV. Иктисодий ўсиш манбаълари: эмпирик тахлилларнинг нитижалари А. Иктисодий ўсиш омилларини инобатга олинни.

A1 ҳамда A6 жадвалларида (Босворт ва Коллинзлар ишларидан (Bosworth and Collins, 1998)) 88 давлатларда туртта даврдаги иктисодий ўсиш омиллара курсатилган: 1960-70, 1970-80, 1980-86 ва 1986-90 йилларда. Масалан A1 жадвалнинг биринчи каторида, хитойдаги уртача ўсиш суръатлари 1960йил 1970йиллар даври ичида 1,7 фоизни ташкил килган. Капитал иктисодий ўсиш омили сифатида - Ak/k тенгламасининг кисми (4) – нолга тенг булган - $(1 - a) Ae / e$ худди шу тенгламанинг кисми - 0,4 фоизга тенг булган. Иктисодий ўсиш суръатларининг бокша кисмлари - 1,3 фозни ташкил килган – ва бу технология ривожланишига боглик булганлигидандир.

Элвин Янг (Alwyn Young, 1994)) Шаркий Осие давлатлардаги юкоро иктисодий ўсиши омилларнинг туплангалги деб айтган биринчи иктисодчилардан хисобланади. Масалан Сингапурдаги 1960чидан 1970йилга ахоли жон бошига тугри келган 5,6 фоизни ташкил килди ва бу физик капиталнинг тупланиши, 0,3 фоизи эса инсон капиталига тугри келган. Агар биз физик ҳамда инсон капиталини инобатга оладиган булсак, Сингапурдаги иктисодий ўсиш суръатлари нолга тенг булган. Худди шундай натижалар 1970йилдан 1980йилгача ва 1980йилдан 1986йилгача булган даврда кўзатилган. Шу маълумотларга асосланган холда Янг Сингапурдаги иктисодий ўсишнинг асосий омили факат харакат ва каттик меҳнат деган хулосага келган.

Бу килинган хулоса, бундан олдинги килинган хулосага мутлок фарк килади, чунки олдинги хулосаларга караганда Шаркий Осиедаги иктисодий ўсиш факатгина технологияни яхшилаш

оркалигина эришилган деб айтидган. Аслида эса мана шу давлатлардаги иктисодий ўсишнинг пайдо булиши факатгина физик капиталнинг туплангалигиданлир. Шунини айтиб утиш жоизки, агарда юкоридаги давлатларда технологияларни такомиллаштирилмаганда, у холда камайиб бораётган даромад конуни иктисодий ўсишни йукка чиқарар эди. 1994 йилда Янгнинг башоратига кура шаркий осиеда руй берган ута юкори ривожланишни пасайиб кетишини айтган. Сингапурнинг бахтига, ишлаб чиқариш ўсиш суръатлари 1986 йилдан 1992 йилгача ошиб келди, ва уртача йилига 7,4 фоизни ташкил этди. Бу курсаткичдан факат 2,6 фоизи капитал йигилмаси билан белгиланади ва 0,6 фоизи - таълим. Шундай қилиб технология бир йилда 4 – фоизга ошган.

Иктисодий бир бирликлардан катъий назар конвергенция иктисодий назарияда асосий ва тортишувларга хос бир масалалардан хисобланади. Юкорида айтиб утилганидек неоклассик модел бой ва кашо давлатлар уртасидаги тахминий конвергенцияни курсатиб утади.

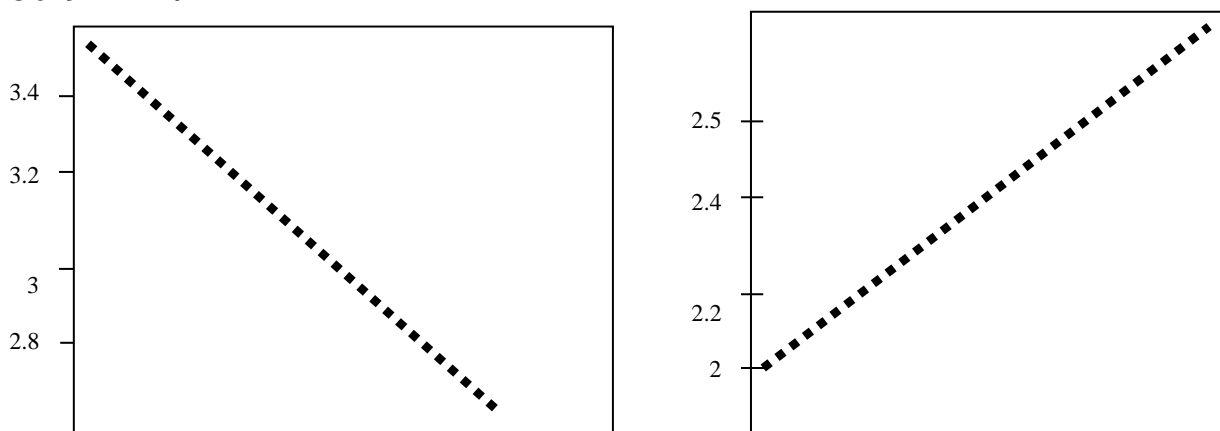
Худди шу саволлар макроиктисодий назарияси ва иктисодий ўсиш тарафдорларини ҳам кизиктириб келмоқда. Аммо улар учун тахлил объектлари булиб уй хужаликлари эмас балки бутун бир давлатлар кизиктиради. Масалан улар кашо давлатлар кашолигигача қоладими еки йукми, бой давлатлар эса ун йиллардан кейин ҳам бой булиб қоладими еки йукми шунини билишни истайдилар. Бу асосий саволлар конвергенция хақидаги асосий тортишувларга айланган. Аслида бу масалар олдиндан кизикиш уйготган булсада, лекин макроиктисодиётчилар ва экономистларни 80-йилларга келиб катта кизикиш пайдо булди.

Конвергенциянинг икки асосий концепциялари классик ишларда намоён этилган. Уларни р-конвергенция ва конвергенция деб аташади. Бизнингча, агар конвергенция руй берса у холда кашо давлатлар бой давлатларга нисбатан юкори иктисодий ўсиш тенденцияга мойиллиги борлигини атамаиз.

Р-конвергенциясига мисол қилиб, уй хужаликлари еки мамлакатдаги ўсиш суръатлари рецессия коэффиценти, бошлангич даромадларга нисбий таъсирини утказди. Масалан, 1(а) чизмада, маълум бир давлатлар гуруҳида Р-конвергенцияси 1960дан 1997 йилгача олинган. Бу чизмадан шунини кўзатиш мумкинки, 1960 йилда Р-конвергенцияси кўзатилган ривожланган давлатларда, йилдан-

йилга иктисодий ўсиш сураътлари, ривожланаётган давлатларга нисбатан юкори булган 1 (б) – чизма.

1- Чизма. Иктисодий ўсиш суръатларининг конвергенцияси, 1960-97 йй.

Манба: Барро ва Сала-и-Мартин, 1995.

Иктисодиетда а-конвергенциясини, ахоли жон бошига тугри келадиган реал ЯММ аста-секин ошиб борилишида кўзатилади. Демак, агар биз таркалиш коэффицентини йилига 0, кейин йилига 5та, кейин эса йилига 10та деб олсак, у холда маълум вақт ичида таркалиш даражаси камайиб боришини кўзаташимиз мумкин, ва бу холатда Φ – конвергенция булди дейишимиз мумкин.

Иктисодий назария масалаларида конвергенция барча иктисодий бирликлардаги асосий саволларидан булиб колмокда. Юкорида айтиб утилганидек неоклассик модели бой ва кашок давлатлардаги тахминий конвергенцияни башорат килиди. Ишчи кучи, давлат молияси ва иктисодий ўсиш аспектларини урганиб келган иктисодчилар учун, хозирда кашок оилалар еки бой давлатлар якин бир юз йиллардан кейин хам ўзгариши еки ўзгармаслиги кизиктириб келади. Улар вақт давомида тенгсизликни ўзариш еки ўзгармаслигини билишни истайдилар.

6-БОБ: ИНВЕСТИЦИОН МУҲИТНИ ИҚТИСОДИЙ ЎСИШГА ТАЪСИРИ.

6.1. Инвестиция бозори ва уни шакллантириш муаммолари

Бозор муносабатлари шароитида инвестициялар бозори, ссуда капиталлар бозори ва қимматли қоғозлар бозори билан биргаликда ягона молия бозорини ҳам ташкил этади. Инвестиция бозори фаолиятига ўзоқ муддатли, ҳамда қисқа муддатли омиллар ўзтаъсирини кўрсатади. Инвестиция бозори ривожланишидаги асосий омиллар ишлаб чиқариш кўлами, унинг даврий тебранишлари, мамлакат иқтисодиётининг ривожланиш даражаси ва интеграция жараёнларининг чуқурлашиши билан боғлиқдир. Инвестиция бозори бу - бозор иқтисодиётида маблағлар айланишини ташкил этишнинг ўзига хос шакли бўлиб, у қимматли қоғозлар, пул ва инвестиция кўйиш каби қуранишларда амалиётда кўлланилади.

Инвестиция бозори бозор иқтисодиётининг муҳим таркибий қисми бўлиб, у кенгайтирилган қайта ишлаб чиқариш жараёнини ва жамият аъзоларининг истеъмол талабларини таъминлайди. Унинг вазифаси бир жойга жамланадиган ва қайта тақсимланадиган молиявий-иқтисодий ресурслар ҳажми, улар тушумининг барқарорлиги, ривожланган институционал тўзилманинг мавжудлиги ҳамда мамлакат иқтисодий аҳволининг барқарорлигига боғлиқ бўлади.

Инвестиция бозори мамлакат ичкарасида ва ташқи муҳитда ресурсларнинг мамлакатлараро қайта тақсимланишида ички, халқаро ҳамда воситачилик вазифаларини бажаради. Унинг механизми орқали вақтинча бўш турган пул маблағлари сафарбар қилинади, улар ссуда капиталига айлантирилади ва халқ хўжалиги тармоқлари орасида қайта тақсимланади. Инвестиция бозори бир тармоқдаги ортиқча инвестициянинг ёки кўпроқ, даромад олиш йўлининг тармоққа оқиб ўтишини таъминлайди ҳамда у айрим тармоқлар ривожланишини яхшилаш учунгина эмас, балки иқтисодий ўсишни таъминлаш манфаатлари йўлида ишлаб чиқариш нисбатларини бошқариш учун ҳам хизмат қилади.

Пул бозори ва инвестиция бозори ўртасида муайян иқтисодий фарқлар мавжуд бўлиб, пул бозори муомала соҳасига хизмат

кўрсатишга мўлжалланган, инвестиция бозори эса кенгайтирилган қайта ишлаб чиқариш жараёнига хизмат кўрсатади. Амалиётда пул бозори билан инвестиция бозори доимо ўзаро ўзвий боғлиқ бўлиб бири иккинчисини тақоза этиб туради. Ушбу боғлиқлик қисқа муддатли ресурсларни ўзоқ муддатли заёмлар ва инвестиция маблағларига айлантириб туришда намоён бўлади.

Ўзбекистон Республикасида олиб бораётган молиявий ислохотнинг асосий мақсади ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига ўтиш очик ташқи сиёсат барқарор бўлган кучли ҳуқуқий-демократик ва фуқаролар жамиятини қуриш ҳисобланади. Буларнинг барчаси иқтисодий ислохотлар асосида амалга оширилади. Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтиши жараёнида иқтисодий ислохотнинг ўзига хос модели яратилган бўлиб, униинг муҳим таркибий қисмларини алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин. Бизнинг фикримизча, булар қуйидагилардан иборат:

- кишиларнинг фаровонлиги ошишини таъминлайдиган муносиб натижага эришишга ижтимоий йўналганлик;
- иқтисодиётни барқарорлаштириш муаммосини ҳал этиш ва меҳнатга лаёқатли аҳолини иш билан таъминлаш бандлиги билан макроиқтисодий ўсиш ўртасидаги нисбатнинг тенг бўлиши;
- ишлаб чиқаришни туғридан-туғри давлат томонидан боиқаришдан воз кечиш, иқтисодий мақсадга мувофиқлиги, фаолият турлари, ишлаб чиқараётган маҳсулотнинг ҳажми ва рўйхати, ишлаб чиқариш ҳўжалик алоқаларининг кўлаמידан келиб чиқиб, товар ишлаб чиқарувчиларнинг ўзларига иқтисодий эркинликлар бериш;
- инвестиция сиёсатидаги устувор йўналишларни танлашда ва хорижий капитални жалб этишда зарур шароитларни жорий этиш орқали иқтисодиётни тартибга солиш. Иқтисодий бошқарувга манфаатлардан фойдаланиш, ишончли ижтимоий кафолатни таъминлашда давлатнинг фаол вазифасини таъминлаш;
- бозор иқтисодиётини шакллантиришнинг барча босқичларида биринчи навбатда аҳолининг кам таъминланган қисмини ҳимоя қилиш бўйича кучли ижтимоий сиёсат юритиш;
- бозор муносабатларига ўтиш шароитида солиқ давлат иқтисодий сиёсатини амалга оширишнинг бош тартибга солиш омили бўлиб қолиши керак. Банк ва молия тизимининг ривожланиши

натижасида банк ишлари ва банкка оид бўлмаган молия хизмати турларини бир-биридан ажратиш муаммоси келиб чиқмоқда. Ушбу муаммони хал қилиш учун ягона инвестиция бозорида банкка тааллуқли бўлмаган хизматларнинг ўрни ва ролини аниқлаш лозим бўлади. Ривожланган мамлакатлар тажрибаси кўрсатишича, бозор шароитларида тижорат банклари билан бир қаторда муддатли маблағ билан таъминлайдиган ва суғурталайдиган, шунингдек, фонд биржасида операциялар олиб борадиган ихтисослаштирилган муассасалар тўзиш мақсадга мувофиқдир. Молия тизимининг ривожланиши инвестиция хизматларининг ўзаро такомиллашувига олиб келади.

Ривожланган бозор хўжалигининг инвестиция бозорида банк муассасалари билан бир қаторда молиявий маҳсулотлар билан таъминловчи бошқа молия муассасалари ҳам мавжуд бўлиши лозим.

Бизнинг назаримизда, ривожланаётган молия тизимида қимматли қоғозлар бозори муҳим рол ўйнайди. Ҳиссадорлик мулкни хусусийлаштиришга, давлат бюджетини пул массасини оширмасдан тўлдиришни таъминлашга бўлган интилишлар унинг аҳамиятини янада оширади. Бу ҳақда Республика Президенти И.А.Каримов: "Бунинг учун қимматли қоғозларни очик савдосини ўтқазиб, фонд биржаси фаолиятини кенгайтириш, инвестиция компаниялари, инвестиция фондлари, клиринг ва агентлик тармоқларини ташкил этиш йўли билан қимматли қоғозлар бозори инфраструктурасини вужудга келтириш зарур" деб бир неча бор таъкидлаб ўтди.

Умумийлаштириб, инвестиция бозорининг ривожланиши ихтиёрий тусдаги жамғармалар, хусусан, кишилар ҳаёти ва мулкни суғурта қилиш билан шуғулланувчи муассасаларнинг кўплаб тўзилишига зарур шарт-шароитларни яратиб беради. Молия муассасалари иқтисодий битимларга доир тўлов усулларини яратди, молиявий воситалар эса ликвидлик ва жамғариш имкониятларини яратиб беради. Инвестиция бозорининг ривожланиши омонатчилар маблағларининг сармоядорларга эркин тарзда оқиб келиши учун зарур шарт-шароитларни таъминлайди.

Ҳозирги даврда иқтисодиётнинг ривожланиши суръати ва самарадорлиги молия тизимининг самарали ривожланишига ўзвий боғлиқ. Ривожланган молия тизими, операциялар ҳаражатларини

қискартириш, таваккалчиликни бошқариш, тўлов қобилияти ва инвестициялар истиқболи бўйича ихтисослашган маслаҳат хизматини чуқурлаштириш имконини беради. Инвестиция бозори ва молия муассасалари омонатчилар эҳтиёжларини яқка тартибда ҳавфсиз равишда қондиришни сармоядорларнинг муддатли маблағга бўлган эҳтиёжларини қондириш билан айна бир вақтда амалга оширадилар. Шу билан бирга, аҳоли ва корхоналарнинг омонатларини жалб этиш, уларни самарали жойлаштириш ҳам лозим.

Маълумки, молия тизими ўз-ўзидан ривожланмайди, балки бунинг учун ҳукумат томонидан молия тизими ва сармоя бозорининг ривожланишига ёрдам кўрсатилиши, қулай ҳуқуқий-иқтисодий муҳит яратилиши зарур. Инвестиция бозорини ривожлантириш ва барқарорлаштириш сиёсати ишлаб чиқарувчиларнинг ўз молия ресурсларини назорат қилишларида муаммолар мавжудлигини аниқлаб беради ва уларнинг ечимини топиш йўлларини таклиф этади.

Молия тизими ва инвестиция бозорининг барқарор ривожланишига биринчидан инфляция катта таъсир ўтказади. Шунинг учун молия тизимида бораётган ислохот натижаларини баҳолаш ижобий макроиқтисодий муҳитни ҳисобга олган ҳолда амалга оширилиши керак. Ресурслардан фойдаланишда нархлар муҳим рол ўйнаши керак ва иқтисодий агентлар ўз активларини ўстиришдан манфаатдор бўлганликларидагина инвестицияларини сарфлашга ҳаракат қиладилар. Иккинчидан, омонатчиларнинг ички молиявий активларни жалб этишни талабга нисбатан паст даражада фойдаланишига сабаб, фоиз ставкаси ва валюта курси бўйича нарх-навонинг ўсишидир. Бу албатта, молиявий активларнинг ўсишига ҳам салбий таъсир этмокда.

Бизнинг, фикримизча, молия тизимининг барқарорлиги ислохотнинг муваффақиятли бориши, қайта молиялаш жараёнининг қандай амалга оширилаётганига боғлиқ. Бу ўз навбатида бюджет ҳаражатларини камайтириш ёки ҳукуматнинг молия бозорини шакллантириш жараёнини қўллаб-қувватлашга бўлган эҳтиёжини камайтиради.

Молия тизимини ислоҳ қилиш кўп жиҳатдан мамлакатнинг иқтисодий тараққиётига таъсир этувчи фоиз ставкалари миқдорига ҳам боғлиқ. Фоиз ставкалари ўз навбатида молия бозорининг

ривожланишига боғлиқ. Инвестиция бозоридаги рақобат бозорнинг муҳим таркибий қисмлари ҳисобланган молиявий ресурсларга бўлган талаб ва тақлифларнинг ўзгаришига муносабат билдиришга мажбурловчи механизм ёки восита бўлиб ҳисобланади. Фоиз ставкаси даражаси ва таркиби молия соҳасининг ривожланишига ва молия ресурсларининг жойлашувига ҳал қилувчи таъсир кўрсатади. Агар фоиз ставкалари бозорниқидан паст бўлса, бу миллий валютадаги жамғармага салбий таъсир кўрсатади. Натижада у талаблар мажмуини бошқариб туришга ҳам таъсир этиб, молиявий воситачилик самарадорлигига салбий таъсир этади. Аксинча, агар фоиз ставкалари бозордагидан юқори бўлса, у ҳолда улар макроиқтисодий беқарорлик даражасининг юқорилигини акс эттиради ёки молиявий тартибсизликка олиб келади. Шундай қилиб, фоиз ставкалари таҳлили, шунингдек, шаклланаётган инвестиция бозорининг реал шарт-шароитларини ҳисобга олган ҳолда уларни ўзгартириш дастури инвестиция бозорининг асосий таркибий қисмидир.

Бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодиёт билан боғлиқ ҳолда банк фаолиятини такомиллаштириб бориш учун маркетинг тадқиқотларини мунтазам равишда олиб бориш мақсадга мувофиқдир. Фақат шундай усул билан инвестиция бозорида самарадорликни ошириш ва барқарорликка эришиш мумкин.

Бозор иқтисодиётида инвестиция бозори ривожланишининг асосларидан бири бўлган маркетинг дастури ва унинг асосий йўналишлари режаларини ишлаб чиқиш ва унга риоя қилиш зарур. Маркетинг тадбирларини ишлаб чиқишнинг дастлабки босқичида банкнинг олдида турган вазифалар аниқланиши ва уларнинг туғри ифодаланиши асосий йўналишларга доир ҳаракат режасини ишлаб чиқишнинг асосини ташкил қилиши керак. Вазифа фаолият йўналишини белгилайди ва шундан келиб чиқиб банк муассасасининг ташкилий таркиби аниқланади. Бизнинг назаримизда, бу режалар қуйидагилардан иборат булиши керак:

- инвестиция бозорининг асосий йўналишини белгиловчи омилларни аниқлаш. Ушбу таркибий қисм жуда муҳим бўлиб режани ишлаб чиқиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Шунингдек улар ёрдамида банк хизматининг рақобатбардошлигига баҳоланади. Бу баҳо банк хизматлари бозори имкониятларини таҳлил қилишга хизмат қилади. Режада молия бозори, шунингдек,

банкни кўрсатаётган хизматининг даражаси нуқтаи-назаридан туриб унинг кучли ва заиф томонларини аниқлаш мумкин;

- инвестиция бозорида шарт-шароитларнинг ўзгаришини аниқлаш. Инвестиция бозорида шарт-шароитларнинг тез-тез ўзгариб туриши туфайли асосий йўналишларга доир ҳаракатлар режасида барча нарсаларни олдиндан аниқлашнинг имкони йўқ. Шунинг учун режада ижро этиш жараёнида вазиятга қараб тўзатишлар киритиб бориш мумкин бўлган ўзгарувчан омиллар тўпламини кўзда тутиш керак.

Шундай қилиб, инвестиция бозорини ўрганиш ва таҳлил қилиш натижасида шундай фикрга келдикки, демак у бир қатор иқтисодий вазифаларни амалга ошириш натижасида юзага келар экан.

Юқорида баён этилганларни амалиётда қўллаган ҳолда инвестиция бозорининг ҳуқуқий жиҳатларини такомиллаштириб бориш сиёсатини изчиллик билан юритиш лозимдир. Шунингдек, мазкур параграфда қўйилган масалани ўрганиш ва таҳлил қилиш натижасида қуйидаги хулосаларни чиқаришга муваффақ булдик:

- инвестиция бозорининг ривожланиши ва самарали фаолият юритиши молия муассасаларининг ривожланиш даражасига бевосита боғлиқ. Инвестиция бозорини бошқаришнинг барча усуллари мажмуи мамлакат банк тизимига ҳам бевосита таъсир кўрсатади. Буларнинг барчаси бошқарувни такомиллаштириш, фоиз ставкаларини тартибга солиш ва таваккалчиликни бошқариш орқалигина амалга оширилиши мумкин;

- инвестиция бозорини бошқаришнинг айрим иқтисодий воситалари ҳозирги вақтда етарли даражада ишламаётган бўлсада, Республикада бозор иқтисодиёти жараёнида амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар, мамлакатимизнинг ижтимоий ҳаёт жабҳаларида юз бераётган барча нотўзилмавий қайта тўзишлар бутун молия тизимининг ривожланишига таъсир кўрсатмоқда ва инвестиция бозорининг шаклланишига ёрдам бермоқда. Шу туфайли Ўзбекистонда инвестиция компаниялари ва инвестиция фондлари ташкил этилди;

- ихтисослаштирилган тижорат банклари турли-туман миқозларга тор доирадаги хизматларни кўрсатишдан ҳар хил хизмат турларини кўрсатадиган универсал банкларга айлантирилиши мамлакат инвестиция бозорини бошқариш тизимининг тубдан яхшиланишига олиб келади.

6. 2. Инвестицияларни иқтисодий ўсишга таъсири.

Ҳозирги кунда жаҳон иқтисодиётининг ривожланиш босқичларини кўзатиш натижасида шу нарсага амин бўлиш мумкинки, инвестициялар ҳар қандай жамият (режали, бозор иқтисодиёти ёки ушбу иккиликнинг уйғунлашгани) миллий иқтисодиётининг ривожланишида асосий пойдевор бўлиб ҳисобланади. Аммо, шунини алоҳида қайд этиш жоизки, Инвестицияларнинг ҳаракат кўлами режали иқтисодиёт даврида қисман чекланган бўлиб, уларнинг иқтисодий самарадорлигига нисбатан, ижтимоий самарадорлиги устувор бўлади. Аксарият ҳолларда эса улар молия категорияси билан ҳамоҳанг бўлади. Қисман режали иқтисодиёт ва қисман бозор муносабатларини уйғунлаштирган иқтисодиётни бошидан кечираётган давлатларда инвестициялар ҳам ижтимоий, ҳам иқтисодий самара олишда тенг имкониятларга эгадирлар.

Аммо, бозор муносабатлари асосида ўз иқтисодиётини тартибга соладиган давлатларда инвестициянинг иқтисодий имконияти мисли кўрилмаган даражада кенг ва аҳамиятли бўлади. Бунинг исботи улароқ биргина мамлакатда яратилаётган ялпи ички маҳсулот(ЯИМ)нинг ўсишига назар соладиган бўлсак, инвестиция фаолиятининг самарали ташкил этилишигина ЯИМнинг ўсишига бевосита таъсир кўрсатади. Агар ЯИМнинг ўтган йилга нисбатан ўсиши паст бўлса, бундай ҳолат инвестицион фаолиятнинг суст ташкил қилганидан далолат беради. Бу эса ўз навбатида, инвестицион фаолиятни илмий асосда ташкил этишни тақозо этади. Инвестиция сўзи немисча «Investition», лотинча «Investio» сўзларидан олинган бўлиб, у капитални ўзоқ муддатли қўйилмалар: тариқасида саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт ва бошқа тармоқларга сарф этиладиган харажатлари йиғиндисидир. Хорижий инвестициялар эса, хорижий инвесторлар томонидан йўналтириладиган инвестициялар бўлиб, хорижий мулкдорларнинг бошқа мамлакат иқтисодиётининг турли тармоқларига даромад олиш мақсадида муайян муддатга қўйилган капиталидир. Хорижий инвестициялар бошқа иқтисодиётдан миллий иқтисодиётга жалб қилинган капитал бўлиб, уларнинг ички инвестицияларидан тубдан фарқланиши хатар билан боғлиқдир.

Инвестициялар иқтисодий ёки ижтимоий самара келтирадиган ва тадбиркорлик, ишбилармонликнинг давлат томонидан таъкидланмаган фаолиятларига жалб қилинадиган (сарфланадиган) барча турдаги мулкӣ ва интеллектуал бойликларига айтилади. Самара келтирадиган мулкӣ ва интеллектуал бойликлар, яъни инвестициялар қўйидаги шаклларда булиши мумкин:

- пул маблағлари, банклардаги мақсадли жамғармалар, пайлар, акциялар ва бошқа қимматбаҳо қоғозлар;
- ҳаракатдаги ва ҳаракатда бўлмаган мулклар (бинолар, иншоотлар, асМавзу-ускуналар);
- муаллифлик ҳуқуқи, ихтиролардан фойдаланиш ҳуқуқларидан («ноу-хау») ташкил топган мулкдорлик ҳуқуқлари, бошқа интеллектуал бойликлар;
- ер ва бошқа табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқлари ҳамда мулкчилик ҳуқуқлари;
- бошқа бойликлар

Инвестицияларни шартли равишда молиявий ва реал инвестицияларга ажратиш мумкин.

Молиявий инвестициялар шахсий компаниялар ва давлат идоралари томонидан муомалага чиқарилган акциялар, облигациялар ва бошқа қимматбаҳо қоғозларга ҳамда банк депозитларига ўзоқ муддатга жалб қилинган қўйилмалардир. Молиявий инвестициялар қимматли қоғозлар бозорида сарфланиши ва шу бозорда қатнашишини англатади. Молиявий инвестициялар эркин бозор инфратўзилмаси ривожланган мамлакатларда, қимматбаҳо қоғозлар бозори капиталининг сохалар бўйича тақсимланишида муҳим аҳамиятга эга бўлган давлатларда кўпроқ тарқалган. Молиявий инвестициялар ўз навбатида, мулкӣ шакли жиҳатидан давлат ва хусусий инвестицияларга бўлинади.

Хусусий инвестициялар тадбиркорлар, хусусий фирмалар, компаниялар, концернлар, акциядорлик жамиятлари ёки бошқа шаклдаги мулк эгаларининг фойда (даромад), самара олиш мақсадида давлат томонидан таъқиқланмаган фаолиятларига сарфлайдиган моддий ва интеллектуал бойликларини билдиради.

Реал инвестициялар эса молиявий инвестициялардан фарқ қилиб, улар асосий капитал ва моддий бойликларни ўстиришга сарфланадиган қўйилмаларда намоён бўлади. Реал инвестициялар

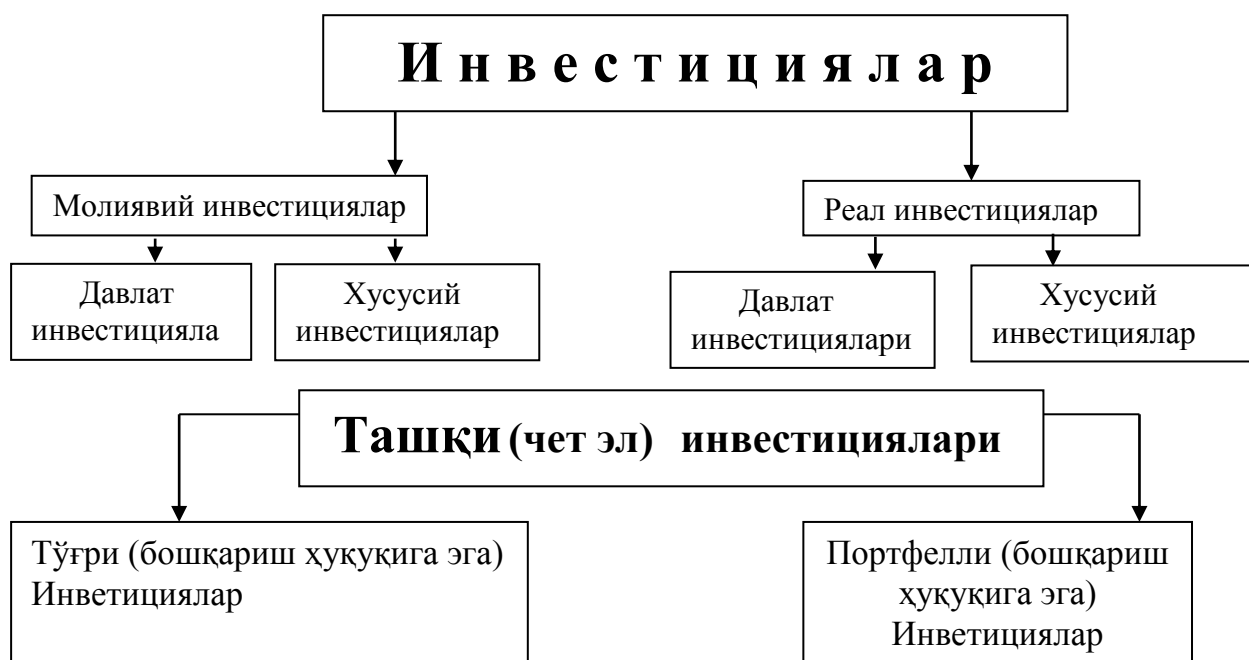
сарфи асосий фондларнинг ўсишига, янгиланишига, моддия бойликларнинг кўпайишига олиб келади.

Фан-техника тараққиётининг кучайиши билан интеллектуал потенциал - ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш учун сарфланадиган қўйилмалар ҳам ўсиб боради. Шунинг учун ҳам бугунги кунда реал инвестициялар таркибида илмий изланишлар, фан, таълим, кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш учун сарфланадиган харажатлар миқдори ўсиб бормоқда. Ўз навбатида реал инвестициялар ҳам давлат ва хусусий инвестицияларига бўлинади. Ривожланган мамлакатларда реал инвестицияларнинг асосий қисмини хусусий инвестициялар ташкил этади.

Давлат секторида ҳам реал инвестициялар сарфи муҳим аҳамиятга эга. Иқтисодий мувофиқлаштириш сиёсати асосида кредитлар, субсидиялар ажратилади ҳамда давлат томонидан капитал қўйилмалар мувозанатлаштирилади ва реал инвестициялар ўзлаштирилади. Давлат томонидан ўзлаштириладиган инвестициялар, аввало, бозор инфратўзилмасини ва у билан боғлиқ бўлган тармоқларни ривожлантиришга сарфланади. Инвестициялар самарадорлигини ошириш кўпроқ, асосий капиталнинг актив элементларини вужудга келтириш ва ўстириш ҳисобига амалг оширилади.

Инвестицияларнинг таркиби ҳақида тулиқ таассуротга эга бўлиш учун қуйидаги 1-чизмага мурожаат қилиш мумкин (1-чизмага қаранг).

Бизнингча, инвестиция муҳити кенг тушунча бўлиб, инвесторнинг у ёки бу давлат иқтисодиётига маблағ сарфлаш учун шарт-шароитларнинг қулайлигини, яъни сиёсий, иқтисодий, ижтимоий шароитларнинг яратилганлигини баҳолашдаги барча ҳисоб-китоблар мажмуасини ўз ичига олади.

1-чизма. Бозор иқтисодиётида инвестиция турлари

Мамлакатимизда бугунги кунда хорижий инвесторлар учун қулай инвестиция муҳити барпо этилмоқда. Бу қулайликлар улар учун яратилган турли ҳукумат кафолатлари ва имтиёзларда ўз аксини топмоқда. Ҳар бир мамлакатнинг инвестиция муҳити, биринчи навбатда, унинг сиёсий барқарорлигидадир. Худди ана шу омил чет эллик инвесторларнинг бошқа мамлакатга ўзоқ муддатли шартномалар асосида ресурсларни жалб қилиш имкониятини кенгайтиради.

Ўзбекистон Республикаси қулай инвестиция муҳитини яратиш буйича изчил чора-тадбирларни амалга оширмоқда. Уларнинг негизида иккита асосий омил ётади:

- иқтисодий барқарорлик;
- инфляция жараёнларини тартибга солиш ва миллий валюта-сумнинг тўлов қобилиятини оширишга йўналтирилган макроиқтисодий сиёсат.

Бозор иқтисодиёти шароитида инвестиция молиявий муносабатларининг ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан зарурлиги миллий иқтисодиётда янги турдаги мулкчилик шаклига асосланган ишлаб чиқариш жараёнининг шаклланишини кўрсатади. Режали иқтисодиёт даврида инвестициялар режалаштиришга бўйсундирилган бўлиб, улар режалаштиришнинг таркибий қисми ҳисобланган. Шунинг учун ҳам бу тизимда давлат бюджетига маблағ ажратиш билан инвестиция маблағларини ажратиш ўртасида деярли фарқ бўлмаган. Чунки собиқ тизимда инвестиция

тизими ва ундан фойдаланиш режали равишда белгиланганлиги туфайли уни молия ресурслари билан тенглаштириб, бюджет маблағлари ўз навбатида узок муддатли ва қисқа муддатли инвестицияларга хизмат қилади, - деб ҳисоблайди иқтисодчи олим Г. Козлов.

Бизнинг фикримизча, бюджет маблағлари билан инвестиция маблағларини тенглаштириш тўғрисидаги фикрлар ўзига хос аҳамият касб этмайди. Инвестиция маблағлари бюджет маблағлари билан биргаликда бозор иқтисодиётида инвестиция-бюджет тизимини ташкил этади. Аммо бозор иқтисодиёти амалиёти шуни кўрсатадики, бюджет ва инвестиция тизимларининг фаолият кўрсатиш услубиятида, уларнинг ташкилий жараёнлари ва иқтисодий фаолиятларида маълум ўзига хос хусусиятлар ҳам мавжуд бўлади.

Бозор иқтисодиёти муносабатларининг шаклланиш даврида инвестиция ўзининг шаклланиши ва мазмуни жиҳатидан собиқ маъмурий тизимдаги инвестициялардан тубдан фарқ қилади. Инвестицияларнинг шаклланиш жараёнида турли мулкчилик шаклларига асосланган юридик ва жисмоний шахслар қатнашади. Натижада инвестициянинг турли шакллари ранг-баранг юридик ва жисмоний шахслар маблағлари асосида вужудга келади. Инвестиция турли мулкчиликка асосланган юридик ва жисмоний шахсларнинг маблағлари ҳисобига шакллансада, у иқтисодий моҳияти жиҳатидан республика иқтисодиёти тармоқларини ривожлантириш ва аҳолининг ижтимоий-иқтисодий шароитларини яхшилашга қаратилади.

Одатда инвестиция кўпроқ аҳолининг зарурий миқдордаги истеъмол қийматидан ортиқча маблағи ҳисобига жамғарилади. Тадбиркорлар олдида доимо маблағ ишлаб чиқаришни олиб бориш, уни кенгайтиришлари учун такрорий кенгайтирилган ишлаб чиқаришни ташкил этиш зарурияти тугилади. Зеро инвестицияларга бўлган зарурият эса талаб ва таклифга боғлиқдир.

Инвестицияларни жалб этиш қисқа ва ўзоқ муддатда амалга оширилади. Аммо тадбиркор учун ўзоқ муддатга инвестиция олиш иқтисодий жиҳатдан аҳамиятлироқдир.

Бизнинг фикримизча, бунинг асосий сабаблари, қуйидагилардан иборат:

- қисқа муддатли инвестиция вакиллари бўлган жисмоний шахслар томонидан омонат кассаларига қўйилган пуллар тез даромад келтириши зарур;
- қисқа муддатли инвестициянинг моддий манфаатдорлиги уни тезлик билан қопланишида намоён бўлади;
- жамғарилган инвестицияни талаб ва таклиф асосида келишилган тақсимлаш тизимини ишлаб чиқарилишига боғлиқ.

Бозор иқтисодиёти шароитида инвестиция жараёни ишлаб чиқариш тармоқларининг таркибий ўзгаришларига ва молия ресурсларига бўлган талаб ва таклифга боғлиқ бўлади.

Айрим иқтисодчилар эса, инвестицияни "...бу ишлаб чиқаришни кенгайтириш, маҳсулот сифатини ошириш учун сарф этилган харажат", - деб ҳисоблайдилар.

Инвестиция миллий ишлаб чиқариш ҳажмига, иш билан бандликка, фондларга ва иқтисодий ўсишга таъсир этади. Ю.В.Богатин ва В.А.Шендерлар: "Инвестиция ҳар қандай тадбиркор

лойиҳасини амалга ошириш шартидир, у пул шаклида бўлиб, янги ишни ташкил этиш учун зарур бўлган ресурсларни сотиб олади", - деб фикр билдирадилар.

"Инвестиция – бу пул, қимматли қоғозлар ва айланма фондларга, мулкларга, кенгайтирилган ишлаб чиқаришни ташкил этиш учун, уни кенгайтириш учун сарфланган, аҳолининг ўсиб бораётган истеъмолини қондириш ва уларнинг иқтисодий шароитларини яхшилаш учун сарфланаётган пул маблағларни ўзида ифода этган иқтисодиётнинг ривожланиш омили ҳисобланади".

Бизнинг фикримизча, ўзаро инвестиция ва молия маблағларидан фойдаланиш фондларининг ташкил топиши кичик ва хусусий ишлаб чиқаришларда инвестициялардан самарали фойдаланишни таъминлайди. Ўзаро фондлардан фойдаланиш одатда тижорат ёки инвестиция банклари томонидан чиқарилган қимматли қоғозлар орқали тартибга солинади ва бошқарилади.

Иқтисодиётнинг барча соҳаларида эркинлаштиришга катта эрк берилиши инвестиция фаолиятининг жонланишига, барқарор фаолият кўрсатувчи бозор муносабатларини барпо этиш орқали ишлаб чиқариш самарадорлигининг ошишига ва тадбиркорликнинг ривожланишига қулай замин яратади, Бу эса ўз навбатида уларни

эски усулларда , яъни давлат маблағлари ҳисобига амалга ошириш эса эндиликда мумкин эмаслигини кўрсатади.

Инвестиция тизимида хорижий инвестицияларнинг тутган ўрни ва молиявий аҳамияти.

Мазкур инвестиция тизимини акс эттирувчи бирор-бир тизимни махсус адабиётлар ёки меъёрий хужжатлард учратмаганимиз боис, биз буни ўзаро боғланганлигини кўйидаги фикрлар орқали асослаб беришга ҳаракат қиламиз.

- ички инвестициялар дейилганда, асосан муайян бир мамлакат ичкарасидаги инвесторлар ихтиёрида бўлган барча инвестиция ресурслари назарда тутилади. Умуман олганда, ҳар бир алоҳида давлатнинг инвестиция фаолиятида ички инвестициялар асосий ўринни эгаллайдиган молиявий ресурслар ҳисобланади;

- ташки инвестициялар(хорижий инвесторлар)нинг иқтисодий мазмун моҳияти шундан иборатки, улар асосан, алоҳида мамлакатга бевосита алоқадор бўлмаган инвесторларнинг ихтиёрида бўлган инвестиция ресурслари ҳисобланади. Хорижий инвестициялар муайян бир мамлакатдаги инвестицион фаолиятни жадаллаштиришга, тезлаштиришга қаратилган бўлади. Аммо шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, ривожланаётган давлатларда хорижий инвестицияларга бўлган эҳтиёж ривожланган давлатларга нисбатан бир неча баробар юқори бўлишлиги босиб ўтган иқтисодий ва амалий тажрибалар натижасида намоён бўлмоқда;

- давлат инвестициялари асосан давлат корхоналари ва давлат молиясини ташкил этувчи марказлашган фондлари ихтиёридаги инвестиция ресурслари бўлиб, уларнинг аксарият қисми давлат ва жамият аҳамиятига молик бўлган чора-тадбирларга инвестиция ресурсларини йўллашда ишлатилади;

- хўжалик субъектлари, яъни корхона, ташкилот ва муассасалар ихтиёридаги инвестициялар мамлакатда олиб борилаётган инвестиция фаолиятининг ядроси бўлиб ҳисобланади. Хўжалик субъектлари инвестициялари ялпи ички маҳсулотнинг ўсишида салмоқли ўринни эгаллайди. Уларнинг тармоқлар иқтисодиёти барча соҳаларида мавжудлиги аҳолининг аксарият қисмини иш уринлари билан таъминлашга ҳам қулай замин яратади;

2 -жадвал

Бозор иқтисодиёти шароитида инвестиция тизими

-жисмоний шахслар ихтиёридаги инвестициялар инвестиция тизимининг таркибий элементларидан бири бўлиб, ривожланаётган Давлатларда уларнинг улуши нисбатан сезиларли даражада кўзга ташланади. Бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда жисмоний шахсларнинг ихтиёридаги инвестициялар улуши юқори ҳисобланади, айрим давлатларда улар ҳаттоки давлат инвестицияларидан ҳам юқори даражада бўлади.

Инвестиция ресурсларига келадиган бўлсак, улар шартли равишда тўрт гуруҳга бўлинади. Аммо миллий иқтисодиётда фойдаланиш бўйича уларнинг ўзига хос ўрни бор, албатта. Хусусан, бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатларда материал (реал-моддий) инвестицияларга эътибор қаратиш устувор аҳамият касб этса, ривожланган мамлакатларда молиявий инвестицияларзга эътибор кучли бўлади.

Шуни алоҳида қайд этиш жоизки, бозор муносабатларига ўтаётган давлатлар миллий иқтисодиётини ташкил этиш ва ривожлантиришда ташқи инвестицияларнинг ўрни беқиёс даражада бўлади. Шуни эътиборга олиб, биз илмий ишимизнинг мазкур

параграфида хорижий инвестицияларга асосий эътиборни қаратиб, илмий хулоса ва таклифлар ишлаб чиқишга ҳаракат қиламиз.

Ўзбекистон Республикасининг "Чет эл инвестициялари туғрисидаги" 1998 йил 30 апрелда қабул қилинган Қонунда республика ҳудудида чет эл инвестициялари амалга оширилишининг ҳуқуқий асослари ва тартиблари белгилаб берилган. Чет эллик инвесторлар фойда олиш мақсадида тадбиркорлик фаолияти ва қонун ҳужжатларида таъқиқланмаган, бошқа турдаги фаолият объектларига кўшадиган барча турдаги моддий ва номоддий бойликлар ва уларга доир ҳуқуқлар, шу жумладан, интеллектуал мулкка доир ҳуқуқларнинг барчаси Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чет эл инвестициялари, деб белгиланган.

Хорижий инвестицияларни мамлакатимиз миллий иқтисодиётига жалб этиш борасида юқорида зикр этилган қонунларнинг ижобий таъсирида ер юзининг юзлаб мамлакатларидан инвесторлар кела бошлади .

Энг кўп инвесторлар ва уларнинг маблағи бўйича ҳалқаро молия ташкилотларининг улуши етакчи бўлиб, у умумий инвестицияларнинг 33% ни ташкил этмоқда. Кейинги ўринда Германия Федератив Республикаси бўлиб у 17% ни ташкил этмоқда. Буюк Британия, Исроил, Япония ва Чехия давлатлари мос равишда 9%; 9%; 7%; ва 4% ни эгаллаб турибди.

Шуни алоҳида қайд этиш жоизки, инвестор мамлакатлар ичида МДХ давлатлари салмоқли ўринни эгаллай олмаяпти. Шу боис, хорижий инвесторларни жалб қилишда МДХ давлатларига эътиборни қаратиш ва қулай шарт-шароит яратиш мақсадга мувофиқдир.

Чет эллик инвесторларнинг инвестициялари Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қўйидаги йўллар билан амалга оширилади:

- чет эллик инвесторлар Ўзбекистон Республикасининг юридик ва жисмоний шахслари билан хўжалик жамиятлари, ширкатлари, банклар, суғурта ташкилотлари ва бошқа корхоналарнинг устав жамғармаларига ва бошқа мол-мулкига улуш қўшиб шаклланиши;
- тўлиқ, чет эл инвесторлари инвестициялари асосида хўжалик жамиятлари, ширкатлар, суғурта ташкилотлари ва бошқа корхоналар куриш;

- Ўзбекистон Республикаси резидентлари томонидан эмиссия қилинган қарз мажбуриятларини чет эл инвесторлари томонидан сотиб олиниши;
- интеллектуал мулкка, патентлар, товар белгилари, фойдали моделлар, саноат намуналари, фирма номлари ва ноу-хауга, ишчанлик нуфўзига ҳуқуқлар киритиш;
- концессиялар, шу жумладан, табиий ресурсларни қидириш, ишлаб чиқиш, қазиб олиш ёки улардан фойдаланишга бўлган концессиялар олиш;
- савдо ва хизмат кўрсатиш объектларини, турар жой биноларини, ер участкаларини, табиий ресурсларни сотиб олиш.!

Демак, ушбу қонунга асосан чет эллик инвесторлар ўз инвестицияларини Ўзбекистон Республикасида чет эл инвестициялари тўғрисидаги қонун доирасида инвестициялаштиришни амалга оширадилар ва уларга берилган ҳуқуқий режим республиканинг маҳаллий инвесторларига берилган ҳуқуқ билан тенгдир. Улар инвестициялашни амалга оширишнинг ҳажм ва йўналишларини ўзлари мустақил белгилайдилар, юридик ва жисмоний шахслар билан мустақил битим тўзадилар, инвестиция фаолияти натижасида олинган даромадни мустақил ва эркин тасарруф этадилар. Шунингдек, улар Ўзбекистон Республикасининг эҳтиёжларига ва қонун ҳужжатларига амал қиладилар.

Қайд қилинган қонунда "чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари талабига риоя этган ҳолда экспорт-импорт операцияларини мустақил равишда амалга оширадилар, ўзлари ишлаб чиқарган маҳсулотни экспорт қилганларида бундай маҳсулот лицензияланмайди ва квоталанмайди" дейилган.

Президент Ислон Каримов 2000 йилда иқтисодиётни эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштиришнинг устувор йўналишларидан бири иқтисодиётга инвестицияларни янада кўпроқ жалб қилишга қаратилганлиги хусусида тўхталар экан, «...хорижий инвестицияларни жалб этмай, айниқса, етакчи тармоқларда чет эл сармояси иштирокини кенгайтирмай туриб, иқтисодиётимизда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ва модернизациялаш, корхоналаримизни замонавий техника билан қайта жиҳозлаш ҳамда рақобатга бардошли маҳсулот ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш

мумкин эмас»лигини алоҳида таъкидлаган эди. Бугунги кунда Ўзбекистон ҳудудида хорижий компаниялар фаолиятининг ҳуқуқий асосларини шакллантириш жараёни такомиллаштирилмоқда.

Корхоналарнинг минтақалар бўйлаб жойлашуви, вилоятларда бозор иқтисодиётининг ривожланишидан дарак беради 3-жадвал маълумотларидан маълум бўлаяптики, 1 январь 2004 молия йили бошлангунга қадар республика миллий иқтисодиётида, 3539 та хорижий инвестицияга асосланган қўшма корхоналар рўйхатдан ўтган.

Шундан 2209 та ёки 62,4% и фаолият" юритмоқда. Қўшма корхоналарнинг минтақалар бўйича жойлашувига назар соладиган бўлсак, Тошкент шаҳри, Тошкент вилояти ва Самарканд вилояти етакчилик қиляпти. Хоразм, Жиззах, Сирдарё вилоятлари ва Қорақолпоғистон Республикаси қуйи поғонани эгаллаб турибди. Ушбу жадвалда келтирилган маълумотларга умумий баҳо бериладиган бўлса, инвестицияларнинг жойлашуви нобарқарор тақсимланган. Бу ўз навбатида республика миқёсида нотекис ривожланишни келтириб чиқариши билан бирга, аҳолининг миграция жараёни кучайиб кетишига ҳам олиб келиши мумкин. Бу эса инвестицияларни жойлаштирувчи минтақавий дастур ишлаб чиқиш заруратини тақозо этади. Айнан шу дастур асосидагина инвестицияларни (хорижий ва маҳаллий) мақсадга мувофиқ жойлаштириб ,бутун республика миқёсида бир хилда ривожлантиришга эришиш мумкин.

Бизнинг назаримизда, хорижий инвестиция иштирокидаги корхоналарнинг пойтахтда ва пойтахт вилоятида тўпланиши, нафақат бу ҳудудда иқтисодий ва ижтимоий инфраструктуранинг нисбатан ривожланганлиги, балки хорижий инвестицияларни жалб этиш учун минтақавий сиёсатнинг мавжуд эмаслиги билан ҳам изоҳланади.

Валютани эркин айрибошлаш билан боғлиқ бўлган вақтинчалик муаммолар ҳам инвестиция бозорининг ривожланишига таъсир қилади. Тажриба ва амалий маълумотлар шуни кўрсатдики, эркин айрибошлаш ҳуқуқини олиш бўйича аввалги тартиблар

МУХОКАМА УЧУН САВОЛЛАР.

1. Инвестиция бозорини қандай шакллантириш мумкин?
2. Молиявий ислохотнинг асосий мақсади ҳақида фикрингиз?
3. Пул бозори ва инвестиция бозори ўртасида қандай фарқлар мавжуд?
4. Хорижий инвестициялар деганда нимани тушунасиз?
5. Молиявий ва реал инвестицияларни қандай тушунасиз?
6. Ўзбекистонда қулай инвестиция муҳитини яратиш учун қандай чора-тадбирлар амалга оширилаяпти?
7. Қисқа ва ўзоқ муддатли инвестицияларни тушунтиринг.
8. Чет эллик инвесторларни инвестициялари Ўзбекистон Республикаси ҳудудига жалб қилиш қандай йўллар билан амалга оширилади?
9. Инвестициялар жойлашувини барқарорлаштиришни қандай амалга оширилади.
10. Барқарор иқтисодий ўсишнинг асосий йўналишлари нималардан иборат?

7-БОБ. ИННОВАЦИЯ ВА ИҚТИСОДИЙ ЎСИШ.

7.1 Инновацион жараённи иқтисодий ўсишга таъсири.

Технология ёки билимларнинг иқтисодий аспекти шахсий истеъмол маҳсулотларнинг иқтисодий аспектидан деярли фарк қилмайди. Билим рақобатга эга бўлмаган маҳсулот ҳисобланади, чунки бир вақтнинг ўзида бу маҳсулот тури билан фойдаланиш мумкин. Билимнинг рақобатга эга бўлмаган томонининг асосий аҳамияти, бу маҳсулотни бир марта ишлаб чиқаришдек билинади. Сиз истеъмол қилаётган маҳсулотингизни бошқа бир инсон истеъмол қилмайди, шунинг учун шу маҳсулотни ишлаб чиқарган фирмалар уша инсон учун ва сиз учун ишлаб чиқаладилар. Аммо маҳсулотни керак бўлган рецептни бир марта яратиш мумкин, ва бундан кейин бу рецептдан қўлчилик фойдаланиши имкониятига эга. Бу шуни билдирадики технология ривожланиши белгиланган харажатларни белгилаб беради, ва бир мартагина фойдаланилади.

Масалан Microsoft Excel программасини яратиш учун, қўлчилик одамларга кечю кундуз ишлашларига тугри келар эди. Аммо бу программаларни яратилиши биланок, уни компакт-дисклар ердамида қўлчириш мумкин бўлади. Худди шундай қилиб, Блэк ва Шоулзлар (Black and Scholes) бир неча йиллар давомида формулани яратиш билан шугулландилар ва бу формулани яратгандан кейингина бошқа одамлар томонидан қўлчириш осонлашди. Буни яратишдаги бошланғич харажатлар юқори бўлган, кейин эса улардан нусха олишдаги қўлчириш харажатлар камайиб борган.

Билим қўлчиришдаги яратилган маҳсулотлар қиймати қиммат бўлади, чунки фирмалар рақобатга эга бўлмаган маҳсулотларни яратишда қўлчириш эътибор берадилар. Янги назариянинг ва неокласик назариясининг фарқлари шундан иборат: дунёдаги реал вазият тубдан фарқ қилади, чунки баъзи бир фирмалар рақобатчилик шароитида амал қилмайдилар.

Микроиқтисодиёт назариясига кўра биз шуни биламизки, белгиланган харажатлар борлигида, ўсиб бораётган харажатлардан кўра юқори бўлади. Рақобатчилик шароитида одатда нарх ўсиб бораётган харажатларга тенг бўлиб қолади. Демак ҳар қандай

фирма билим кўринишида яратиб бораётган маҳсулот нархи қиммат бўлади ва ўз навбатда зарар кўриб борадилар. Шунинг учун фирмалар маҳсулот ишлаб чиқаришларидан олдин уни бошланғич харажатларни қоплашга ёрдам берувчи қонуний ҳужжатларни пайдо бўлишига кўпроқ эътибор берадилар. Бу шароитда билимнинг иккинчи томони келиб чиқади, яъни билим олишнинг қийинлигидир. Шунинг учун ҳукумат шундай бир меъерий ҳужжат тузишлари керакки бирон бир маҳсулот яратувчи шахс ёки фирма шу маҳсулотга тўлиқ эгалик қилиши имконини беришлари керак. Шундай қилиб бирон бир маҳсулотни бирон бир шахс томонидан яратилиши қонуний асосга эга бўлиши лозим: Microsoft Excel программаларини пиратлар томонидан нусха кўчириб уларни сотишлари мумкин, агарда Microsoft компаниясининг муаллифлик ҳуқуқи химоя қилинмаса. Аммо бошқа маҳсулотларга эга бўлишни чеклаш имконияти бўлмаса (масалан билим олиш), у ҳолда давлат томонидан шу институтларга субсидиялар ажратишлари керак.

Баъзи бир иқтисодчилар техник революциясининг келиб чиқиши кўпроқ давлатларга боғлиқ бўлган, чунки улар маҳсулот яратувчилар учун қатъий қонуний-меъерий ҳужжатлар яратиб бердилар. Шунинг учун билимнинг ва ўзоқ муддатли иқтисодий ўсишга эришиши учун давлат томонидан муаллифлик ҳуқуқини химоя қилувчи ҳужжатларни қабул қилишларидир. Агарда бу ҳуқуқлар вақтида белгиланмаганда эди купчилик яратилган янгиликлар булмаган булар эди. Муаллиф ҳуқуқини химоя қилиш идораларини тўзишда, ҳукумат икки омилни инобатга олиши лозим. Маҳсулот ишлаб чиқарилгандан кейин уни монополь ишлаб чиқаришга имкон бермасолик.

Глобал шароитда иқтисодий ўсишга эришиш учун муаллифлик ҳуқуқини химоя қилишни нафакат бир давлатда балки бутун дунёда амалга оширилиши бунга кафолат беради. Бошқа сўз билан айтганда Ўзбекистон ишлаб чиқарилган маҳсулот бутун дунёда сотилиши имкониятига эга бўлиши керак аммо худди шу маҳсулотни бирон бир давлат томонидан яратилиши қонун билан химоя қилиниши керак. Бу таъриф ҳамда савдо келишувидаги мақсадларидан бири ҳисобланади.

Илмий техника тараққиётини иқтисодий ўсишдаги улушини ва таъсирини ҳисоблаш кўплаб иқтисодчи олимлар изланиш объекти бўлиб келган. Солоу иқтисодий ўсиш моделида техника

тараққиёт ва жамғарма каби омиллар экзоген бўлиб кўрсатилган ва ўз ўзидан ривожланиш тенденциясига эга деб кўрсатилган. Юқорида кўрилган Р. Лукас иқтисодий ўсиш моделида ва Менкю ва бошқалар иқтисодий ўсиш моделларида илмий техника тараққиёти эндогенлаштирила бошлаган. Иқтисодий ўсишга илмий техника тараққиётини таъсирини кўриб чиққан ва моделлаштирган иқтисодчи олимлардан ромер бўлиб ҳисобланади. У ўсиш моделида, физик капитал ва инновацияга жалб этилган инвестицияларнинг натижаларини киритган. Инновация натижалари бўлиб янги товар ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш ёки мавжуд технологик жараённи самарали ташкил этиш бўлиб ҳисобланади. Бу ғоялар бошланғич этапда фирмалар учун тескари самара бўлиб ҳисобланади. Чунки фирма янги технологияда ишловчи ишчиларни қайта тайёрлаш каби бир қатор харажатларга дуч келади ва ишлаб чиқариш жараёнида ўргатилади бу самара “ишлаб чиқаришда ўқитиш” деб ном олди. Ромер моделида Кобба-Дугласнинг ишлаб чиқариш функциясидан фойдаланиб, у бир фирма доирисида акс эттирилиб қуйидаги кўринишга эга:

$$\tilde{Y}_t = \tilde{K}_t^\alpha \tilde{L}_t^{(1-\alpha)} A_t^\beta, \quad 0 < \alpha < 1, \quad \beta > 0 \quad (7-1)$$

Бу ерда \tilde{Y} , \tilde{K} , \tilde{L} , мос равишда t вақтда фирманинг ялпи маҳсулоти, капитал ва меҳнат ҳажми.

A_t - иқтисодиётдаги технология даражаси.

A_t кўрсаткичи умумий билимлар даражаси ўсиши билан ўсади. Умуман A_t кўрсаткичи K_t кўрсаткичи билан бир қаторда ўсади чунки капитал ўсиши билан амалиётда ўқитиш ўсади. Шунинг учун бу моделда капитал захираси билимлар даражасига тенг бўлиб ҳисобланади. $A_t = K_t$, бу ерда K_t - t вақтдаги ялпи капитал захираси.

Фараз қилайлик бу тоифадаги фирмалар иқтисодиётда N та. Бунда $K_t = N\tilde{K}_t$, ишчи кучи $L_t = N\tilde{L}_t$ ва ялпи ишлаб чиқариш қуйидаги ишлаб чиқариш функцияси орқали ифодаланилади:

$$Y_t = K_t^\alpha L_t^{(1-\alpha)} K_t^\beta \quad 0 < \alpha < 1, \quad \beta > 0 \quad (7-2)$$

Жамғарма нормаси s ва амортизация нормаси δ Солоу моделидек экзоген бўлиб ҳисобланади. Аҳолининг ўсиш сураъти n га тенг.

Иқтисодиётда юқори ўсиш қайтими кузатилади $\alpha + (1-\alpha) + \beta = (1+\beta) > 1$.

Капитал ўзгариши қуйидагича ифодаланилади:

$$\dot{K} = sY - \delta K \quad (7-3)$$

Агар тенгликни K га бўлсак у ҳолда $\frac{\dot{K}}{K} = s \frac{Y}{K} - \delta$, тенгликдан келиб чиқиб барқарор ҳолатда Y ва K бир хил ўсиш суръатлар билан ўсади. Ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръати:

$$\frac{\dot{Y}}{Y} = \frac{(\alpha + \beta)K^{(\alpha + \beta - 1)}L^{1 - \alpha} + (1 - \alpha)K^{(\alpha + \beta)}L^{-\alpha}}{K^{(\alpha + \beta)}L^{1 - \alpha}} = (\alpha + \beta)\frac{\dot{K}}{K} + (1 - \alpha)n \quad (7-4)$$

Барқарор ҳолатда $\frac{\dot{Y}}{Y} = \frac{\dot{K}}{K}$

$$\frac{\dot{K}}{K} = (\alpha + \beta)\frac{\dot{K}}{K} + (1 - \alpha)n \quad (7-5)$$

$$\frac{\dot{K}}{K} = \frac{(1 - \alpha)n}{1 - \alpha - \beta} \quad (7-6)$$

N тенгликнинг ўнг томони нолга тенг эмас деб ҳисобласак, у ҳолда ўсиш аҳоли ўсиши натижасига эришилади. Агар $n > 0$ ва $\beta = 1 - \alpha$ бўлса, ўсиш суръати чексизликга интилади. $\beta + \alpha > 0$ бўлган ҳолатда ҳам ўсиш суръати чексизликга интилади:

$$\lim_{K \rightarrow \infty} \frac{\dot{K}}{K} = s \lim_{K \rightarrow \infty} \frac{Y}{K} - \delta = s \lim_{K \rightarrow \infty} Y_K - \delta =$$

$$\lim_{K \rightarrow \infty} (\alpha + \beta)K^{(\alpha + \beta - 1)}L^{1 - \alpha} - \delta = +\infty \quad (7-7)$$

Ҳар бир ҳолатда ўсиш экзоген омили оқибатида эришилади, чунки иқтисодий ўсиш аҳоли ўсиш суръати ҳисобига эришилади, у эса моделда экзоген омил сифатида берилган. Фақатгина $n = 0$ ва $\beta = 1 - \alpha$ ҳолда эндоген ўсиш ҳисобига эришилади.

$$\frac{\dot{K}}{K} = \frac{sK^{\alpha}L^{1 - \alpha} - \delta K}{K} = sL^{1 - \alpha} - \delta \quad (7-8)$$

Фараз қилайлик, агар фирма янги товар ишлаб чиқариши учун белгиланган ҳажмда ҳаражат қилса, лекин кейинчалик бу товарга монополияга эга бўлади. Аввалгидек ишлаб чиқариш маҳсулотнинг бир қисми инвестиция қилинади деб ҳисобланса, инвестициялар янги товар ишлаб чиқариш ва уларнинг амалиётга қўллаш учун ишлатилади. Бу ҳолда ишлаб чиқариш функцияси қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$$Y_t = A \left[\int_0^{m_t} (x_t^i)^{\alpha} di \right] L^{-\alpha} = w \quad 0 < \alpha < 1, \quad (7-9)$$

Бу ерда x_t^i – t вақт ичида i оралик товарга ҳаражатлар;

m_t – t вақтда ишлаб чиқариш учун сарфланадиган оралик маҳсулотлар;

A – технология даражаси

Ишлаб чиқариш функциясидан кўришиб турибдики, у меҳнат ва орлик маҳсулот бўйича ўсувчи. Меҳнат ресурслари ва иш ҳаққи

ўзгармас. Шунинг учун даромадни максималлаштириш мақсад функцияси қуйидагича:

$$A\left[\int_0^{m_t} (x_t^i)^\alpha di\right]L^{1-\alpha} - \int_0^{m_t} p_t^i x_t^i di - wL \rightarrow \max \quad (7-10)$$

Бу ерда p_t^i – оралиқ i маҳсулотнинг реал нархи;

w – иш ҳаққи реал ставкаси;

зарурий шарт:

$\alpha A(x_t^i)^{-(1-\alpha)}L^{1-\alpha} = p_t^i$ ҳар бир i учун

$$(1-\alpha) A\left[\int_0^{m_t} (x_t^i)^\alpha di\right]L^{-\alpha} = w \quad (7-11)$$

5.3.11 тенгликдан кўришиб турибдики i товарга бўлган талабни ифодалайди. Фараз қилайлик, i товарни ишлаб чиқаришда унинг монополияси орқали ишлаб чиқаришга сарфланган харажатларни γ га тенг десак, бу ҳолда монополистнинг даромадини максималлаштиришни қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$\max_{p_t^i} p_t^i x_t^i (p_t^i x_t^i - \gamma x_t^i) \quad (7-12)$$

Монополистнинг харажатлари қуйидагича ҳисобланади:

$$p_t^i = p = \frac{\gamma}{\alpha} \quad (7-13)$$

Барча ишлаб чиқарувчилар учун харажатлар бир хил бўлгани учун, нарх ҳам бир хил бўлади. Мувозанат ҳолатдаги таклифни аниқлаш учун (5.3.13)ни (5.3.11) тенгликга қўйиб топамиз:

$$\alpha A(x_t^i)^{-(1-\alpha)}L^{1-\alpha} = \frac{\gamma}{\alpha} \quad (7-14)$$

5.3.14 тенгликни 5.3.1 тенгликга қўйса ишлаб чиқариш функцияси қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$$Y_t = \bar{A}_t L \text{ бу ерда } \bar{A} = A^{1-\alpha} \left(\frac{\alpha^2}{\gamma}\right)^{\frac{\alpha}{1-\alpha}} \quad (7-15)$$

Янги маҳсулот ишлаб чиқариш учун φ ҳажмда харажат қилиш керак деб тахмин қилинса, шу билан, даромаднинг s улуши орқали маҳсулот ишлаб чиқариш учун инвестиция қилинса, бунда

$$I_t = sY_t, \quad (7-16)$$

$$I_t = (m_{t+1} - m_t)\varphi + \gamma x m_t \quad (7-17)$$

7-17 тенгламадан кўришиб турибдики, янги ва мавжуд товарни ишлаб чиқариш харажатлари инвестициялар орқали қопланади. 7-15 тенглик эса иқтисодий ўсиш суръатини ифодалаб беради ёки:

$$\frac{Y_{t+1}}{Y_t} = \frac{\bar{A} m_{t+1} L}{\bar{A} m_t L} = \frac{m_{t+1}}{m_t} \quad (7-18)$$

Оралиқ маҳсулот ўсиш суръати билан мос 7-16 ва 7-17 тенгликдан $sY = (m_{t+1} - m_t)\varphi + \gamma x m_t$ бунда $s\bar{A} m_t L = \varphi m_{t+1} - (\varphi - \gamma x)m_t$ ва 7-18 тенглик орқали 7-13 ифодаланса иқтисодий ўсиш суръатини

ифодалаш мумкин: $\frac{AL}{\varphi}(s - \alpha^2) \quad s > \alpha^2$ ҳолатда иқтисодий ўсиш кузатилади. Моделдан кўриниб турибдики қанча ўсиш суръати юқори бўлса шунча жамғарма нормаси юқорибўлади. Лекин қанча ўсиш суръати юқори бўлса, шунча ишлаб чиқариш харажатлари φ кам бўлади, шу билан бир қаторда янги маҳсулот ишлаб чиқариш учун бўлган харажатлар γ ҳам шунча кам бўлади. Демак, модел янги маҳсулот ишлаб чиқариш ва мавжуд товарни такомиллаштиришни ўзида ифода этади. Шу билан иқтисодий ўсиш суръатлари уни амалга ошиши харажатлари билан ўзаро боғлиқ.

Ҳозирги кунда иқтисодий ўсиш назарияси олдида илмий-техника тараққиётини мамлакат иқтисодиётига таъсири, илмий-техника тараққиётига таъсир этувчи омиллар ва истеъмолчиларнинг бу жараёндаги ҳолати ва уларнинг иқтисодий ўсишга таъсири каби бир қатор тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Илмий-техник тараққиётни иқтисодий ўсишга таъсирини бир қатор иқтисодчи олимлар томонидан тадқиқ қилинган, жумладан Солоу, Касса-Кумпас, даймонд ва бошқа иқтисодий ўсиш моделлари. Лекин улар илмий-техника тараққиётини ўз моделларига экзоген омил сифатида қарашган, унга таъсир этувчи омиллар ўрганиб чиқилмаган. Ҳозирда иқтисодчи олимлар ушбу муаммо тадқиқ қилишга қаратилган.

Бир қанча моделларда илмий-техник тараққиёт иқтисодий ўсишга таъсирига умумий ёндашганлар. Бундай моделларга ишлаб чиқаришда таълим модели (АК модели), лекин бу моделда илмий-техник тараққиётни тараққиётни тадбиқ этиш жараёни кўриб чиқилмаган. Барро моделида эса илмий-техника тарққиётга давлат томонидан рағбатлантирилиши тадқиқ қилинган. Лекин, илмий-техника тарққиёттиривожланиши фақат давлат томонидан рағбатлантиришигина кифоя қилмай унга таъсир этувчи омиллар кўп бўлиб ҳисобланади.

Юқоридаги камчиликлар устида иш олиб борган Пол Ромер иқтисодий ўсиш моделини кўриб чиқамиз. Ушбу модел илмий-техник тараққиётни ишлаб чиқариш жараёнига доимий тадбиқ этиш барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаши исбот қилинган. Ўсиш суръати қуйидаги параметрларга боғлиқ бўлади: субъектив дискон ставка (маълум вақт оралиғида истеъмолчиларнинг танлови

ютуғи). Ушбу модел техник-таракқиётни ишлаб чиқариш маҳсулот турларини (оралиқ ишлаб чиқаришда) кўпайиши билан ифодалаган. Илмий-техник таракқиётга қилинган харажатлар, корхонанинг ушбу маҳсулот тури бўйича бозорда монополлиги билан ифодаланган.

Пол Ромер моделида оралиқ маҳсулот тури кўпайишини ифода этувчи Спенс, Диксет ва Стиглиц ишлаб чиқариш функциясидан фойдаланган:

$$Y = AL^{1-\alpha} \sum_{j=1}^{N_t} x_j^\alpha \Rightarrow \text{дискрет товарлар учун} \quad (7-19)$$

$$Y = AL^{1-\alpha} \int_0^{N_t} x_j^\alpha dj \Rightarrow \text{узлуксиз кўплаб товарлар учун} \quad (7-20)$$

Бу ерда, α – оралиқ маҳсулот ишлаб чиқариш $0 < \alpha < 1$, const; L – ишчи кучи ҳажми, const; x_j – j турдаги товарларга саноат маҳсулотларининг ишлатилиши; N_t – t вақтда саноат маҳсулотларидан фойдаланиш имконияти (технология); A – якуний маҳсулот ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги.

Физик капиталларнинг суммаси оралиқ маҳсулотлар йиғиндисига тенг. Буларнинг барчаси битта ишлаб чиқариш циклида фойдаланиб маълум технология бўйича ишлаб чиқариш:

$$K = \int_0^N x_j dj \quad (7-21)$$

Оралиқ маҳсулотлар барчаси бир хил нархга эга эканлиги шарт қўйсак, қуйидаги тенгликга эга бўламиз:

$$x_j = x, \quad p_{xj} = p_x \quad (7-22)$$

Бу ерда, p_x - оралиқ маҳсулот нархи

Физик капиталлар тенглиги ҳолатида, у қуйидаги тенгликка эга бўлади:

$$K = N * X \quad (7-23)$$

Симметрия шарти асосида якуний маҳсулот техник таракқиёт харод моделидек нейтрал бўлган ҳолда Кобб-Дуглас ишлаб чиқариш функциясидан фойдалансак қуйидаги кўринишга эга бўлади.

$$Y = AL^{1-\alpha} N x^\alpha = K^\alpha AL^{1-\alpha} N^{1-\alpha} \quad (7-24)$$

Миллий ҳисоблар тизимидан келиб чиқиб инвестиция қуйидагича ифодаланилади :

$$\dot{K} = Y - C \quad (7-25)$$

Моделни соддалаштириш мақсадида бир дона ишлаб чиқарилган маҳсулот нархи Y -р бирга тенг деб оламиз.

Якуний ишлаб чиқариш секторида соғлом рақобат муҳити ҳолатида. Якуний маҳсулот фойдаси умумий даромад ва харажатлар фарқи билан топилади:

$$\pi_y = Y - wL - p_x N x \quad (7-26)$$

Бу ерда, w – иш ҳаққи

Рақобат шароитида фирманинг фойдасини максималлаштириш учун, якуний маҳсулот ишлаб чиқариш секторида иш ҳаққи ва оралиқ маҳсулот нархи қуйидагича ифодаланилади:

$$w = (1 - \alpha) \frac{Y}{L} \quad (7-27)$$

$$p_x = \alpha \frac{Y}{K} \quad (7-28)$$

6-9 тенгликдан келиб чиқиб, иш ҳаққи ва якуний маҳсулот ўсиши $g_w = g_y$ орқали ифодаланилади. 6-6 тенглик ёрдамида 6-10 тенг қуйидаги кўринишга келтирамиз:

$$\frac{\partial Y}{\partial x_j} = A \alpha L^{1-\alpha} x_j^{\alpha-1} = p_x \quad (7-29)$$

6-11 тенгликдан келиб чиқиб j оралиқ маҳсулотга бўлган талаб ҳажмини топамиз:

$$x_j = L \left(A * \frac{\alpha}{P_{xj}} \right)^{\frac{1}{1-\alpha}} \quad (7-30)$$

Оралиқ маҳсулот – якуний маҳсулотнинг бир қисми бўлиб, ишлаб чиқаришга инвестицион истеъмолли характерига эга. оралиқ маҳсулот ишлаб чиқариш ушбу моделда монопол бўлиб ҳисобланади; у илмий-тадқиқот секторидан патент сотиб олиш йўли билан монопол бўлади. Оралиқ маҳсулот ишлаб чиқариш фойдаси қуйидагича ифодаланади:

$$\pi_{xj} = (p_{xj} - 1)x_j \quad (7-31)$$

Оралиқ маҳсулот ишлаб чиқарувчисининг фойдасини максималлаштириш учун, у монопол нархни ўрнатади $p_x = \frac{1}{\alpha} > 1$.

Барча оралиқ маҳсулотлар нархи тенгликдан сумметрия шартининг бажарилганлигидан, оралиқ маҳсулотга бўлган талаб ўзгармас сонга тенг деб оламиз ($x = LA^{\frac{1}{1-\alpha}} \alpha^{\frac{2}{1-\alpha}} = const$). Бу ҳолда якуний маҳсулот ҳажми қуйидагича аниқланади:

$$Y = A^{\frac{1}{1-\alpha}} \alpha^{\frac{2}{1-\alpha}} LN \quad (7-32)$$

Тенгликдан кўриниб турибдики якуний маҳсулот ҳажми ўсиши технологик тараққиёт ўсишига тенг: $g_Y = g_N$.

Оралиқ маҳсулот ишлаб чиқарувчиси фойдаси эса қуйидаги тенглик билан ифодаланади.

$$\pi_x = (1-\alpha)LA^{\frac{1}{1-\alpha}} \alpha^{\frac{1+\alpha}{1-\alpha}} = const \quad (7-33)$$

Инновацион маҳсулот ишлаб чиқариш ушбу маҳсулотга эгалик қилиш ҳуқуқини берувчи патентга эга бўлади. Патент нархи келажакда патент эгасига келтирадиган даромад қиймати билан белгиланади. Вақт ўтиши билан патент нархининг ўзгариши қуйидагича ифодаланилади:

$$q = \pi_x \int_0^s e^{-\int_t^s r_t dv} ds; \quad (7-34)$$

ёки

$$q = -\pi_x + r_t \pi_x \int_t^s e^{-\int_t^s r_t dv} ds = -\pi_x + r_t q \quad (7-35)$$

6-17 тенгликдан симметрик ифодалаш мумкин $r = \frac{\pi}{q} + \frac{\dot{q}}{q}$. Илмий-техник тараққиётнинг ишлаб чиқариш функцияси, секторда мавжуд ишчи кучи ва мавжуд ишланмалар билан ифодаланилади:

$$\dot{N} = bL_{R\&D}N \quad (7-36)$$

Бу ерда, b – $R\&D$ ⁵ сектори самарадорлиги; L – $R\&D$ секториди ишловчи ходимлар сони; N – мавжуд технологиялар ташқи самараси.

$R\&D$ сектори фойдаси қуйидагича ифодаланилади:

$$\pi_{R\&D} = \dot{N} \cdot q - wL_{R\&D} = bL_{R\&D}Nq - wL_{R\&D} \quad (7-37)$$

Рақобат муҳитида илмий-тадқиқот секторлари патент нархи ҳаражатга чекланган мойиллигига тенг.

$$q = \frac{w}{bN} = const = \eta \quad (7-38)$$

Оптималлаштириш моделига уй хўжаликлари жамғарма ва истеъмолчини киритамиз. Оптималлаштириш масаласига истеъмол нафлилигини оптималлаштириш динамикасидан келиб чиқиб қуйидаги кўринишга келтирамиз:

⁵ R&D (research and development) илмий-тадқиқот ва конструкторлик ишланмалар сектори

$$U = \int_0^{\infty} e^{-pt} \frac{c^{1-\theta}}{1-\theta} dt \quad (7-39)$$

Бу ерда θ - истеъмолга чекланган мойиллик эластиклиги.

Нафлиликни максималлаштириш барқарор ўсишни таъминлаш учун $\frac{\dot{c}}{c} = \frac{1}{\theta}(r-p)$ шарт бажарилиши керак. Моделнинг асосий ўзгарувлари доимий ўзгармас (монопол фойдаси ва патент нархи):

$$g_c = g_Y = g_K = \frac{1}{\theta} \left(\frac{\pi}{q} - p \right) = const \quad (7-40)$$

Шу билан, илмий-техник тараққиёт иқтисодий ўсиш моделига эндоген таъсир ўрганиб чиқилди.

Монопол фойдаси, иш ҳаққи ставкаси ва патент нархини қўйиб монопол фойдасини патент нархига нисбатини топиш мумкин:

$$\frac{\pi}{a} = \frac{(1-\alpha)\alpha Y/N}{w/bN} = \frac{(1-\alpha)\alpha Y/N}{\frac{(1-\alpha)Y/N}{bN}} = \alpha bL \quad (7-41)$$

Олинган натижани 6-22 тенгликга қўйсақ қуйидаги тенгликни келтириб чиқариш мумкин:

$$g_c = g_Y = g_K = \frac{1}{\theta} (\alpha bL - p) = const \quad (7-42)$$

Барқарор иқтисодий ўсиш моделидаги капитал қайтимида боғлиқ бўлади – патент, монопол фойдаси ва субъектив дискон ставка.

Патентдан тушум билан бирга барқарор ўсиш сураъти α коэффицентига боғлиқ, у монопол фойдасини ялпи ишлаб чиқаришдаги улушини ифодалайди.

$$p_x K = \alpha Y \quad (7-43)$$

Шу билан бир қаторда монополнинг фойдасининг юқорилиги иқтисодий ўсиш сураътларининг юқорилиги билан ифодаланилади. Бу боғлиқлик монопол барча даромадини илмий-техника тараққиётига йўналтиради ва бу барқарор ўсишни таъминлайди. Патентдан фойда олиш илмий-техник тараққиётнинг юқори самарадорлигига боғлиқ бўлади, бу эса техник тараққиёти ривожланиш сураътига ва у билан биргаликда барқарор ўсишга ўз аксини топади.

7.2 Товар турларини кўпайишининг иқтисодий ўсишга таъсири.

Вертикал инновациянинг иқтисодий ўсишга таъсири қуйидагича ифодалаш мумкин: янги кашфиётлар олдинги технология ва маҳсулотларнинг эскиришига ёки умуман истеъмолдан чиқиб кетишигача олиб келади. Ушбу ҳолатлар натижасида ижобий ва норматив оқибатларга олиб келади.

Ижобий оқибатлар деганда ҳозирги ва келажакдаги тадқиқотлар ўртасидаги боғлиқлиги, бунинг натижасида келажакда мувофиқлашган барқарор ва цикли ўсишга олиб келиши назарда тутилади.

Ҳозирги инновация келажакда тадқиқот ва ишланмалар учун ижобий таъсир кўрсатгани билан, улар айна пайтдаги ишлаб чиқаришга салбий таъсир кўрсатади. Бизнеснинг қисқариш самарасини яратиб, натижада эркин бозор шароитида ўсиш ортиқчалиги шароитини яратади.

Ушбу ҳолатларни моделлаштиришда Пол Ромер иқтисодий ўсиш моделидан фойдаланамиз. Моделда капитал йиғилиши мутлоқ деб олинади. Аҳоли (L) доимий ва у меҳнат таклифига тенг. Ҳар бир индивид маълум вақт оралиғидаги танлови қуйидагича ифодаланилади:

$$u(y) = \int y_{\tau} e^{-r\tau} d\tau \quad (7-44)$$

Бу ерда, r – истеъмолчининг маълум вақт оралиғида танлови нормаси (субъектив дискон ставка), бу эса фоиз ставкага тенг.

Истеъмолчи ютуғи оралиқ ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланилган (x) маҳсулотларга боғлиқ ва у қуйидагича ифодаланилади:

$$y = Ax^{\alpha} \quad \text{бу ерда, } 0 < \alpha < 1 \quad (7-45)$$

Оралиқ маҳсулотлар яратилиши эскиларни ишлатмасликка ва A параметрнинг доимий $\gamma > 1$ мартага ошишига олиб келади.

$$A_t = A_0 \gamma^t, \quad t = 0, 1, 2, 3, \dots, \quad (7-46)$$

Бу ерда A_0 бошланғич даража. Оралиқ маҳсулот чизиқли технология асосида ишлаб чиқарилади $x = L_F$. Меҳнат ишлаб чиқариш ёки тадқиқот (n) олиб бориш учун фойдаланилади:

$$L = L_F + n = x + n \quad (7-47)$$

Инновация, тадқиқотда меҳнат миқдори Пуассон тақсимооти ҳолати юзага келади λn , бу ерда, λ - тадқиқот технологиясининг самарадорлиги, $\lambda > 0$. Инновацияда мувофақият қозонган фирма бошқа инновация яратилмагунга қадар оралиқ маҳсулот ишлаб чиқаришда монопол бўлиб қолади. Бу ерда тадқиқот фаолиятининг А параметрга ижобий тасири намоён бўлади. Яъни: бозордаги монополлиги, маҳсулотларни омборда қолмаслиги, энг асосийси кейинги янгилик яратиш учун даромадларнинг йўналтирилганлиги сабабли. Лекин инновациянинг салбий оқибатлари ҳам мавжуд, бу эса “бизнес қисқариш эффеќти”, бу ҳолда монополист эскирган оралиқ маҳсулот ишлаб чиқарувчиларни йўқ қилади.

Тадқиқот секторида меҳнат ҳажми $w_t = \lambda V_{t+1}$ тенглик асосида аниқланади (t – инновация тартиб раќами (ёки инновация оралиѓи), w_t - иш ҳаќқи, V_{t+1} - $t+1$ инновациядан кутилаётган даромад). Тенгликнинг чап томони бир соат қиймати, ўнг томони тадқиқотга кетадиган ваќт қиймати ифодаланган. Кутилаётган инновациядан даромад қуйидаги формула орќали аниқланади:

$$\left(1 + \frac{r}{\lambda n_{t+1}}\right) V_{t+1} = \frac{1}{\lambda n_{t+1}} \pi_{t+1} \Rightarrow r V_{t+1} = \pi_{t+1} - \lambda n_{t+1} V_{t+1} \quad (7-48)$$

Бу ерда, $\frac{1}{\lambda n_{t+1}}$ - янгиликдан олинадиган даромаднинг олиниш муддати эҳтимоли.

Тенгликдан кўриниб турибдики, $t+1$ лицензиядан бир бирлик ваќт интервалида монополистнинг ($t+1$) чи ваќтда π_{t+1} даромадидан капиталнинг қийматисизланишини айирмасига тенг. Қадрсизланиш λn_{t+1} катталиќ катталашган сари ошиб боради. V_{t+1} бу активларнинг π_{t+1} даромад келтирадиган соф қиймати. Эски активларнинг қадрсизланиши эҳтимолиги λn_{t+1} га тенг.

юқоридагтлардан келиб чиќиб инновациянинг қиймати қуйидагича аниқланади:

$$V_{t+1} = \frac{\pi_{t+1}}{r + \lambda n_{t+1}} \quad (7-49)$$

Моделда даромад оќими (π_t) ва ишчи кучига бўлган талаб (x_t) дан ташқари барча омилларни модел ўзида қамраб олади. Иккаласи ҳам t инновацияни ишлаб чиќиш учун оралиқ маҳсулот даромадини максималлаштиришга хизмат қилади. Бу ҳолда, даромад инноватор, воситачи ёки инновация учун патент сотиб олган ишлаб

чиқарувчини бўлши мумкин. Исталган ҳолда инноватор барча монопол даромадларни ўзининг инновацияси орқали унинг умр давомида (v_t) ўзида мужассамлаштириш имкони мавжуд бўлади.

Инноватор ўз фойдасини максималлаштиришга интилади ва бу инновацияни яратиш учун кетадиган меҳнат ҳажми ва инновациянинг якуний маҳсулотга бўлган талабни максималлаштиришга интилади. Ушбу жараёнда инноватор (t) даромади ва меҳнатга бўлган талаби қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$\pi_t = \max_x [p_t(x)x - w_t x] \quad (7-50)$$

Бу ерда w – иш ҳаққи, $p(x)$ – x оралик маҳсулотни якуний маҳсулот ишлаб чиқарувчисига инноваторнинг сотиш нархи. Бу ерда якуний маҳсулот сектори тўлиқ рақобат муҳити шароити деб олинади. Шунинг учун секторнинг маҳсулот нархи оралик маҳсулотга чекланган мойиллигига тенг деб олинади:

$$p_t(x) = A_t \alpha x^{\alpha-1} \quad (7-51)$$

Талаб ва даромаднинг максималлаштириш шарти қуйидаги тенглик кўринишга келтирилади:

$$x_t = \arg \max_x \{A_t \alpha x^\alpha - w_t x\} = \left(\frac{\alpha^2}{w_t / A_t} \right)^{\frac{1}{1-\alpha}} \quad (7-52)$$

$$\pi_t = \{A_t \alpha x^\alpha - w_t x\} = \left(\frac{1}{\alpha} - 1 \right) w_t x_t \quad (7-53)$$

Модел қуйидаги шартлар асосида тузилган:

- Секторлар ўртасида меҳнат тақсимооти эркин амалга оширилади:

$$w_t = \lambda \frac{\gamma \tilde{\pi}(\omega_{t+1})}{r + \lambda n_{t+1}} \quad (7-54)$$

- Меҳнат бозори мувозанат ҳолатда:

$$L = n_t + \tilde{x}(\omega_t) \quad (7-55)$$

Бу ерда $x = \tilde{x}(\omega_t)$ ишлаб чиқаришда меҳнатга бўлган талаб, иш ҳаққи камаювчи функцияси.

7.3 Маҳсулот сифатини ўзгариши иқтисодий ўсишга таъсири.

Олдинги бўлимда иқтисодий ўсишга илмий-техник тараққиётнинг горизонтал турини ва вертикал турини таъсирини кўриб чиқдик.

Ушбу ҳолатни якуний маҳсулотга ҳам кўриб чиқиш мумкин. Бу ҳолда илмий техник тараққиёт горизонтал таъсири маҳсулот турини (ассортимент) кўпайишига, вертикал таъсири маҳсулот сифатини ўзгариши олиб келади. Ушбу жараёни ўрганишда Гросман ва Хелпман моделидан фойдаланиш мумкин. Гросман ва Хелпман ушбу жараёни “Жаҳон иқтисодиётида инновация ва ўсиш” (1991) номли китобида кенг ёритилган.

Моделнинг асосий жиҳати шундаки, унга истеъмолчи нафлилиги функцияси киритилган. Ушбу жиҳат моделдан хулоса чиқаришга ёрдам беради. Истеъмолчи нафлилиги нафақат ҳажмидан, балки унинг таркибидаги маҳсулот тури, сифатини ўзгаришини ўз ичига олади. Шунинг учун моделга истеъмол товарлари ҳажмини ўрнига, маҳсулот турини инобатга олувчи истеъмол индекси киритилган.

Моделнинг асосий ғояси шундаки, истеъмолчи истеъмол товарлари турини кўпайтириш орқали нафлилигини оширади. Натижада истеъмолчи истеъмол товарлари турини ошириши билан истеъмол индекси билан бир қаторда истеъмолчи нафлилиги ошишига олиб келади.

Ушбу ҳолат истеъмолчи ўзини танловига асосланади, яъни: янгилик ҳоҳиши, алоҳида белгиларга эътибор бериши, оригиналлик ва бошқалар. Бу эса маҳсулот турини кўпайишига олиб келади. Ҳаттоки маҳсулот сифатини яхшиланишини инобатга олмаган ҳолда товар ва хизматларнинг тури иқтисодий ўсишга кучли таъсир кўрсатади. Бу ҳолда, истеъмол ҳажми 2-3 хил навдаги товар ва хизматлар билан чегараланиб қолмай, 50-10 хил навли товар хизматлар бўлиши назарда тутилади.

Оддий истеъмолчининг маълум вақт оралиғидаги нафлилик функцияси σ доимий ўзгарувчан эластиклик билан ифодаланилади, у эса N_i турдаги ҳар кунлик истеъмол товарлари турига боғлиқ бўлади.

$$\int_0^{+\infty} e^{-\rho t} V(t) dt \quad (7-56)$$

$$U(v) = \frac{\sigma}{\sigma - 1} v^{1-\sigma} \quad (7-57)$$

$$V_i = \left[\int_0^{N_i} x_i(i) di \right]^{\frac{\gamma}{\gamma-1}} \quad \gamma > 1 \quad (7-58)$$

Бу ерда p – истеъмолчининг вақт оралиғидаги танлови субъектив дисконт ставкаси; V – маҳсулот турини инобатга олган ҳолда истеъмол индекси; γ – маҳсулотларнинг истеъмол қилиниши элатиклиги; t – товар миқдори, вақт ўтиши билан кўпайиб борувчи 0 дан N гача; $N - t$ вақтда мавжуд товарлар тури.

Бу ҳолда истеъмол индекси товар турига боғлиқлиги узлуксиз деб олинади. Бу шарт товарлар турининг катта миқдорда деб олингандан келиб чиқган ва ҳар бир товар умумий миқдорда кичик улушга эга деб олинади. Моделга истеъмол индексини товар миқдори билан тадқиқ қилинса хато бўлмайди. Бу ҳолда истеъмол индексини қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$\tilde{C} = \left[\sum_{i=0}^N (c_i)^\varepsilon \right]^{\frac{1}{\varepsilon}} \Rightarrow \tilde{C} = \sum_{i=0}^N c_i, \quad \varepsilon = 1 \quad (7-59)$$

Истеъмолчи олдида икки муаммо юзага келиши мумкин: биринчидан, истеъмолчи N_t теъмолни мксималлаштириш керак, статистик максималлаштириш: нафлилиги энг юқори маҳсулотни танлаши керак; иккинчидан, шу вақтда нафлиликни максималлаштириш учун оптимал ҳажмда маҳсулот сотиб олиши керак, динамик максималлаштириш. Бу ҳолда истеъмолчи бюджет чегараси қуйидагича ифодаланилади:

$$B = R_t B_t - \int_0^{N_t} p_t(i) x_t(i) di + w_t L \quad (7-60)$$

Бу ерда, B_t – истеъмолчи номинал активлари, R_t – номинал фоиз ставкаси, $p_t(i)$ – бир бирлик маҳсулот нархи, w_t – номинал иш ҳаққи, L – меҳнат ҳажми.

Истеъмолни статистик оптималлаштириш учун маълум вақт оралиғида ўзгарувчилар белгилаб олинади ва ушбу вақтдаги z даромаднинг бюджет чегараси қуйидагича ифодаланилади:

$$\int_0^{N_t} p(i) x(i) di \leq z \quad (7-61)$$

Оний нафлилик функцияси ушбу бюджет чегарасига қараб қуйидагича максималлаштириш мумкин:

$$\max v_t = \left[\int_0^{N_t} x_i(t)^{\frac{\gamma}{1-\gamma}} di \right]^{\frac{1-\gamma}{\gamma}}, \quad \gamma > 1 \quad (7-62)$$

Натижада Лагранж усули орқали қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$\left(1 - \frac{1}{\gamma}\right)x(i)^{-\frac{1}{\gamma}} = \lambda p(i) \quad (7-63)$$

i – товарга бўлган истемолчи нафлилигига оптимизацион шартини қўйсақ, у ҳолда қуйидаги натижага эришамиз:

$$x(i) = p(i)^{-\gamma} \left[\left(1 - \frac{1}{\gamma}\right) \lambda \right]^{-\gamma} \quad (7-64)$$

Бу ерда, γ - i товарга бўлган талабнинг нарх бўйича эластиклиги.

Моделга илмий тадқиқот секторини киритишда Гроссман ва Хелпман ишлаб чиқариш функцияларига Пол Ромер моделидаги янги ишланмаларнинг оқимни ташқи самарасидан фойдаланган. Тадқиқот сектори моделда қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$$\dot{N} = b_2 N_1 L_{2t} \quad (7-65)$$

Бу ерда, b_2 - тадқиқот секторининг самарадорлик кўрсаткичи, N_1 - мавжуд товарларнинг кўпайган қисми, L_{2t} - тадқиқот секторидаги меҳнат ҳажми. Жумладан L_{1t} якуний сектордаги меҳнат ҳажми.

Иқтисодиётдаги умумий меҳнат ҳажми доимий бўлиб, у қуйидагича ифодаланилади:

$$L = L_{1t} + L_{2t} = \text{const} \quad (7-66)$$

Моделда меҳнат ягона ўзгарувчи ишлаб чиқариш омили сифатида олинган. Мавжуд маҳсулот ҳажмининг ошиши тадқиқот сектори самарадорлик кўрсаткичига ижобий таъсир кўрсатади. Моделда олдинги илмий техник ишланмалар янги жараёнга таъсир кўрсатиши инобатга олинган. Рақобат муҳитида патентдан фойда олиш чегараланганлиги деб фараз қилинган.

7-БОБ. ИҚТИСОДИЙ МАТЕМАТИК МОДЕЛЛАР ВА УЛАРНИНГ КЛАССИФИКАЦИЯСИ

7.1 Иқтисодий математик моделлар моҳияти ва вазифалари.

Ижтимоий-иқтисодий ҳаётни, келажакни баҳоламасдан унинг ривожланиш истиқболини прогнозлашсиз тасаввур қилиш қийин. Режали ижтимоий хўжалик юритиш шароитида иқтисодий прогнозлар жамият ривожланишининг мумкин бўлган мақсадларни уларга эришишни таъминловчи иқтисодий ресурсларни, ўзоқ муддатли, ўрта муддатли ва жорий режаларнинг эҳтимол бўлиши мумкин бўлган ва иқтисодий жиҳатдан самарали вариантларни аниқлаш учун, иқтисодий ва техник сиёсатининг асосий йўналишларини асослаш, қабул қилинаётган қарорларнинг натижаларини прогнозлаш ва ҳар бир муайян вақтда аниқ тадбирларни, фаолиятни амалга ошириш учун зарур ҳисобланади. Бозор ислоҳотлари ва илмий-техник тараққиётни такомиллаштириш шароитида прогнозлаш ижтимоий ривожланишининг стратегия ва тактикани шакллантиришнинг ҳал қилувчи илмий омилларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Инсоннинг ақлий фаолияти мобайнидаги энг асосий ва муҳим жиҳатлардан бири – бу келажакни олдиндан башорат қилишдир.

Бугунги кунда олдиндан башорат қилишнинг икки хилдаги кўриниши мавжуд – илмий башоратлаш ҳамда илмий асосланмаган башоратлаш. Илмий асосланмаган башоратлаш – инсоннинг топқирлиги, сезгирлиги билан боғлиқ бўлган башоратлашларни ўз ичига олади.

Илмий башоратлашнинг оддий башоратлашдан принципиал фарқи шундаки, илмий башоратлаш орқали келажакда содир бўлиши мумкин бўлган воқеа-ҳодиса тўғрисида ишончлироқ ва аниқроқ маълумотга эга бўлиш мумкин. Бу орқали эса амалиётда энг муҳим ва мақсадга мувофиқ қарорларни қабул қилиш имкониятига эга бўламиз. Илмий башоратлашнинг хилма-хил шакллари орасида энг кўп тарқалган турларидан биттаси *прогнозлаштириш* ҳисобланади.

Прогноз шу пайтгача ҳеч бир тил тизимида ҳали кўзатилмаган эҳтимолли воқеани атамалар орқали қайд этишга, бирор бир объект, жараён, ҳодисанинг ҳолатини ўзоқ ёки яқин келажак учун қайд этишга ёрдам беради.

Прогнозни ишлаб чиқишда текширилган, аниқ ва зиддиятга учрамайдиган прогнозлаштириш методидан фойдаланиш лозим. Ана шундагина, прогнозни шахсий интуитив тарзда эмас, балки илмий асосланган тарзда ишлаб чиқилганлигини этироф этиш мумкин. Қолаверса, прогнозлаштирилган воқеа-ҳодисанинг реализациясини келажакда текшириш усуллари ҳам аниқ бўлиши шарт.

Шундай қилиб, **прогноз** – бу келажакда, маълум бир муддат оралиғида объект, ҳодиса ёки жараёнларнинг ривожини самараси ҳамда уларнинг эҳтимолли йўналишлари тўғрисидаги илмий-услубий асосланган мулоҳаза ҳисобланади.

Прогнозлаштириш соҳаси кенг қамровли ва хилма-хилдир. Бугунги кунда географик, геологик, экологик, тиббий прогнозлаштириш, илм-фан ва техника прогнози, иқтисодий, социологик, ҳарбий прогнозлаштириш, ташқи-сиёсий, юридик, маданий-эстетик ва бошқа турдаги прогнозлаштириш соҳаларини ажратиб кўрсатишимиз мумкин.

Ижтимоий-иқтисодий прогнозлаштириш ўз ичига тўлиқ иқтисодиёт тараққиётини ўз қамровига олган ҳолда, унинг тармоқлари, ҳудудлари, илмий-техникавий тараққиёти, аҳоли ва турмуш даражаси, ресурслари ва истеъмолчи, ташқи-иқтисодий конъюктураси ҳамда экологияси ва шу каби қисмларини ҳам ўз ичига олади.

Ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг самарали ва рационал вариантлари ҳақидаги прогноз ахборотлари мақсадли-дастурий методларга таянувчи комплекс дастурлар ишлаб чиқарилиши асосига курилади. Прогнозлар каби дастурлар ҳам аниқ мақсадлар ва ресурсларни солиштиришни ҳисобга олиш орқали, уларни сўнгги ишлаб чиқариш комплексларига етиб боришигача бўлган асосли режалар ишлаб чиқишни таъминлайди.

Келтирилган схема мустақил мазмунни англатмайдиган, режа олди материали сингари прогноз ҳақида мулоҳаза юритишга олиб келиши мумкин. Бежиз бизнинг барча иқтисодий адабиётларимизда олтмишинчи йилларгача “прогнозлаштириш” атамасидан, уни

планлаштиришдан ажратмаслик мақсадида, йироқ бўлишган. Албатта, прогнозлаштириш – иқтисодиётнинг ривожланиши натижасида бутун бошли режали бошқарув тизимининг таркибий қисмига айланган, аммо унинг ўзига хос хусусияти, ўз методлари ва тўлиқ мустақил мазмуни ҳам мавжуд. Прогноз ҳамда режа ўртасидаги муҳим фарқларни кўриб чиқишнинг ўзи кифоя.

Режа – бу бажарилиши шарт бўлган, бир маъноли директив хужжат. **Прогноз** – бу одатда кўп вариантли, мажбурий бўлмаган, эҳтимолли мулоҳаза. Режани аниқ ифодаланган мақсад, қатъий чегараланган ресурслар ажратиб туради. Прогноз учун хос бўлган хусусиятлар: мақсадлар – назарий жиҳатдан эришиладиганлари, йўл ва воситалар – эҳтимоллилари, ресурслар –мавжудлари.

Шу ўринда баъзи бир бошқа фарқлари ҳам юзага келади. Режа мажбурий хужжат сифатида фақатгина бошқариладиган жараёнларга тегишли бўлиши шарт. Прогноз эса бошқариладиган жараёнларни ҳам, бошқарилмайдиган жараёнларни ҳам, ёки қисман қисман бошқариладиган жараёнларни ҳам қамраб олиши мумкин. Айтайлик, ишлаб чиқариш – бу шундай тизимки, уни прогнозлаштириш ҳам, режалаштириш ҳам мумкин. Қисман бошқариладиган жараёнлар ҳам оз эмас. Уларга демографик, илмий-техник, ташқи иқтисодий жараёнлар, аҳолининг талаби ва таклифи ва бошқалар. Уларга маълум миқдорда таъсир этиш мумкин, демакки, қисман режалаштириш ҳам мумкин, бироқ тўлиқ ҳолда уларни фақатгина прогноз қилиш мумкин холос.

Бошқа фарқларига келсак, улар олдини олиш (огоҳлантириш) вақтига тааллуқли. Режанинг директивлик хусусияти режалаштириш муддатини қоида бўйича беш йилга чеклайди. Вақт бўйича прогноз имкониятлари доираси чегараланмаган, аммо амалий жиҳатдан олиб қарайдиган бўлсак, илмий асосланган прогнозлар (илмий фантастикадан фарқли ўлароқ) юзлаб йиллар давом этмайди албатта.

Ишлаб чиқариш ва бошқариш жараёни схемасида прогнозлар ва режалар орасида дастурлар жойлаштирилган бўлиб, ўз моҳиятига кўра ҳам улар оралиқ характерга эга. Директивлик нуқтаи назардан улар режаларга яқин, аммо вақт бўйича олислик ҳамда чексизлик бўйича прогнозларга яқиндирлар. Ахир одатда режалар тармоқлар, ҳудудлар ва беш йиллик муддатлар орқали

аниқлаштирилган бўлади. Дастурлар кўпинча тармоқлараро, ҳудудлараро ҳамда кўпйиллик бўлишади.

Ишлаб чиқаришни бошқариш фақатгина оптимал қарорларни танлаш ва амалга оширишни таъминлаши лозим, чунки жамият учун бугун асоссиз қарор қабул қилинганлиги оқибатида потенциал зарарнинг қиймати келажакда кўп қаррали миқдорда ошади.

Хўжалик юретишнинг ҳозирги шароитлари прогнозлашнинг миқёсини максимал даражада кенгайтириш, прогнозларни ишлаб чиқиш методологиясини ва услубиятини янада такомиллаштиришни талаб этади. Ижтимоий ривожланиш жараёнларини прогнозлаш даражаси қанчалик юқори бўлса, жамиятда ушбу жараёнларни режалаштириш ва бошқариш шунчалик самарали кечади.

Прогноз деб келажакда объектнинг эҳтимол ҳолатлари, муқобил йўллари ва уларни амалга ошириш муддатлари тўғрисида илмий асосланган фикр-мулоҳазаларнинг миқдори тушунилади. Прогнозларни ишлаб чиқиш жараёни прогнозлаш деб аталади.

Прогнозлаш ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида уларнинг назария ва амалиётини боғловчи муҳим занжири ҳисобланади. У иккита турли кўринишдаги аниқлаштириш ҳолатларига эга: башорат қилиш (тавсифлаш) ва бошқа у билан боғлиқ бўлган, яъни бошқариш тоифасига кирадиган олдиндан белгилаш (кўрсатма бериш). Прогнозлаш эҳтимол ва исталган истиқболни, ҳолатларни, келажакдаги муаммоларнинг ечилишини тавсифлашни назарда тутди. Кўрсатма бериш эса ушбу муаммолар ечимининг ўзи бўлиб, мақсадга мувофиқ фаолиятида келажак тўғрисидаги ахборотлардан фойдаланишни назарда тутди. Прогнозлаш муаммоларида иккита жиҳатлар: назарий-билимга оид жиҳатни ҳамда олинган билимлар асосида бошқарув қарорларни қабул қилиш имкониятлари билан боғлиқ бўлган бошқарув жиҳатини алоҳида ажратиш лозим бўлади.

Ижтимоий ривожланишни прогнозлашнинг энг муҳим йўналишларидан бири иқтисодий прогнозлаш ҳисобланиб, у илмий иқтисодий фан бўлиб, унинг объекти муайян кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёни, предмети эса истиқболда фаолият кўрсатаётган иқтисодий объектларнинг эҳтимол ҳолатларини билиш, иқтисодий прогнозларни ишлаб чиқиш қонуниятларини ва услубларини тадқиқ этишдан иборат.

Макроиктисодий прогноллаш бозор ислохотлари шароитида жамият ривожланишининг қонуниятларини билиш, ижтимоий-иктисодий ва илмий-техник тараққиёт тенденцияларини аниқлаш соҳаларидаги ютуқларига асосланади. Иқтисодий прогноллашни такомиллаштириш, ишлаб чиқиладиган прогнозларнинг ҳаққонийлигини оширишда ҳар қандай табиатига мансуб объектларни ривожлантириш прогнозларни ишлаб чиқиш қонуниятлари ва услубларини ўрганадиган илмий-амалий фан, яъни прогностика, шунингдек, унинг муҳим соҳаси ҳисобланган иқтисодий прогностика муҳим аҳамият касб этади.

Юқоридан келиб чиққан ҳолда макроиктисодий прогноллашга қуйидаги тарифни бериш мумкин.

Гипотеза умумий назария دائрасидаги илмий башоратни тавсифлайди. Бу шунингдек, гипотезани тўзиш дастлабки базавий назария ва у асосида тадқиқ этиладиган объектларнинг фаолият кўрсатиши ва ривожлантиришнинг очилган қонуниятлари ҳамда сабаб-оқибат алоқаларини ташкил этади. Гипотеза даражасида ҳаракатларнинг умумий қонуниятларини ифодаловчи ушбу объектларнинг сифат жиҳатидан тафсилоти берилади.

Прогноз гипотезадан фарқли улароқ янада юқори аниқликка эга, чунки нафақат сифат ўлчамларига, балки миқдорий ўлчамларга асосланади, шу боис объектнинг келажакдаги ҳолатини миқдорий жиҳатдан ҳам тавсифлашга имкон беради. Прогноз аниқ амалий назария даражасида башоратлашни назарда тутаяди. Шундай қилиб, прогноз гипотезадан ноаниқлик даражаси паст ҳамда юқори даражали ҳаққонийлиги билан фарқ қилади. Шу билан бирга прогнознинг тадқиқот қилинадиган объекти, ҳодиса билан бўлган тўғридан-тўғри алоқаси мавжуд эмас: прогноз эҳтимоллик тавсифига эга.

Режа аниқ муайян мақсадларни қўйиш ва тадқиқ этиладиган объектнинг аниқ ҳодисаларини башоратлашни кўзда тутаяди. Унда белгиланган вазифаларга мувофиқ тарзда ривожланишининг йўллари ва воситалари қайд этилади, қабул қилинган бошқарув қарорлари асосланади. Унинг энг асосий фарқ қилувчи жиҳати - топшириқнинг аниқлиги ва кўрсатмалари эканлигидадир. Шундай қилиб, режада башоратлаш янада аниқ ҳолда намоён бўлади. Прогноз каби режа ҳам аниқ амалий назария натижа ва ютуқларга асосланади.

Прогнозлаш шакллари ўз моҳиятига кўра бошқариш ва режалаштириш тизимида бир-бири билан ва тадқиқ этилаётган объекти билан ўзвий боғлиқликда бўлиб, объектнинг ўзининг аниқлилиги билан истиқболдаги ҳаракатларини билиш босқичларининг кетма-кетлигини ифодалайди. Ушбу жараённинг дастлабки қадами – объектни у учун янги белгиланган ҳолатига ўтказиш режасини тўзиш ҳисобланади. Бунинг учун энг муҳим воситаси умумий тавсилотлаш ва режа ўртасида боғловчи занжир сифатида иштирок этувчи прогноз хизмат қилади.

Гипотеза умумий тавсилотига эга бўлса ҳам, усиз ҳеч қандай илмий бошқариш ва режалаштиришни амалга ошириб бўлмайди. Гипотеза ушбу жараёнга таъсир этиб, уни тўзиш учун муҳим ахборот манбаси ҳисобланади. Кўп ҳолатларда гипотеза бевосита режаларни ишлаб чиқишда ҳам худди шу вазифани бажаради.

Режалаштириш билан прогнозлаш бир бири билан чамбарчас боғлиқ. Режа ва прогноз ўз моҳиятига кўра режанинг ижтимоий ишлаб чиқаришини бошқаришда етакчи буғин сифатида ҳал қилувчи рол уйнаётган шароитда бир-бирини ўзаро тўлдирувчи режалаштириш босқичларини ифодалайди. Бунда прогноз мавжуд амалиётнинг истиқболда ривожланиш имкониятларига қаратилган омил сифатида хизмат қиладиган бўлса, прогнозлаш - режаларни ишлаб чиқиш дастаги сифатида намоён бўлади. Прогноз ва режанинг мувофиқлик шакллари турли хил бўлиши мумкин: прогноз режани ишлаб чиқишдан олдин (одатда шундай), ундан кейин (қабул қилинган қарорнинг оқибатларини прогнозлаш), шунингдек режани ишлаб чиқиш жараёнида амалга ошириш мумкин.

Шунга қарамай прогноз ва режа ўртасида фарқлар ҳам мавжуд. Уларнинг энг асосийси шундан иборатки, режа кўрсатмали, прогноз эса эҳтимолли тавсифга эга. Режа – бу қатъий қарор, шу жумладан у вариант асосида ишлаб чиқилади, прогноз эса ўз моҳиятига кўра муқобил, вариантли мазмунга эга. Шу маънода прогнозлаш режалаштиришнинг тадқиқот базаси ҳисобланиб, у режалаштиришдан фарқли равишда алоҳида ўзининг методологик ва услубий асосларига эга. Прогнозларни ишлаб чиқиш прогнозлаш усулларига асосланади, режалаштириш эса янада қатъий ва аниқ баланс ва бошқа ҳисоб-китоб усулларига таянади.

Прогнозлашнинг режалаштиришдан фарқли жиҳатларидан бири у режалаштиришнинг таркибий қисми бўлибгина қолмай у мустақил равишда мавжуд. Бу хусусан, шундай ҳолатда ўз ифодасини топади: ижтимоий ишлаб чиқариш соҳасида шундай иқтисодий жараёнлар борки, уларни ҳар доим ҳам режалаштириб бўлмайди, аммо улар прогнозлаш объекти ҳисобланиши мумкин. Булар қаторига, масалан, демографик жараёнлар, аҳолининг истеъмол товарларга бўлган жорий талаби, шахсий томорқа хўжаликларининг ривожланиш даражаси, оиланинг таркиби ва аҳолининг жинси ва ёши бўйича таркиби ва ҳ.к. Прогнозлаш ва режалаштириш бир-биридан яна шу билан фарқланадики, улар тадқиқ этилаётган объектни билишнинг турли поғоналарини тавсифлайди, ушбу объектларнинг истиқболдаги ҳолатини ўзаро боғлиқ бўлса ҳам, аммо ҳар хил башоратлаш шаклларига эга.

Объектларнинг мос келмаслиги ҳамда прогнозлашнинг режалаштиришга нисбатан бошқа фарқли жиҳатлари улардаги турли хил функцияларни шакллантиради. Режалаштириш бевосита бошқарув қарорларини қабул қилиш ва амалиётга татбиқ этишга қаратилган бўлса, прогнозлашнинг мақсади эса уларни қабул қилиш учун илмий асосларни яратишдан иборат. Ушбу асослар қуйидагиларни ўз ичига олади: ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ривожланиш тенденцияларининг *илмий таҳлили*; шаклланган тенденция ва кўзланган мақсадларни ҳисобга оладиган ижтимоий ишлаб чиқаришнинг кутилаётган ривожланишини *вариантли башоратлаш*; қабул қилинаётган қарорларнинг *мумкин бўлган оқибатларнинг таҳлили*, ижтимоий-иқтисодий ва илмий-техник ривожланиш йўналишларини асослаш. Шундай қилиб, иқтисодий прогнозлашнинг вазифаси, бир томондан борлиқнинг ҳақиқий жараёнларга амал қилган ҳолда тадқиқот соҳасида яқин ёки ўзоқ келажаги истиқболни аниқлаш, иккинчи томондан, тўзилган прогноз ва прогноз даврида қабул қилинган қарорларнинг оқибатлари нуқтаи назаридан уларни баҳолашга таянадиган оптимал жорий ва истиқболли режаларни ишлаб чиқишга хизмат қилади.

Иқтисодий прогнозлаш кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг иқтисодий жараёнларнинг энг муҳим қонуниятларини тадқиқ этишга асосланган. Унинг назарий асоси ижтимоий ишлаб

чиқаришни ривожлантиришнинг объектив қонуни тўғрисидаги фан сифатида сиёсий иқтисодидан иборат.

Прогнозлаштириш жараёнида, прогноз учун керакли бўлган топшириқларни ишлаб чиқиш, ҳар томонлама прогнозлаштириш объекти таҳлилини амалга ошириш шарт. Ушбу анализ объектнинг аниқланиши ва тадқиқот предметини, унинг прогнозлаштириш мақсади ва вазифасини, ташқи манбаларга боғлиқлигини, тўзилишини, ишлаш механизми ҳамда улар устидан бошқарув кабиларни ўзида мужассам этади. Расмий нуқтаи назардан қараганда, объектни изчил тадқиқ қилиш – оптимал алтернатив танловни амалга оширишга ҳамда объектни бошқарувчи алтернатив таъсирларнинг намоён бўлишига, шунингдек, унинг келгуси коррективланган моделларининг тўзилишига олиб келади.

Биз ижтимоий-иқтисодий тизимларни кўриб чиқамиз, уларнинг таҳлили эса прогнозлаштириш объекти сифатида қаралганда анча мураккаб, чунки улар мураккаб тизимлар тоифасига киради. Мураккаб объектларни таҳлил қилиш учун сўнгги ўн йиллар давомида пухта ишлаб чиқилган назариялар тизимидан, тизимли таҳлилдан фойдаланиш лозим.

Тизим бир-бирига ўзаро таъсир этувчи элементлари, уларнинг хоссалари ва алоқалари мавжуд бўлган бутун бир комплекс сифатида қаралиши мумкин.

Умуман олганда тизим – бу моддий дунёда элементлари мавжуд бўлган, бутун бир комплекснинг объектив мавжудлигига асосланган илмий абстракция. Тизимнинг мураккаблигига оид фараз фақатгина унинг элеменларига эмас, балки улар ўртасидаги кўп тармоқли ҳамда кўп қиррали алоқаларга, тизимнинг бутунлигига доир махсус хусусиятларнинг намоён бўлишига ва унинг кутилаётган ҳолатига боғлиқ. Бу орқали мураккаб тизимни ҳам элементларнинг катта миқдори, ҳам уларнинг хилма-хил алоқалари аниқлайди.

Мураккаб тизимнинг хусусиятларини таърифлашда, аввало, унинг яхлитлик хусусиятидан бошлаймиз. Мураккаб тизим таркибидаги бирор бир элемент (қисм)ларда мавжуд бўлмаган хусусиятларни намоён қилади. Демак, мураккаб тизим унинг таркибини ташкил этувчи қисмлар ва уларнинг хусусиятлари миқдорига қараганда кўпроқ жихатларни намоён этади.

Мураккаблик ва яхлитликнинг ўзи тизимнинг янгича хусусиятларини вужудга келтиради.

Мураккаб тизимлар мақсадли йўналтирилган бўлишади. Мақсадли йўналтирилган тизим учун у қандай ҳолатда эканлиги, у ёки бу ҳолатда мақсадга эришиш йўли, энг маъқул бўлган ҳолатга эришиш кабилар аҳамиятсиз эмас. Мавжудлилик мақсадларини, тизимнинг ривожланишини тадқиқ қилиш – илмий-асосланган прогнозлаштиришнинг энг асосий нуқтаи назарларидан биридир. Тизимни тадқиқ қилиш методологиясининг асосий хусусиятларидан бири уларнинг таҳлилига функционал жиҳатдан ёндашишдир. Тизимниг функцияси ўз олдига қўйилган мақсадларга эришиш йўлида унинг ҳолати ва унинг барча элементларининг ўзаро, ўзлуксиз таъсирида намоён бўлади. Тизим ташқи муҳит билан ўзининг кириш ва чиқишлари билан боғланган. Фараз қилайлик, бизга маълум бир t вақтдаги ҳолатни тавсифловчи учта вектор маълум:

кириш ҳолати вектори

$$X_t = (x_1, x_2, \dots, x_m)_t;$$

чиқиш ҳолати вектори

$$Y_t = (y_1, y_2, \dots, y_n)_t;$$

тизимнинг ички ҳолати вектори $S_t = (s_1, s_2, \dots, s_k)_t$.

Тизимнинг функцияси, унинг табиати чиқиш ҳолати вектори Y_t орқали характерланади. Агар чиқиш ҳолати векторлари t тизимнинг кириш ҳолати векторлари ва унинг ички ҳолатлари ёрдамида аниқланаётган бўлса, у ҳолда $Y_t = f(X_t, S_t)$ кўринишидаги боғланишга эга бўламиз. Бундай функцияларнинг келтирилиб чиқарилиши мураккаб тизимни прогнозлаштиришда жуда қўл келади, чунки одатда кутилаётган ёки эришиш мумкин бўлган тизимниг кириш ҳолати ва ички ҳолатига боғлиқ ҳолда чиқиш ҳолати прогноз қилинади. Жумладан, бундай ёндашувга прогнозлаштиришнинг эконометрик модели асосланади.

Функционал ёндашувнинг муҳимлигига қарамай, у мураккаб тизимни тадқиқ қилиш имкониятларини батамом ниҳоясига етказмайди. Тизимли таҳлилда ушбу тамойил тизимларнинг функцияларини тадқиқ қилишдан уларнинг тўзилмаларини ўрганишга ўтиш орқали аниқлаштирилади. Тўзилмавий таҳлил тадқиқ қилиш имкониятларини сезиларли тарзда кенгайтиради. Ушбу таҳлил – тизимнинг ишлаш механизмини, унинг кўплаб ички ҳолатларига боғлиқ табиатини чуқур англаб етишга имкон яратади. Қолаверса, унинг тўзилмасини билиш орқали тизимнинг қандай

ички ва кириш ҳолатларида мақсадга мувофиқ чиқиш ҳолатларига эришиш мумкинлиги тўғрисида баҳо бериш, шунингдек, тизимнинг мақсадли функцияси амалга оширилади.

Биз юқорида тизимни бир-бирига ўзаро таъсир этувчи элементлари, уларнинг хоссалари ва алоқалари мавжуд бўлган бутун бир комплекс сифатида қаралиши мумкин дея эътироф этдик.

Ҳар қандай мураккаб тизимни баъзи бир тизимости қисмларга ажратиш мумкин. Худди шундай, халқ хўжалигининг тизимости қисмларига саноат корхоналари тармоқларининг тизимости қисмлари – цехлар ва ҳоказолар киради. Тизимни бўлақларга ажратиш турли хил деталлаштириш даражаларида амалга оширилади. Тизим элементи деганда шундай элемент тушуниладики, бунда тадқиқот натижасида уни бошқа ҳеч қандай ташкил этувчи бўлақларга ажратиш имкони бўлмаган, бўлинмас тизимости қисмга айтилади.

Тўзилмавий таҳлил энг аввало, тизимни ташкил этувчи элементлар ва тизимости қисмларни намоён этишга кўмак беради. Мураккаб тизим элементлари бир-бирига ўзаро боғлиқ бўлиб, бу боғлиқликларнинг ҳам белгиланиши, ҳам тадқиқ этилиши тизим таҳлилининг аҳамиятга молик жиҳатлари сирасига киради.

Тизимнинг тўзилмавий таҳлили уларнинг иерархик тушунчасига олиб келади. Ҳар бир мураккаб тизимда кўплаб кирувчи қисмларни ажратиш мумкин бўлиб, унинг ўзи, ўз навбатида янада кенгрок супер тизимнинг тизимости бўлаги ҳисобланади. Айтайлик, саноатнинг бирор бир тармоғини тадқиқ этиш давомида шуни унутмаслик керакки, унинг тизимостида кўплаб бирлашмалар ва корхоналар хизмат кўрсатишади. Тармоқнинг ўзи эса бутун бир халқ хўжалигини ёки саноатни қамраб олувчи супер тизим ҳисобланади. Шунинг учун ҳам объектни тизимли прогнозлаштириш учун, аввало, у яхлит ва мақсадли йўналтирилган комплекс сифатида, икинчидан, супер тизимнинг янада кенгрок бўлаги сифатида, учинчидан эса кўплаб элементлар ва тизимости қисмлардан ташкил топган, мураккаб тўзилишга эга бўлган тизим сифатида кўриб чиқишмоғи лозим. Бу объектни уч даражали, балки ундан ҳам кўпроқ даражали тавсифлаш ҳисобланади.

Тизимлар детерминланган ва кутилаётган (эхтимолли) бўлишади. Детерминлашган тизим сўзсиз маълум бир ташқи куч натижасида

таъсирланади. Тизимда битта таъсирнинг эҳтимоллилиги турли хилдаги, ҳар бири бошқа бир эҳтимоллиликдан сўнг келувчи натижаларга олиб келиши мумкин. Мураккаб тизимлар, шу жумладан, ижтимоий-иқтисодий тизимлар – бу аксар ҳолларда эҳтимолли тизимлардир.

Ушбу тизимларни одатда тўлиқ тавсифлаб бўлмайди. Буни назарий жиҳатдан ҳам, амалий жиҳатдан ҳам бажариб бўлмайди. Айтайлик, замонавий корхонанинг бир кунлик иш кунини барча технологик, ташкилий, иқтисодий, ижтимоий, психологик ва бошқа амалдаги факторлардан фойдаланган ҳолда тўлиқ тавсифлаш – бу ишончли тўплам ярратиш билан баробардир; ундан фойдаланмасдан туриб, уни ёзишнинг иложи бўлмаган бўларди.

Мураккаб тизимлар – эҳтимолли бўлишади ва уларни тўлиқ таърифлаб бўлмайди. Шунинг учун уларни бошқаришда, шу жумладан, прогнозлаштиришда тўлиқ бўлмаган, қисман аниқ, ишончли бўлмаган маълумотлардан фойдаланишга тўғри келади.

Хуллас, **мураккаб тизим** – бу мақсадли йўналтирилган, иерархик (ўз навбатида яхлит), эҳтимолли, одатда тўлиқ ва ишончли бўлмаган маълумотлар асосида бошқариладиган тизим. Шу ердан прогнозлаштириш усуллари ривожлантириш муаммоларига тизимли ёндашишнинг муҳим хусусиятлари келиб чиқади.

Иқтисодий прогнозлашнинг энг муҳим назарий муаммоларидан бири прогноз типологиясини тўзиш ҳисобланади. У турли мезон ва белгилар (прогнозлашни ташкил этиш мақсади, вазифалари, объекти, усуллари ва х.к.) ёрдамида тўзилиши мумкин. Уларнинг энг муҳими қуйидагилар ҳисобланади: прогнозлашнинг миқёси, олдини олиш вақти, объектнинг тафсилоти, прогнознинг функцияси.

Прогнозлашнинг миқёси бўйича прогнозлар қуйидагиларга бўлинади: макроиқтисодий ва таркибий (тармоқлараро ва ҳудудлараро) прогнозлар, иқтисодий мажмуалари (ёқилғи-энергетика, агросаноат, инвестицион, ишлаб чиқариш инфратўзилма, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаси)ни ривожлантириш прогнозлари, тармоқ ва ҳудудий прогнозлари, иқтисодиёт тизимининг бирламчи буғинлари (корхона. ишлаб чиқариш бирлашмалари ҳамда алоҳида ишлаб чиқариш ва маҳсулотлар) прогнози.

Прогнозлар вақт даврийлиги бўйича тезкор, қисқа муддатли, ўрта муддатли, ўзоқ муддатли ва олис муддали прогнозларга бўлинади. Тезкор прогноз бир ойгача, қисқа муддатли бир ойдан бир йилгача, ўрта муддатли бир йилдан беш йилгача, ўзоқ муддатли беш йилдан ўн беш то йигирма йилгача, олис муддатли эса ушбу муддатдан ортиқ бўлган даврга тўзилади.

Санаб ўтилган прогноз турлари шунингдек тадқиқ этилаётган жараёнларни баҳолаш моҳияти ва тавсилоти билан бир-биридан фарқ қилади. Тезкор прогнозлар прогноз даврида тадқиқ этилаётган объектда миқдор ва сифат жиҳатдан ҳеч қандай сезиларли ўзгаришлар содир бўлмайди деган тахминларга асосланади. Уларда кутилаётган воқеаларнинг аниқ миқдорий баҳолаш устун туради. Қисқа муддатли прогнозлар фақатгина миқдорий ўзгаришларни назарда тутаяди. Унга мувофиқ ҳолда воқеаларнинг баҳоланиши ҳам миқдорий тарзда амалга оширилади. Ўрта муддатли ва ўзоқ муддатли прогнозлар тадқиқ этилаётган объектда миқдор ва сифат жиҳатидан ўзгаришларга таянади, шунда ўрта муддатли миқдорий ўзгаришлар сифатли ўзгаришлардан устун туради. Ўрта муддатли прогнозларда воқеаларнинг миқдорий-сифат, ўзоқ муддатли прогнозларда эса сифат-миқдорий баҳолаш амалга оширилади. Ўзоқ муддатли прогнозлар фақатгина сифатли ўзгаришларга таянади, бу ерда фақатгина тадқиқ этилаётган объект ривожланишининг умумий қонуниятлари тўғрисида гап боради. Бунда прогноз қилинаётган воқеаларни баҳолаш шакли сифатли ҳисобланади.

Тадқиқ этилаётган объектнинг тафсилотига қараб прогнозларнинг бўлиниши такрор ишлаб чиқариш жараёнининг турли жиҳатлари билан боғлиқ. Ушбу белги бўйича қуйидаги иқтисодиёт прогнозлари ажралиб туради: ишлаб чиқариш муносабатларнинг ривожланиши; ижтимоий-иқтисодий асослари ва илмий-техник тараққиётининг оқибатлари; ўсиш динамикаси (унинг суръати, омиллари ва тўзилмалари); меҳнат ресурсларнинг такрор ишлаб чиқариши, бандлиги ва кадрларни тайёрлаш; табиий ресурслардан иқтисодий фойдаланиш; асосий фондлар ва сармоя қўйилмаларининг такрор ишлаб чиқариши; аҳолининг ҳаёт тарзи; молиявий муносабатлар, даромад ва нархлари; ташқи иқтисодий алоқалар ва бошқалар.

Ушбу санаб ўтилган йўналишлардан ҳар бири алоҳида аҳамиятга эга ва мустақил тарзда ишлаб чиқилиши мумкин. Шу билан бирга улар ўртасида халқ хўжалигини прогнозлашнинг илмий тавсилотини таъминловчи методологик ҳамжиҳатлилиги мавжуд. Иқтисодий прогнозлаш ҳамжиҳатликда бошқа прогнозлашнинг турлари (ижтимоий, сиёсий, демографик, илмий-техник, табиий ресурсларни прогнозлаш ва шу каби) билан бирга амалга оширилади. Ушбу прогностларнинг натижалари халқ хўжалиги ва иқтисодий прогнозлашнинг бошқа турларида инобатга олинади. Ўз навбатида иқтисодий прогнозлар бошқа барча ижтимоий жараёнларнинг прогнозлаш ва режалаштиришнинг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Турли хил прогнозларнинг алоқаси уларни ишлаб чиқиш кетма-кетлигида ҳам ўз ифодасини топади. Хусусан, иқтисодий прогнозлар илмий-техник тараққиёти, табиий ресурслар, демографик жараёнлар ва х.к. нинг прогнозларидан кейин ишлаб чиқилади.

Прогнознинг функцияси (прогнозлаш йўналишлари) бўйича прогнозлар иккита турга бўлинади: қидирув ва меъёрий прогнозлар.

Қидирув прогнози тадқиқ этилаётган объектнинг ўтган ва ҳозирги ривожланиш тенденцияларининг келажакда шартли равишда давом этишига асосланган ҳамда ушбу тенденция (режа, дастур)ларни ўзгартира оладиган шароитлардан четланади. Унинг вазифаси - тадқиқ этилаётган объектнинг мавжуд тенденцияларини сақлаган ҳолда қай тарзда ривожланишини аниқлашдан иборат. Меъёрий прогноз қидирув прогнозидан фарқли улароқ олдиндан белгиланган мақсадлар базасида ишлаб чиқилади. Унинг вазифаси – прогнозлаш объектининг истиқболда мумкин бўлган ҳолатларига эришиш йўллари ва муддатларини аниқлашдан иборат. Қидирув прогнози объектнинг келгуси ҳолатларини аниқлашда унинг ўтган ва ҳозирги ҳолатлардан четланса, меъёрий прогноз эса тескри тартибда амалга оширилади: келажакда белгиланган ҳолатдан тортиб то ҳозирги тенденция ва қўйилган мақсадлар доирасида уларни ўзгартиришгача.

Прогнознинг иккала тури амалиётда прогнозлашнинг бир йўла йўналиш ва ёндошувлари сифатида номён бўлади ва биргаликда фойдаланилади. Уларнинг уйғунлиги қўйилган мақсадларга эришиш учун режалаштиришнинг дастаги сифатида

прогнозлашнинг ундайдиган роли яққол намоён бўлади. Прогнозлашнинг ундайдиган функцияси прогнознинг, у башоратлашнинг дастлабки сабабларига таъсир этиш самарасини юзага келтиради. Таъсир этиш самараси ҳам ижобий (прогнозларни амалга оширишни тезлаштиришга кўмаклашади), ҳам салбий (уни амалга оширишга тўсқинлик қилади, айрим ҳолларда эса прогнознинг барбод бўлишига сабаб бўлади). Бу шу билан изоҳланадики, прогнознинг мақсадларга эришиш уни олиб боришнинг объектив шароитларига тўғридан-тўғри боғлиқлик билан амалга оширилади. Агар прогноз объектининг ривожланиши етилган шароитларга жавоб берса, у амалиётда самарали амалга оширилади. Акс ҳолда прогнознинг ушбу шароитларга мос келмаслиги унинг амалга оширилишига салбий таъсир кўрсатади. Прогнозларни амалга ошириш учун шароитларнинг ўзаро боғлиқлигига қарор қабул қилиш билан боғлиқ прогнозлашнинг ўзаро алоқаси ҳам таъсир кўрсатади. Қарорлар одатда прогнозлашнинг маълумотлари асосида қабул қилинади. Ўз навбатида қабул қилинган қарорлар прогнозларнинг амалга ошириш натижаларига таъсир кўрсатади. Шу боис прогнозлаш ва қабул қилинган қарорларнинг ўртасида номувофиқликни олдини олиш учун прогнозни тизимли тўғрилаш, шу жумладан прогнозлаш объектининг ривожланиш мақсадини уни бажарилиши билан таққослаш йўли билан амалга ошириш лозим.

Прогнозлар типологияси, шунингдек, келажак тўғрисидаги ахборотнинг манбалари ва прогнозлашнинг услублари каби масалалар билан ўзвий боғланган. Прогноз ахборотларнинг манбалари уч турга бўлинади: тўпланган тажриба (тадқиқ этилаётган ҳодиса, жараён, воқеаларнинг кечиши ва ривожланишининг қонуниятларини билишга асосланган); мавжуд тенденцияларнинг экстраполяцияси (ривожланиш қонуни ўтган ва ҳозирги пайтда маълум); прогноз қилинаётган объектлар бўйича моделларни кутилаётган ёки белгиланган шароитлар учун тўзиш. Ушбу ахборот манбалари доирасида бир-бирини ўзаро тўлдирувчи прогнозлашнинг учта услуби мавжуд: экспертли (дастлаб ахборотларни –сўровнома, интервью, саволнома –йиғиш ва уни қайта ишлашга ҳамда прогноз учун қўйилган вазифаларга нисбатан эксперт(лар) фикрларига асосланган), экстраполяция –объектнинг кутилаётган ривожланишини ўрганиш ва ушбу ривожланишнинг

қонуниятларини ўтган ва ҳозирги даврдан келажакка ўтказилиши; моделлаштириш – прогноз қилинаётган объектнинг кутилаётган ва белгиланган ўзгариши доирасида унинг қидирув ва меъёрий моделларини тадқиқ этиш. Прогнозлаш амалиётида санаб ўтилган барча ахборот манбаларидан ва прогнозларнинг барча услубларидан биргаликда фойдаланилади.

Прогнозларнинг таснифи мақсадлар, вазифалар, прогнозлаштириш объектлари, огоҳлантириш вақтлари, илмий-услубий асослар ва прогнозлаштириш ташкилотлари ҳамда унинг якуний натижалари шакллари каби бир қанча белгиларга боғлиқ ҳолда амалга оширилади. Келинг, иқтисодий-ижтимоий мезонларнинг асосий типологиясини кўриб чиқамиз.

Прогнозлаштириш тизимининг кўламига кўра жаҳон хўжалигидан тортиб, то корхоналар ва алоҳида ишлаб чиқарувчи хўжаликларгача дифференциация (табақаланиш) суръати анча юқори. Шундан келиб чиққан ҳолда қуйидаги прогноз гуруҳларини ажратиб кўрсатишимиз мумкин:

- халқаро иқтисодиёт прогнози, шу жумладан, ташқи савдо ва жаҳон бозори конъюктураси;
- мамлакат иқтисодиётининг яхлит, ягона маҳсулот тарзида ҳамда тармоқлараро тарзда прогноз қилиниши;
- ёқилғи-энергетика мажмуаси, агросаноат мажмуаси ва бошқа халқ хўжалиги мажмуаларининг прогнози;
- бир маҳсулотли ёки кўп маҳсулотли халқ хўжалиги тармоқларининг прогнози;
- имконияти даражасида бутун минтақавий ижтимоий-иқтисодий тизимни қамраб олувчи ҳудудлар прогнози;
- ташкилотлар, алоҳида ишлаб чиқаришларни бирлаштиришни кўзда тутувчи халқ хўжалигининг биринчи даражали бўғинлари прогнози.

Прогнозларнинг бундай таснифланиши 2-расм (чап томони)да ёритиб ўтилган бўлиб, шу ер (ўнг томон)да прогнозлаштириш объектлари бўйича прогнозлар типологияси келтириб ўтилган. Шундай прогнозларининг тўлиқ ёки қисман тўлиқ (демографик, экологик каби) ижтимоий-иқтисодий прогнозлаштиришга тегишли бўлган 10 та гуруҳи ажратиб кўрсатилган. Ушбу гуруҳлардан ҳар бирининг мазмунига тўхталиб ўтамиз.

Демографик прогнозлар аҳолининг жинсий жиҳатдан ёшига боғлиқ бўлган тўзулишидан, туғилиш ва ўлим тўғрисидаги маълумотлардан ҳамда умр кўриш давомийлигидан иборат бўлган аҳоли динамикасини ўз ичига олади. Бандлик ва меҳнат ресурсларини такрор ишлаб чиқариш, оилалар сони ва катталиги ҳамда аҳоли миграцион оқимларининг йўналишлари ва ҳажми тадқиқ этилмоқда. Бошқа иқтисодий ва ижтимоий ҳисоб-китоблар учун асосий мазмун бўлиб меҳнатга лаёқатли аҳолини жойлаштириш, уларнинг сони ва таркиби ҳисобланади.

Ресурслар прогнози энг аввало табиий ресурслар: ёқилғи-энергетика, минерал-хомашё, сув, ўрмон ресурслари ва ҳоказоларни ўз ичига олади. Кўпгина ҳолларда ресурсларнинг мавжудлиги орқали халқ хўжалигининг тўзилиши аниқланади. Заҳираларнинг камайиши, сифатнинг пасайиши, турли хилдаги ресурсларни қазиб олиш шароитларининг оғирлашуви келажакдаги ана шу каби муаммолар ҳолати тўғрисида асосли маълумотларни тақозо этади.

Ишлаб чиқариш прогнозлари кўп томонлама ҳар хил ишлаб чиқариш кучлари ва муносабатларини ўз ичига олади. Бу – иқтисодий ўсиш суръати, халқ хўжалигининг якуний маҳсулот ҳажми ва тўзилиши, тармоқлараро алоқалар, ишлаб чиқаришни ҳудудий жойлаштириш, асосий ишлаб чиқарилувчи маҳсулотларнинг ҳажми, таркиби ва сифатининг соф ҳисоби.

Капитал қўйилмалар ва капитал қурилиш прогнозларига капитал қўйилмалар ҳажми ва тўзилиши, амалга оширилаётган қурилиш баҳоси, асосий фондларнинг амалга тадбиқ этилиши, бино, иншоотларнинг қурилиши, уларнинг яроқлилик муддати, ишдан чиқиши ва алмаштирилиши кабилар киради.

Молия, даромад, нархларнинг прогнозлари пул-молия тизимининг – давлат бюджети, аҳолининг пул даромадлари ва харажатлари баланси, молиявий ресурслар баланси, ижтимоий суғурта бюджети каби муҳим балансларини ўз ичига қамраб олади. Бундан ташқари ишлаб чиқариш харажатлари, фойда ҳамда умумимконий нархни шакллантирувчи омиллар ҳам ушбу рўйхатга киритилади.

1-Расм. Иқтисодий прогнозлар таснифи схемаси

Илм-фаннинг бевосита жамият ишлаб чиқариш кучига айланиши йўқолиб бораётганлиги туфайли, фан ва техниканинг прогнози аҳамияти ошиб бормоқда. Илмий-техник прогнозлар муҳим ва амалий тадқиқотларни, илмий-техника ютуқларининг ривожланиши ва уларни турли хилдаги ишлаб чиқаришларга жорий этиш прогнозларини, иқтисодиёт тармоқларини, жамият ҳаётига илмий-техник жараённинг ижтимоий таъсири прогнози кабиларни ўз ичига олади.

Истеъмол прогнозларига икки хил шаклга – шахсий ва ишлаб чиқариш эҳтиёжларига олиб келувчи умумий эҳтиёжни тадқиқ қилиш тўғри келади.

Истеъмолни прогнозлаштиришдаги муҳим жиҳат этиёжларнинг катталиги ва тўзилиши келажакда ниҳоятда эҳтимолли тус олади ҳамда кўплаб омилларга боғлиқ бўлади. Эҳтиёжлар тўғрисида етарли билимга эга бўлмасдан туриб, ишлаб чиқаришни тўғри режалаштириб бўлмайди.

Ижтимоий прогнозлар сифатида ҳаёт тарзи, қолаверса, одамларнинг, жамоаларнинг, ижтимоий гуруҳларнинг, меҳнат шароити нуқтаи назардан жамиятнинг, турмуш ва дам олишнинг ҳаёт кечириш усуллари, умумимконий моддий ва маънавий эҳтиёжларни қондириш даражалари, ижтимоий инфратўзилманинг шаклланиши, маданият доирасидаги тенденциялар, таълим, соғлиқни сақлаш ва ҳоказолар каби мураккаб умумийлик тадқиқ қилинади. Бу ердаги сезиларли улушни аҳолининг барча турдаги товар ва хизматларга бўлган талаби прогнозлари эгаллайди.

Ташқи иқтисодий прогнозлар – жаҳон иқтисодиёти, мамлакатимизнинг капитал ва ривожланаётган мамлакатлар билан ўзаро иқтисодий алоқалари, ташқи савдо ва халқаро бозор конъюктураси шаклланишининг умумий тенденцияларини қамраб олади.

Экологик прогнозлар – атроф-муҳитдан фойдаланиш ҳолатини, табиий муҳитнинг ифлосланиш муаммоларини, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг ривожланиш истиқболларини, қишлоқ хўжалиги ҳосилларининг унумдорлигини, салбий экологик оқибатларни минималлаштириш мақсадида ишлаб чиқаришни амалга ошириш имкониятларини тадқиқ этади.

Ушбу ажратиб кўрсатилган 10 та гуруҳларнинг барчаси жамият ривожланишининг ижтимоий-иқтисодий жараёнларини таҳлил қилиш ва бошқариш учун жуда зарур. Маълум бир мустақил прогнозларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳам аниқлаштирилади, масалан, режалар билан таққосланганда. Ахир, юқорида кўрсатиб ўтилган 10 та гуруҳлардан (2-расм) фақатгина учтасида тўлиқ, умумқамрабловчи прогнозлаштиришни амалга ошириш мумкин.

Булар: “Ишлаб чиқариш”, “Капитал қўйилмалар ва капитал қурилиш”, “Молиялар, даромадлар, нархлар” гуруҳларидир. Қолган еттита гуруҳ тўлиқсиз бошқариладиган жараёнлар ва ҳодисаларга

тегишлидир; ушбу гуруҳлар бўйича қисман прогнозлаштиришни амалга ошириш мумкин. Яхлит тарзда эса уларни фақатгина прогнозлар қамраб олади.

Прогнозлаштириш муддати (огоҳлантириш даври) бўйича оператив, қисқа муддатли, ўрта муддатли, ўзоқ муддатли, ўта ўзоқ муддатли прогнозларга ажратилади. Улардан ҳар бирининг турли хилдаги типи ва гуруҳи прогнозида вақт оралиқлари доимий бўлмайди, аммо ижтимоий-иқтисодий прогнозлаштириш учун ушбу интерваллар режалаштиришнинг умумбелгиланган муддатларига яқин ҳисобланади. Муддати 1 ойгача бўлган прогнозлар оператив прогнозлар ҳисобланади. Қисқа муддатли прогнозларнинг огоҳлантириш муддати 1 ойдан 1 йилгача бўлади. Ўрта муддатли прогнозларда имконият даражаси 1 йилдан 5 йилгача бўлади. 5 йилдан 15 йилгача бўлган прогнозлар ўзоқ муддатли прогнозлар ҳисобланади. 15 йилдан юқори бўлган прогнозлар эса – ўта ўзоқ муддатли прогнозлар сирасига киради.

Юқорида кўрсатиб ўтилган прогнозлар фақатгина ой ва йиллар жиҳатидан эмас, балки бошқа яна кўплаб ўзининг маъноли хусусиятлари орқали ҳам фарқланади. Қисқа муддатли ва оператив прогнозлар асосан бошқарилмайдиган жараёнларни, шунингдек, бошқариладиган жараёнлар бўйича режанинг бажарилишига баҳо беришни қамраб олади. Ўрта муддатли прогнозлар комплекс тарзда тенденцияларни, суръатларни, нисбатларни, иқтисодий ва ижтимоий ривожланишнинг сабаб-оқибат омилларини, капитал қурилиш ҳамда инвестицион қарорларнинг истиқболларини, пул-молия тизимидаги ўзгаришларни намоён этади. Ўзоқ ва ўта ўзоқ муддатли прогнозлар ёрдамида илмий-техника тараққиёти, демографик жараёнлар, табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларнинг ҳолатидан келиб чиқувчи халқ хўжалиги ва ижтимоий соҳаларнинг стратегик жиҳатлари тадқиқ қилинади. Прогнозларнинг намоён бўлиш шакллари ҳам фарқланади: оператив прогнозлар миқдорий деталлаштирилган, қисқа, ўрта ва ўзоқ муддатли прогнозлар эса – миқдорий-сифатли, ўта ўзоқ муддатлилари эса – асосан сифатли бўлади.

Илмий-услубий асосларининг хусусиятига кўра прогнозлар қидирадиган (тадқиқий) ва норматив кабиларга бўлинади. Тадқиқий прогнозларда келажакка ўтмишда ва ҳозирги кунда юзага келадиган тенденцияларни, қонуниятларни, боғлиқликларни

кўчириш усуллари қўлланилади. Ушбу боғлиқликлар, тенденциялар кўп йиллик статистик маълумотлар асосида аниқ ва равшан намоён бўлади ҳамда уларнинг ривожланиш умумий хусусиятлари огоҳлантириш даврида кескин ўзгармаган ҳолда келажакка тахминий тадбиқ этилади.

Норматив прогноз прогнозлаштирилаётган объектнинг келажак учун шакллантирилган ривожланиш мақсадларидан келиб чиқади ва ўзига хос йўллари, ресурслари, муддатлари ҳамда бу мақсадларга эришиш йўлида энг маъқул альтернативларни ўрнатади. Шу йўл орқали, мақсадли-норматив муносабат амалга ошади. Қисқача айтганда, фарқи шундаки, тадқиқий прогнозда ўтмиш ва бугундан келажакка ўтиш амалга ошади, норматив прогнозда эса – келажакдан бугунги кунга қайтиш юз беради. Тадқиқий прогноз одатда битта вариант билан чекланиб қолади. Норматив прогноз эса бир нечта вариантларнинг ишлаб чиқилиши ва тадқиқ этилиши орқали тўзилади.

Юқоридаги бўлинишдан келиб чиққан ҳолда, яна бир прогнозларнинг бўлинишини келтириб ўтиш мумкин. Булар актив ва пассив прогнозлардир. Пассив прогнозларда жараён шахсий ривожланиш тенденциялари, унда юзага келувчи ички ва ташқи омиллар таъсирида “ўз-ўзидан” амалга ошаверади. Актив прогнозда эса ҳар хил эҳтимолли омилларга мақсадли йўналтирилган, бошқарувчи кучларнинг таъсири инобатга олинади. Асосан тадқиқий прогнозлар – пассив прогнозлар бўлиши аниқ, лекин унда бемалол активлик жиҳатлар ҳам кўзатилиши мумкин. Норматив (мақсадли-норматив) прогнозлар ҳам ўз ташкилий жиҳатига кўра актив бўлишлари шарт.

Исталган объектнинг, жараённинг прогнози, ҳаттоки у дастлаб тадқиқий ва пассив шаклда ишлаб чиқилган бўлсада, яқунда актив прогноз шаклида тугаши лозим. Бундай ҳолат, мос ҳолда, фақатгина бошқариладиган жараёнларга нисбатан қўлланилса адолатдан бўлади. Бошқарилмайдиган ёки тўлиқсиз бошқариладиган жараёнлар учун эса пассив тадқиқий прогнозлар билан чекланишга тўғри келади.

7.2 Иқтисодий математик моделлар таснифи.

Илмий фан сифатида иқтисодий прогнозлашнинг ривожланишида унинг усули, яъни мазкур соҳада мавжуд ходисаларни ўрганиш ва

умумлаштиришнинг турли восита ва услублар тизимини ишлаб чиқишда муҳим рол уйнайди.

Иқтисодий прогнозлашнинг усули бошқа билим соҳасидаги каби тадқиқ этилаётган объектга таъаллуқли бўлган ўрганилаётган ҳодиса ва далилларнинг моҳиятини тушунишга имкон берадиган диалектик усуллар ҳисобланади.

У нафақат умумий тадқиқот илмий усуллари ва ёндошувлардан, балки иқтисодий ҳодисани илмий прогнозлашга хос бўлган махсус усуллардан фойдаланиш асосида амалга оширилади. Умумий ёндошувлар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин.

Тарихий ёндошув ҳар бир ҳодисани унинг тарихий шакллари билан боғланган ҳолда кўриб чиқишни назарда тутди. Ўтган, ҳозирги ва келгуси даврларнинг ўзаро боғлиқлигидан келажак ҳозирги даврда имконият сифатида мавжуд деб хулоса келиб чиқади. Шу боис прогнозлаш ҳозирги даврда мавжуд бўлган қонун, тенденцияларни уларнинг асосида келажакда ҳали мавжуд бўлмаган моделини яратиш мақсадида унинг чегаралардан ташқари олиб ўтиш билан боғлиқ. Битта ҳодисанинг турли тарихий шакллари алоқаси шуни англатадики, тадқиқ этилаётган объектнинг ҳозирги ҳолати унинг олдинги ривожланишининг қонуният натижаси, келгуси ҳолати эса ўтган ва ҳозирги даврдаги ривожланишининг қонуният натижаси ҳисобланади. Бундай ёндошувда мантикий тадқиқот ижтимоий ривожланиш тарихининг акси ҳисобланади.

Прогнозлашга нисбатан тарихий ёндошувнинг муҳим томонларидан бири унинг амалиёти билан алоқаси ҳисобланади. Ижтимоий амалиёти иқтисодий прогнозлашнинг ҳамда бошқа ижтимоий прогнозлаш турларининг асосини ташкил этади. Шу билан бирга амалиётни унинг тарихий ривожланишини ташқи томондан кўриб чиқаолиш имконияти йўқ. Ҳозирги шароитларда илмий иқтисодий прогнозлашнинг вазифалари ва йўналишларини белгилайлиган база сифатида ривожланган жамият амалиёти ҳисобланади. Бунда проғознинг вазифаси тадқиқ этилаётган объектни тушиниш билан чегараламайди. Унинг вазифаси, шунингдек, белгиланган йўналишда ижтимоий амалиётни янада такомиллаштириш, қўйилган мақсадларга мувофиқ ҳолда келажакни ўзгартириш мақсадида олинган билимларни борлиққа таъсир этиш воситасига айлантиришдан иборат.

Мажмуавий ёндошув ходисаларни нафақат мазкур фан, балки ушбу ходисаларни ўрганилаётган бошқа фаннинг тадқиқот усулларидан фойдаланиб, уларни алоқадорлик ва боғлиқликда кўриб чиқишга имкон беради. Ижтимоий-иқтисодий объектларнинг келгусида ривожланиши тўғрисидаги илмий тасаввурни ишлаб чиқишнинг назарий асоси сиёсий иқтисод ҳисобланади. Башоратлашнинг методологик тамойиллари билим фаолиятининг муҳим жиҳати сифатида илмий фалсафасининг бутун тизимининг таркибий қисми ҳисобланади. Демак, фалсафанинг илмий дастаксиз ҳеч қандай прогнозлаш, шу жумладан иқтисодий прогнозлашни амалга ошириш мумкин эмас. Ҳудди шу мақсадларда иқтисодий прогнозлашнинг назарияси ва амалиётида бошқа ижтимоий фаннинг илмий дастакларидан кенг фойдаланилади. Аниқ объектларни тадқиқ этишда иқтисодий прогнозлаш ижтимоий ишлаб чиқаришни бошқариш фаннинг ютуқлари ва илмий дастакларига, режалаштириш назариясига ҳамда бошқа аниқ иқтисодий фанларга асосланади. У шунингдек, бир қатор табиий ва техник фанлар билан ўзвий боғлиқ.

Тизимли ёндошув мураккаб иқтисодий тизимларда эҳтимолли жараёнлар содир этилишининг миқдорий ва сифатли қонуниятларини тадқиқ этишни назарда тутди. Ушбу ёндошув иқтисодий прогнозлашда муҳим рол уйнайди. Борлиқнинг ҳар бир ходисаси тизим сифатида кўриб чиқилиши мумкин. Бу шуни англатадики, мазкур ёндошув муайян хосса, функция ҳамда ҳаракатни таъминлаб берувчи ўзаро боғланган бир қатор қисм, унсурлардан иборат. Ушбу хосса ва функцияларни билган ҳолда тадқиқ этилаётган объектнинг ҳаракатини башоратлаш мумкин.

Тизимли ёндошув фикрлашнинг мантикий тавсифини ифодалайди, яъни унга кўра ҳар қандай қарорни ишлаб чиқиш ва асослаш жараёни тизимнинг умумий мақсадларини аниқлашдан ҳамда ривожланиш режаси ва ушбу фаолиятнинг бошқа барча ўлчамларини инобатга олган ҳолда барча тизимчалар фаолиятининг мақсадларга эришишга бўйсунмайди. Бунда мазкур тизим янада йирик тизимнинг бир қисми сифатида кўриб чиқилади, унинг ривожланишининг умумий мақсади эса ушбу йирик тизимнинг ривожланиш мақсадлари билан мувофиқлашади.

Мураккаб объектлар ва у билан боғлиқ жараёнларни моделлаштириш усуллариининг ривожланиши натижасида қўйилган

мақсад ва қарорларни аниқлаш, ишлаб чиқиш, текшириш ва амалга ошириш учун математик дастурлаш ва ахборот технологияларидан фойдаланиш тизимли ёндошувнинг муҳим унсурларидан бирига айланди. Улар туфайли тадқиқотларда нафақат ҳодиса ва жараёнларнинг сифатли баҳолашни қўллаш, балки таҳлилнинг ҳаққонийлиги ва объективлигини таъминловчи миқдорий ўлчамлардан фойдаланиш имкониятлари пайдо бўлмоқда. Билимларнинг ҳозирги даражаси тадқиқотларда чизиқли ва динамик дастурлаш, иқтисодий-математик моделлар, оммавий хизмат кўрсатиш назарияси, ўйинлар назариясидан кенг фойдаланиш кўп сонли корреляция, десперсион таҳлил усулларининг статистик маълумотларини қайта ишлаш пайтида фойдаланишга имконият яратиб беради.

Тизимли ёндошув илмий асосда ривожланиш мақсадларини унга эришиш учун зарур ресурслар билан мослаштириш ва шу билан субъектив қарор қабул қилишни олдини олишга имкон беради.

Тизимли ёндошув муайян иерархия ва кетма-кетлик билан тавсифловчи усул ва моделлар тизими асосида прогнозларни тўзишни назарда тутди. Иқтисодий ривожланишни прогнозлашнинг усул ва моделлар тизимлилиги деб шаклланди жорий ва келгуси даврдаги иқтисодий ривожланиш тенденция ва қонуниятларини ўрганиш, халқ хўжалиги эҳтиёжлари ва унинг динамикаси билан аниқланадиган мавжуд ресурсларни белгиланган мақсадли талабларга асосланган иқтисодий ривожланишнинг ҳар бир йўналиши бўйича мувофиқ ва зиддиятсизлик прогнозларни ишлаб чиқишга имкон берадиган бир бутунликка айтилади. Прогнозлаш тизимлилиги мамлакатнинг иқтисодий ривожланишнинг мажмуавий прогнозлашни шакллантириш учун моделлардан фойдаланишда муайян кетма-кетликни кўзда тутди. Бироқ мазкур босқичда иқтисодий прогнозлаш моделларнинг яхлит тизимини тўзиш деярли мумкин эмас, чунки бу бир қатор методологик тафсилотига оид қийинчиликлар билан боғлиқ. Ушбу масалани ечиш блокли моделларни, ечимнинг ҳисоблаш услубларини унификация қилиш (бир хиллаштириш), маълумотларнинг информацион банкини яратиш асосида эришилиши мумкин. Алоҳида иқтисодий объектларнинг хусусиятлари фақатгина прогнозлашнинг алоҳида блоklarнинг ички хусусиятларига максимал даражада яқинлашиш пайтида

яққол ифодасини топади. Шу боис мамлакатнинг иқтисодий ривожлантиришнинг мажмуавий прогнозларни шакллантиришда “блокли” тамойилидан фойдаланиш энг самарали ҳисобланади.

Илмий асосланганлик тамойили иқтисодий прогнозларнинг барча поғоналарида жамият ривожланишининг объектив қонунлар талабларини ҳар томонлама ҳисобга олиш прогнозларни шакллантириш бўйича мамлакатимиз ва хорижий тажрибаларнинг ютуқларини чуқур ўрганилишига таяниши лозим. Иқтисодий прогнозлашнинг илмий асосланганлиги ҳақиқий шароитларни ва прогнозлаш тажрибаларни инкор этиш ҳолатига мос келмайди.

Иқтисодий объектнинг ривожланишини прогнозлаш мажмуа тизимининг алоҳида блоklar прогнозларини илмий жиҳатдан шакллантириш шароитлари сифатида хизмат қиладиган услуб ва моделлардан кенг фойдаланиш, уларнинг асосланганлиги, ҳаракатчанлиги ва ўз вақтида таъсир этилганлиги асосида тўзилиши лозим. Иқтисодий прогнозлар тизими ишлаб чиқариш кучи ва ишлаб чиқариш муносабатларини кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш йўналишлари бўйича ишлаб чиқилган прогнозларнинг зиддиятсизлигини таъминлаш ва ўзаро тўғрилашни таъминлаши лозим.

Прогнознинг мувофиқлик тамойили иқтисодиётни ривожланишида нафақат барқарор тенденцияларни ва ўзаро алоқаларини аниқлаш, балки уларни баҳолаш ҳамда реал иқтисодий жараёнларнинг назарий ўхшаш жиҳатларини яратиш жараёни билан тавсифланади. Бунда иқтисодиёт ривожланишининг таҳлил ва прогнозининг назарий модели деб реал борлиқни илмий акс эттириш шакли бўлиб ҳисобланган амалда жорий этиладиган модел деб тушунилади.

Мувофиқлик тамойилини амалга ошириш ҳақиқий жараёнларнинг эҳтимолли, стохастик тафсилотини ҳисобга олишини назарда тутуди, бу эса аниқланган оғишларни баҳолаш ва устун турувчи тенденциялар уларнинг тафовути мумкин бўлган жойини аниқлаш, яъни аниқланган тенденцияни амалга ошириш эҳтимолини баҳолаш зарурлигини англатади.

Ушбу ҳолатда иқтисодий прогнозларни шакллантириш прогнозлаш усул ва моделларни татбиқ этишни назарда тутуди. Башоратлаш дастаги бўлишидан аввал прогозларни ишлаб чиқишда фойдаланиладиган усул ва моделлари билим олиш дастагига

айланиши лозим. Шу боис ушбу талабни бажариш учун фойдаланилаётган назарий ҳолатларнинг домий равишда мувофиқлигини таъминлаб берувчи кўп сонли синов тарзидаги ҳисоб-китоблари, кўрсаткичлар, математик моделлар, бошланғич ахборотлар тизими, таҳлил этилаётган жараёнларнинг мазмунига ҳисоблаш усуллари зарур бўлади.

Прогнозлашнинг муқобиллик тамойили иқтисодиётнинг ва унинг алоҳида бўғинларнинг турли йўналишлар, турли ўзаро боғлиқликда ва таркибий ўзаро муносабатларда ривожланиш имкониятлари билан боғлиқ. Шаклланган ўхшаш жараён ва тенденциялардан уларнинг келгусида ривожланишини башоратлашга ўтиш пайтида муқобил вариантларни тўзиш, яъни иқтисодиётни ривожлантириш мумкин бўлган йўллари аниқлаш зарурияти пайдо бўлади. Прогнозлашнинг эҳтимоллик тавсифли сифатли бир хилликни сақлаган ҳолда тасодифий жараён ва оғишларнинг, прогност қилинаётган тенденцияларнинг барқарорлигининг мавжудлигини акс эттиради. Муқобиллик эса иқтисодиёт ривожланишининг турли сифатли вариантларнинг мавжудлигини фарз қилишдан келиб чиқади.

Прогнознинг ривожланишининг муқобил вариантларини ҳаққонийлигини баҳолаш иқтисодиёт ривожланишининг мувозанатлашган муқобил вариантлар ишлаб чиқилиши лозим бўлган доирасидаги ресурслар, таркиби ва самарадорлик кўрсаткичлар бўйича реал чекловларни ҳисобга олган ҳолда барча асосий йўналишларда мувозанатлашган усули билан амалга оширилиши мумкин.

Иқтисодий ривожланишнинг муқобил вариантларини пайдо бўлиш манбалари сифатида биринчи навбатда такрор ишлаб чиқариш шароитида экстенсив усулидан интенсив усулига ўтиш пайтида мумкин бўлган сифатли силжишлар хизмат қилади. Муқобил вариантларнинг шаклланишига ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг аниқ мақсадлари таъсир кўрсатади.

Ушбу мақсадлар ижтимоий эҳтиёжларнинг ривожланишида шаклланган қонуниятлари, аниқ иқтисодий муаммоларни ечиш зарурати билан белгиланади. Шу билан бирга муқобиллик тамойили прогнозлашнинг мақсадга мувофиқлик тамойили билан ўзаро муносабатга тушади.

Шаклланган тенденцияларнинг ўзоқ муддатли ривожланиш мақсадларига мос келадиган тенденцияларга ўтиш иқтисодиётнинг ривожланишини прогнозлашнинг фаол эканлигини билдиради.

Таркибий ёндошув ҳам прогнозлаш объектини тадқиқ этишда муҳим рол ўйнайди. Унинг аҳамияти янада ошади, чунки унинг тадқиқот мақсади сабабий тушунтириш, яъни тадқиқ этилаётган ҳодисанинг сабабини аниқлашдан иборат. Билимнинг ҳозирги воситалари янада илгарилаб кетиш, яъни ҳодиса таркибини тушунтириш, ўрганилаётган ҳодиса тўғрисида тасаввурни кенгайтиришга имкон беради.

Тизимли-таркибий ёндошув бир тарафдан динамик ривожланаётган яхлит сифатида тизимни (иқтисодий тизимни) кўриб чиқиш, иккинчи тарафдан ушбу тизимларнинг ўзаро боғлиқлигида уларни таркибий элементларга бўлишни назарда тутади. Чунки реал шароитларда ҳар бир таркибий элемент ҳам бошқа барча элементларга ҳам бутун тизимга таъсир этади. Бу билан тизим элементларининг алоқасидаги қонуниятларни очиб бериш имконияти пайдо бўлади.

Иқтисодий ривожланиш прогнозини тизимли-таркибий ёндошув нуқтаи назардан ишлаб чиқиш мураккаб иерархик тизими сифатида мамлакатнинг иқтисодиётини, унинг барча тармоқлари ва унсурлари билан биргаликда ҳамда ташқи иқтисодий алоқаларни ҳисобга олган ҳолда кўриб чиқишни назарда тутади.

Иқтисодий прогнозлашнинг ўзига хос ёндошув ва усуллари қисман ва бутунлича иқтисодий прогностика билан боғлиқ. Ушбу фаннинг таркиби унинг асосий муаммолари билан белгиланади: прогноз объектини таҳлил ва синтез қилиш; прогнозлаш усулининг прогноз объектига мослаштириш; прогнозларни ишлаб чиқиш жараёнларини алгоритмлаштириш. Иқтисодий прогностиканинг дастаклари орасида прогностик ахборотларни қайта ишлаш бўйича миқдорий усуллар–иқтисодий-математик усуллар, иқтисодий-математик моделлаштириш, статистик экстраполяцияси ва ҳ.к. муҳим рол ўйнайди.

Илмий прогнозлаш муаммоси тегишлича қонунлар функцияси ва фан назарияси сифатида прогнозларни тадқиқ этиш билан боғлиқ назарий-ўрганиш жиҳатини ҳам, прогнозлашнинг режалаштириш ва бошқариш билан бевосита алоқада бўлишида ифодаловчи амалий жиҳатини ҳам қамраб олади.

Прогнозлашнинг объектив асосини диалектика қонунлари ташкил этади. Прогностик функциялари қуйидагиларни бажаради: бирдамлилик ва қарама-қаршиликка кураш қонуни, миқдорий ва сифатли ўзгаришларнинг ўзаро ўтиш қонуни, инкорни инкор этиш қонуни. Шу билан бирга бу материалистик диалектика прогнозлаш тўғрисида ягона фан деб ҳисобланиши нотўғри фикр. Барча фанлар прогностик функцияни бажаради, уларнинг ҳар бирида ушбу функция тадқиқот предмети ва у ёрдамида ўрганилаётган қонуниятлар доираси билан аниқланадиган ўзига хос хусусиятга эга.

Башоратлашнинг олдиндан айтиб бериш функцияси табиат ва жамиятнинг объектив қонунларининг амал қилиши билан боғлиқ. Ушбу ҳаракатлар ҳодисалар ва уларнинг ҳоссалари ўртасидаги у ёки бу зарур, сезиларли ва такрор ишлаб чиқадиган алоқаларнинг акси сифатида қонунинг моҳияти ўзидан келиб чиқади. Зарурлик ва такрор ишлаб чиқилганлиги ҳодисаларнинг қонун билан аниқланадиган алоқаси қонуннинг амал қилиш шароитларини сақлаган ҳолда келажакда ҳам ҳодиса ва жараёнлар такрорланишини билдиради. Демак, қонун(лар) ҳаракатини экстраполяцияси асосида келажакни кўра билишнинг қатъий имкониятлари келиб чиқади.

Ҳар қандай ҳодисаларнинг пайдо бўлиши ўзининг ҳал қилувчи асосларига эга. Ушбу асослар сабаблар деб юритилади, улар туфайли бўладиган ўзгаришлар эса оқибатлар деб юритилади. Демак, сабаб - оқибатдан олдин келадиган ва зарурият туғилмаган ҳолда уни вужудга келтирадиган ҳодиса ҳисобланади. Жаҳондаги барча ҳодисалар сабабият тамойилига бўйсунди, тафаккур эса ҳодисанинг сабабини аниқлаш билан боғлиқ. Сабабни билган ҳолда уларнинг оқибатларини ҳам башоратлаб бериш мумкин. Агар ушбу оқибатлар жамият учун зарарли бўлса, жамият сабабларни ўзгартириш билан боғлиқ бўлган ҳаракатларни амалга ошириши мумкин. Демак, сабабият тамойили, бир томондан, илмий башоратлашнинг асоси, иккинчи томондан, амалий фаолиятнинг, шу жумладан прогнозлаш мақсадига эришиш учун базаси ҳисобланади. Сабабият тамойили келажакда ҳодисаларни прогнозлаш учун муҳим аҳамият касб этувчи детерменизм билан ўзвий боғлиқ. Детерменизм эса барча ҳодисаларнинг сабаби нуқтаи назардан шартлилик тўғрисидаги материалистик таълимот.

Детерменизм хусусиятлари келажак ҳозирги ҳолат билан тўлиқ аниқланмаслигини билдиради, шунинг учун прогноз қилинаётган воқеаларга нисбатан маълум номаълумлиги мавжуд. Бундан келиб чиқадики, ривожланишнинг ҳар бир пайтида келгуси ҳолатга эришиш учун турли муқобил вариантлар мавжуд. Шу билан бир қаторда келгуси ҳолатнинг эҳтимолли тавсилоти - уни прогнозлаш ва режалаштириш учун тўсиқ бўлмаслигида ўз ифодасини топади. Аксинча, келажакни аниқлашга бўлган стохастик ёндошуви замонавий илмий прогнозлашнинг муҳим асосини ташкил этади. Иқтисодий ҳодисаларни прогнозлашда шуни эътиборга олиш лозимки, битта ҳодисага битта эмас, балки ўзининг белгилари бўйича бир-биридан фарқ қилувчи кўплаб қонунлар ва қонуниятлар таъсир этиши мумкин.

7.3. Макроиктисодий прогнознинг объекти, предмети

ва амалий аҳамияти

Амалда қонунлар умумийлик даражаси – уларнинг ҳаракатларини қамраб олувчи ҳодисалар доираси билан фарқланади. Ушбу белги бўйича улар қуйидагиларга бўлинади: оммавий - борлиқнинг барча ҳодисалардаги фаолияти; умумий –фундаментал фаолият соҳа (табиат, жамият, фикрлаш) қонунлари; махсус – борлиқнинг нисбатан тор соҳаларида амал қилади (иктисодий ва ижтимоий ривожланишнинг бошқа қонунлари). Ушбу таснифий белгилари иқтисодий прогнозлашнинг методологик тамойилига мансуб умумий, ягона ва алоҳида диалектик ўзаро боғлиқлилик тамойили билан ўзвий боғланган. Макродаражада прогнозлашнинг ишончли натижани олиш учун прогнозни амалга ошириш вақти чегараларида ўзгармайдиган прогноз қилинаётган ҳодисанинг шароитлари ва ўлчамларини аниқлаш муҳим ҳисобланади. Ушбу ўлчамларни аниқлашда оммавий ва умумий қонунларнинг амал қилишига таянади. Махсус қонунларга келадиган бўлсак, улар прогноз қилинаётган жараёнларнинг алоҳида томонларининг мумкин бўлган сифатли ўзгаришлар тўғрисидаги хулосалар учун асос яратиб беради.

Иқтисодий прогнозлашда ҳодисанинг ривожланиши, фаолияти ва таркиби (ички тўзилиши) муҳим аҳамият касб этади. Ушбу гуруҳ қонунлари прогнозлашнинг деярли барча иқтисодий ҳодисалари билан боғлиқ. Ушбу қонунлар, бошқа объектнинг қонунлари каби, нафақат методологик моҳиятга эга, балки проғозларни тўзишнинг бевосита дастаги сифатида хизмат қилади. Уларнинг ўзаро алоқаларини таҳлил қилмай туриб, тизим сифатида прогноз қилинаётган объекти, ҳодисанинг келгуси ҳолатини тўғри аниқлашга имкон бермайди. Бу шу билан шартланадики, улар биргаликда тадқиқ этилаётган объектнинг турли тарафларини тавсифлайди. Ҳар қандай тизим ривожланишнинг юргизиб турувчи омилларидан унинг таркибий унсурлари ва фаолият алоқалари ўртасидаги зиддиятлар ҳисобланади, бу ўз навбатида, тўзилма ва фаолият қонунларида ўз ифодасини топган талаблар ўртасида зиддиятларнинг натижаси деб юритилади. Тизимнинг ривожланиш қонунининг амал қилиш натижаси сифатида таркибий унсурлар ўзгаришига мос равишда таркибий алоқаларни қайта қуриш асосида ушбу зиддиятларнинг амал қилишга рухсат этилади. Иқтисодий прогнозлашни ушбу жараёнлардан четлатиш мумкин эмас, акс ҳолда у ўзининг ҳақиқатлилигини йўқотади.

Прогнозлаш жараёнида тадқиқ этилаётган ҳодисаларда объектнинг қонунлари амал қилишдаги фарқларини ҳисобга олиш лозим. Биринчи қонуннинг ўзига хос хусусияти улар ҳар доим қатъий тарзда амал қилинади. Мутлақ қонунларнинг амал қилиши улар асосидаги ҳодиса ва жараёнларни прогнозлашни осонлаштиради. Тенденция қонунларига келадиган бўлсак, улар асосидаги башоратлаш тадқиқ этилаётган объектга таъсир этувчи барча омилларни дастлаб аниқлашни талаб қилади, бу эса прогнозлаш жараёнини бир мунча мураккаблаштиради.

Прогнозлаш учун объектив қонунларнинг динамик ва статистик турларига бўлиниши катта аҳамият касб этади. Динамик қонунлар аниқ тарзда амал қилади, шунинг учун уларни кўпинча қаттиқ детерминация қонуни деб аталади. Статистик қонунлар мутлақ доимийлиги билан ажралиб туради, яъни уларнинг амал қилиниши бир хиллик эмас, вариантли ҳисобланади. Демак, статистик қонунлар эҳтимол туридаги қонунларга киради. Иқтисодий прогнозлаш объектларнинг аксарияти статистик ва тенденция қонунлари билан ўзвий боғлиқ.

Қонунлар ҳам миқдорий ҳам сифатли жиҳатларга эга. Ушбу жиҳатларнинг аҳамияти турлича. Айрим қонунлари учун миқдорий, математик ифодаси ёки эриша бўлмайдиган, ёки унчалик муҳим эмас, чунки мазкур ходисанинг моҳиятини ифодаламайди. Бошқа қонунлар учун миқдорий жиҳати муҳим ҳисобланади, чунки миқдорий, математик ифодасиз улар ўзининг аниқлигини йўқотади ва фақатгина тенденция сифатида иштирок этади, яъни жараённинг йўналишини кўрсатиб беради.

Прогнозлаш учун унинг ҳақиқий эканлиги тўғрисида масала муҳим аҳамият касб этади. Прогнозлашнинг ҳақиқатлиги деб келажакда амалга оширилиши ва ушбу келажакнинг ниҳол кўринишида ҳозирги пайтда мавжуд бўлган объектив имкониятлар, тенденцияларни башоратлаш шакллариининг мувофиқлиги тушунилади. Келажакни башоратлаш ҳақиқатлиги умумий кўринишда тадқиқ этилаётган соҳада назариянинг ҳолати, у тўғрисида билимнинг тавсилотига боғлиқ.

Ушбу масала прогнозлаш ҳақиқатлигининг мезонлар муаммоси билан ҳам боғлиқ. Улар икки синфга бўлинади: амалий мезоналар ва мантиқий (бевосита) мезонлар. Бош мезони сифатида амалиёт ҳисобланади. Иқтисодий прогнозларнинг ишлаб чиқиш жараёнида амалиёт прогнозлашнинг барча босқичларида: тадқиқ этилаётган объектга мос бўлган прогнозлаш усуллариини танлашда; прогноз қилинаётган объектни тавсифловчи дастлабки ахборотларни танлашда; прогнозни тўзишда ва уни кейинчалик амалга тадбиқ қилишда ва ҳ.к.да ҳақиқатлик мезони сифатида иштирок этади.

Мантиқий мезонлар тўғрисида гап юритганда улар амалий мезонининг алоҳида ҳолатлари сифатида кўриб чиқилади. Прогнозлаш амалиётида мезонларнинг иккала гуруҳи ҳамжиҳатликда иштирок этади. Бу шу билан шартланадики, амалиёт ўзи ҳақиқат мезони сифатида мутлақ эмас, балки нисбийдир ва шу боис қўшимча мезонларни талаб этади.

Шундай қилиб, амалиёт фан қонунлари асосида прогнознинг илмий ҳаққонийлиги орқали прогностик таффақурида ҳақиқатлик мезонининг ўзига хос ўрнини эгаллайди. Прогнозларнинг ҳақиқийлигини текширишнинг ушбу услуби билан барча билим турларини мантиқий асосланганлиги, сезиб бўладиган ҳаққонийлиги, синов ва интуитив баҳолаш каби текшириш шакллари чамбарчас боғлиқ. Уларнинг орасидан иқтисодий

прогнозлаш учун мантикий асосланганлиги ва синов айнан муҳим ҳисобланади.

Мантикий таҳлил қилиш усули келажак тўғрисида билимни амалиёт билан тасдиқланган объектнинг ҳозирги ва ўтган ҳолати тўғрисидаги билимдан чиқарилишига асосланган. Ундан самарали фойдаланишнинг асосий шарти дастлабки маълумотларнинг объективлиги ҳисобланади. Прогноз қилинаётган ҳодисанинг ўтган ва ҳозирги ҳолати бўйича тўпланган билимларнинг тўлиқлиги ва чуқурлиги ҳисобланади.

Иқтисодий синов илгари сурилган гипотеза, концепцияларни ҳам шартли иқтисодий-математик моделлари, ҳам махсус ажратилган иқтисодий объектларда (цех, корхона, ишлаб чиқариш бирлашма, тармоқ ва бошқалар) бевосита текширишдан иборат. Прогнозлаш ҳақиқатлигининг бошқа томони уларни олиш учун муайян талаб ва шароитларни аниқлаш ва уларга амал қилиш ҳисобланади. Буларга қуйидагилар киради: тарихий ва мантикий ёндошувларнинг ҳамжиҳатлиги, прогнозлашнинг ҳар томонлиги ва мажмуавийлиги ва ҳ.к. Прогнозлашнинг ҳақиқатлигини бир вақтнинг ўзида таъминланиши нафақат умумий методологик талаблар билан, балки прогнозлаш учун махсус бўлган тадқиқот воситаларидан фойдаланиш каби ҳолатлар билан боғлиқ. Шу билан бирга ушбу прогностик воситалар прогнозлашнинг иккиламчи, қўшимча умумий методологик усули ва воситаси ҳисобланади, уларсиз ҳақиқий прогнозларни олиш мумкин эмас. Макроиқтисодийпрогнозлашнинг максимал самарадорлиги фақатгина унинг махсус усулларининг диалектик ва тарихий материализмнинг умумий методологик усул ва талаблари билан уйғунлашганлиги асосида таъминланиши мумкин.

Иқтисодий прогнозларнинг қийматлиги нафақат прогноз қилинаётган ҳодисаларнинг ижтимоий аҳамияти билан, балки уларнинг аниқлиги ва тўлаллиги билан тавсифланади. Аниқлик ва тўлаллик кўрсаткичлари прогноз қилинаётган объектнинг сифатли ва миқдорий аниқлилик даражасини ифодалашни назарда тутади. Уларнинг моҳияти прогноз қилинаётган объектнинг хусусиятлари билан боғлиқ. Айрим ҳолларда бунинг учун фақатгина келажак ривожланишининг умумий тенденциясини билиш кифоя қилинади, бошқа ҳолларда эса унинг миқдорий ўлчамларини кенгайтирилган

баҳолаш талаб этилади. Умумий талаблар прогнознинг аниқлиги ва тўлалиги прогнозлаш мақсадларига мувофиқлиги ҳисобланади.

Ривожланаётган давлатларда прогнозлашнинг илмий тавсифи табиат ва жамият қонунларини билишга асосланган. Ривожланган мамлакатлардаги жамиятшунослар объектив қонунлар мавжуд эмас деб эътироф этади. Шу нуқтаи назардан ижтимоий прогнозлаш фан қонунларидан четланади ва биринчи қаторда амалий прогностика усуллари ва у ёки бу ҳодисанинг миқдорий ва сифатли баҳолаш кабилари жой олади. Бундан шундай хулоса қилиш мумкинки, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш тенденциялар универсал тавсифга эга эмас, иқтисодий ва ижтимоий ҳодисаларнинг алоҳида томонларига мансуб бўлади, прогнозлаш ўзи эса алоҳида яқка масалалар кўпинча оммавий ҳодисалар соҳасидаги масалаларни ечишга қодир бўлган амалий фан сифатида иштирок этади.

Иқтисодий прогнозлаш синфий тавсилотга эга. У тарихан белгиланган ишлаб чиқариш услублари, мавжуд бўлган ва ривожланаётган ишлаб чиқариш муносабатлари, жамиятнинг ижтимоий-синфий таркибидан йирик равишда кўриб чиқилиши мумкин. Шундан келиб чиқадики, ривожланаётган ва ривожланган мамлакатларнинг тизимлари ўртасидаги фарқлар иқтисодий прогнозлашнинг мақсади, усуллари ва моҳиятида эканлигидадир. Ўзбекистонда иқтисодий прогнозлаш мамлакатнинг барқарор ривожланиши, халқ фаровонлигини ошириш ва ҳукумат стратегиясини тўлиқ бажаришга учун хизмат қилади. Ривожланган мамлакатларда эса иқтисодий прогнозлар монополиялар, устун турувчи синфлар манфаатларида амалга оширилади, ҳаттоки миллий манфаатларига зид бўлган ҳолатларда ҳам энг юқори даромад олиш учун шароитларни яратишга дастак ҳисобланади.

Шу билан бир қаторда ривожланган мамлакатларда иқтисодий прогнозлашнинг камчиликлари мавжудлигига қарамасдан иқтисодий прогнозлашни ишлаб чиқиш техника ва услубияти муайян қизиқишни уйғотади ва ушбу тажрибани танқидий равишда таҳлил қилиш шарти билан уларни мамлакатимиз иқтисодий прогнозлаш амалиётига татбиқ этиш мумкин.

Фаннинг вазифаси мамлакат иқтисодиёти янада ривожлантириш бўйича ҳукумат қарорларидан келиб чиқади. Ушбу вазифалар ҳозирги босқичда мамлакатнинг иқтисодий стратегияси билан белгиланади. Ҳар қандай стратегия каби мамлакатнинг иқтисодий

стратегияси вазифаларни, фундаментал ва ўзоқ муддатли мақсадларни қўйиш билан бошланади. Улардан энг муҳими аҳолининг яшаш тарзини моддий ва маънавий юксалиши ҳисобланади. Иқтисодий стратегия қўйилган мақсадларга эришиш учун йўлларни ва воситаларни аниқ белгилаш кабиларни ўз ичига олади. Бунда иқтисодий прогнозлаш муҳим ўрин эгаллайди.

8-БОБ. ИҚТИСОДИЙ ЎСИШНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШНИНГ ЭКОНОМЕТРИК МОДЕЛЛАРИ

8.1. Иқтисодий прогнозлаш тушунчаси, унинг моҳияти ва функцияси

Ижтимоий-иқтисодий ҳаётни, келажакни баҳоламасдан унинг ривожланиш истиқболини прогнозлашсиз тасаввур қилиш қийин. Режали ижтимоий хўжалик юритиш шароитида иқтисодий прогнозлар жамият ривожланишининг мумкин бўлган мақсадларни уларга эришишни таъминловчи иқтисодий ресурсларни, узоқ муддатли, ўрта муддатли ва жорий режаларнинг эҳтимол бўлиши мумкин бўлган ва иқтисодий жиҳатдан самарали вариантларни аниқлаш учун, иқтисодий ва техник сиёсатининг асосий йўналишларини асослаш, қабул қилинаётган қарорларнинг натижаларини прогнозлаш ва ҳар бир муайян вақтда аниқ тадбирларни, фаолиятни амалга ошириш учун зарур ҳисобланади. Бозор ислоҳотлари ва илмий-техник тараққиётни такомиллаштириш шароитида прогнозлаш ижтимоий ривожланишининг стратегия ва тактикани шакллантиришнинг ҳал қилувчи илмий омилларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Инсоннинг ақлий фаолияти мобайнидаги энг асосий ва муҳим жиҳатлардан бири – бу келажакни олдиндан башорат қилишдир.

Бугунги кунда олдиндан башорат қилишнинг икки хилдаги кўриниши мавжуд – илмий башоратлаш ҳамда илмий асосланмаган башоратлаш. Илмий асосланмаган башоратлаш – инсоннинг топқирлиги, сезгирлиги билан боғлиқ бўлган башоратлашларни ўз ичига олади.

Илмий башоратлашнинг оддий башоратлашдан принципиал фарқи шундаки, илмий башоратлаш орқали келажакда содир бўлиши мумкин бўлган воқеа-ҳодиса тўғрисида ишончлироқ ва аниқроқ маълумотга эга бўлиш мумкин. Бу орқали эса амалиётда энг муҳим ва мақсадга мувофиқ қарорларни қабул қилиш имкониятига эга бўламиз. Илмий башоратлашнинг хилма-хил шакллари орасида энг кўп тарқалган турларидан биттаси *прогнозлаштириш* ҳисобланади.

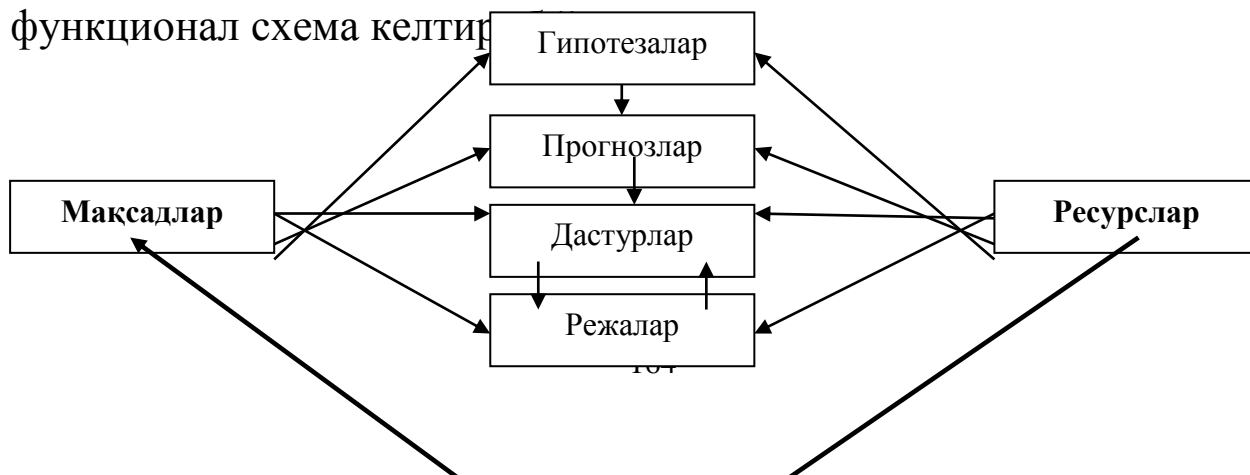
Прогноз шу пайтгача ҳеч бир тил тизимида ҳали кузатилмаган эҳтимолли воқеани атамалар орқали қайд этишга, бирор бир объект, жараён, ҳодисанинг ҳолатини узоқ ёки яқин келажак учун қайд этишга ёрдам беради.

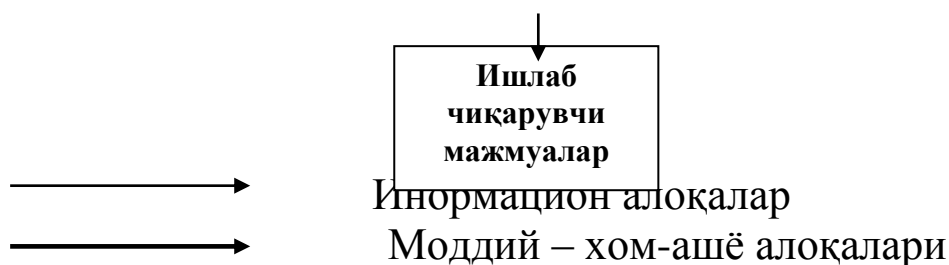
Прогнозни ишлаб чиқишда текширилган, аниқ ва зиддиятга учрамайдиган прогнозлаштириш методидан фойдаланиш лозим. Ана шундагина, прогнозни шахсий интуитив тарзда эмас, балки илмий асосланган тарзда ишлаб чиқилганлигини этироф этиш мумкин. Қолаверса, прогнозлаштирилган воқеа-ҳодисанинг реализациясини келажакда текшириш усуллари ҳам аниқ бўлиши шарт.

Шундай қилиб, **прогноз** – бу келажакда, маълум бир муддат оралиғида объект, ҳодиса ёки жараёнларнинг ривожини самараси ҳамда уларнинг эҳтимолли йўналишлари тўғрисидаги илмий-услубий асосланган мулоҳаза ҳисобланади.

Прогнозлаштириш соҳаси кенг қамровли ва хилма-хилдир. Бугунги кунда географик, геологик, экологик, тиббий прогнозлаштириш, илм-фан ва техника прогнози, иқтисодий, социологик, ҳарбий прогнозлаштириш, ташқи-сиёсий, юридик, маданий-эстетик ва бошқа турдаги прогнозлаштириш соҳаларини ажратиб кўрсатишимиз мумкин.

Ижтимоий-иқтисодий прогнозлаштириш ўз ичига тўлиқ иқтисодиёт тараққиётини ўз қамровига олган ҳолда, унинг тармоқлари, ҳудудлари, илмий-техникавий тараққиёти, аҳоли ва турмуш даражаси, ресурслари ва истеъмолчи, ташқи-иқтисодий конъюктураси ҳамда экологияси ва шу каби қисмларини ҳам ўз ичига олади. Шунга ўхшаш прогнозлаштириш классификациялари тўғрисида кейинчалик батафсил тўхталиб ўтамиз. Ҳозирча эса, ишлаб чиқаришни бошқариш тизимида прогнозлаштиришнинг функционал хусусиятлари тўғрисида батафсил тўхталиб ўтсак. 1-расмда ишлаб чиқариш ва бошқариш жараёнини амалга оширишда мақсад ва ресурслар ўртасидаги таққослаш ҳисобга олинган функционал схема келтирилган.

1-Расм. Ишлаб чиқариш ва бошқариш жараёнининг динамик схемаси

Изоҳланаётган жараёнда 1-босқич бўлиб прогнозлаштириш ҳисобланади. Прогноз – мақсадли дастурлар орқали жамиятнинг эҳтиёжларини қондириш, уни кенгайтириш ва халқ хўжалигининг ресурслар базасидан фойдаланишга таяниб, иқтисодиётни ривожлантириш йўллари очиқ беради. Прогнозлаштириш функциясининг асосий вазифаларига қуйидагилар киради: иқтисодий, ижтимоий, илмий-техник жараёнлар ва тенденциялардан ташкил топган илмий анализ; муаммоларни, вазиятларни, кекелажакдаи ривожланиш тенденцияларини эҳтимолли ва кўп вариантли башорат қилиш; ушбу жараёнларга фаол таъсир этувчи имконият ва натижалар баҳоси ва танлови.

Ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг самарали ва рационал вариантлари ҳақидаги прогноз ахборотлари мақсадли-дастурий методларга таянувчи комплекс дастурлар ишлаб чиқарилиши асосига қурилади. Прогнозлар каби дастурлар ҳам аниқ мақсадлар ва ресурсларни солиштиришни ҳисобга олиш орқали, уларни сўнгги ишлаб чиқариш комплексларига етиб боришигача бўлган асосли режалар ишлаб чиқишни таъминлайди.

Келтирилган схема мустақил мазмунни англатмайдиган, режа олди материали сингари прогноз ҳақида мулоҳаза юритишга олиб келиши мумкин. Бежиз бизнинг барча иқтисодий адабиётларимизда олтмишинчи йилларгача “прогнозлаштириш” атамасидан, уни планлаштиришдан ажратмаслик мақсадида, йироқ бўлишган. Албатта, прогнозлаштириш – иқтисодиётнинг ривожланиши натижасида бутун бошли режали бошқарув тизимининг таркибий қисмига айланган, аммо унинг ўзига хос хусусияти, ўз методлари ва тўлиқ мустақил мазмуни ҳам мавжуд. Прогноз ҳамда режа ўртасидаги муҳим фарқларни кўриб чиқишнинг ўзи кифоя.

Режа – бу бажарилиши шарт бўлган, бир маъноли директив ҳужжат. **Прогноз** – бу одатда кўп вариантли, мажбурий бўлмаган,

эҳтимолли мулоҳаза. Режани аниқ ифодаланган мақсад, қатъий чегараланган ресурслар ажратиб туради. Прогноз учун хос бўлган хусусиятлар: мақсадлар – назарий жиҳатдан эришиладиганлари, йўл ва воситалар – эҳтимоллилари, ресурслар –мавжудлари.

Шу ўринда баъзи бир бошқа фарқлари ҳам юзага келади. Режа мажбурий ҳужжат сифатида фақатгина бошқариладиган жараёнларга тегишли бўлиши шарт. Прогноз эса бошқариладиган жараёнларни ҳам, бошқарилмайдиган жараёнларни ҳам, ёки қисман қисман бошқариладиган жараёнларни ҳам қамраб олиши мумкин. Айтайлик, ишлаб чиқариш – бу шундай тизимки, уни прогнозлаштириш ҳам, режалаштириш ҳам мумкин. Қисман бошқариладиган жараёнлар ҳам оз эмас. Уларга демографик, илмий-техник, ташқи иқтисодий жараёнлар, аҳолининг талаби ва тақлифи ва бошқалар. Уларга маълум миқдорда таъсир этиш мумкин, демакки, қисман режалаштириш ҳам мумкин, бироқ тўлиқ ҳолда уларни фақатгина прогноз қилиш мумкин холос.

Бошқа фарқларига келсак, улар олдини олиш (огоҳлантириш) вақтига тааллуқли. Режанинг директивлик хусусияти режалаштириш муддатини қоида бўйича беш йилга чеклайди. Вақт бўйича прогноз имкониятлари доираси чегараланмаган, аммо амалий жиҳатдан олиб қарайдиган бўлсак, илмий асосланган прогнозлар (илмий фантастикадан фарқли ўлароқ) юзлаб йиллар давом этмайди албатта.

Ишлаб чиқариш ва бошқариш жараёни схемасида прогнозлар ва режалар орасида дастурлар жойлаштирилган бўлиб, ўз моҳиятига кўра ҳам улар оралиқ характерга эга. Директивлик нуқтаъи назардан улар режаларга яқин, аммо вақт бўйича олислик ҳамда чексизлик бўйича прогнозларга яқиндирлар. Ахир одатда режалар тармоқлар, ҳудудлар ва беш йиллик муддатлар орқали аниқлаштирилган бўлади. Дастурлар кўпинча тармоқлараро, ҳудудлараро ҳамда кўпйиллик бўлишади.

Ишлаб чиқаришни бошқариш фақатгина оптимал қарорларни танлаш ва амалга оширишни таъминлаши лозим, чунки жамият учун бугун асосиз қарор қабул қилинганлиги оқибатида потенциал зарарнинг қиймати келажакда кўп қаррали миқдорда ошади.

Хўжалик юритишнинг ҳозирги шароитлари прогнозлашнинг миқёсини максимал даражада кенгайтириш, прогнозларни ишлаб чиқиш методологиясини ва услубиятини янада

такомиллаштиришни талаб этади. Ижтимоий ривожланиш жараёнларини прогнозлаш даражаси қанчалик юқори бўлса, жамиятда ушбу жараёнларни режалаштириш ва бошқариш шунчалик самарали кечади.

Прогноз деб келажакда объектнинг эҳтимол ҳолатлари, муқобил йўллари ва уларни амалга ошириш муддатлари тўғрисида илмий асосланган фикр-мулоҳазаларнинг миқдори тушунилади. Прогнозларни ишлаб чиқиш жараёни прогнозлаш деб аталади.

Прогнозлаш ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида уларнинг назария ва амалиётини боғловчи муҳим занжири ҳисобланади. У иккита турли кўринишдаги аниқлаштириш ҳолатларига эга: башорат қилиш (тавсифлаш) ва бошқа у билан боғлиқ бўлган, яъни бошқариш тоифасига кирадиган олдиндан белгилаш (кўрсатма бериш). Прогнозлаш эҳтимол ва исталган истиқболни, ҳолатларни, келажакдаги муаммоларнинг ечилишини тавсифлашни назарда тутди. Кўрсатма бериш эса ушбу муаммолар ечимининг ўзи бўлиб, мақсадга мувофиқ фаолиятида келажак тўғрисидаги ахборотлардан фойдаланишни назарда тутди. Прогнозлаш муаммоларида иккита жиҳатлар: назарий-билимга оид жиҳатни ҳамда олинган билимлар асосида бошқарув қарорларни қабул қилиш имкониятлари билан боғлиқ бўлган бошқарув жиҳатини алоҳида ажратиш лозим бўлади.

Ижтимоий ривожланишни прогнозлашнинг энг муҳим йўналишларидан бири иқтисодий прогнозлаш ҳисобланиб, у илмий иқтисодий фан бўлиб, унинг объекти муайян кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёни, предмети эса истиқболда фаолият кўрсатаётган иқтисодий объектларнинг эҳтимол ҳолатларини билиш, иқтисодий прогностларни ишлаб чиқиш қонуниятларини ва услубларини тадқиқ этишдан иборат.

Макроиқтисодий прогнозлаш бозор ислохотлари шароитида жамият ривожланишининг қонуниятларини билиш, ижтимоий-иқтисодий ва илмий-техник тараққиёт тенденцияларини аниқлаш соҳаларидаги ютуқларига асосланади. Иқтисодий прогнозлашни такомиллаштириш, ишлаб чиқиладиган прогностларнинг ҳаққонийлигини оширишда ҳар қандай табиатига мансуб объектларни ривожлантириш прогностларни ишлаб чиқиш қонуниятлари ва услубларини ўрганадиган илмий-амалий фан,

яъни прогностика, шунингдек, унинг муҳим соҳаси ҳисобланган иқтисодий прогностика муҳим аҳамият касб этади.

Юқоридан келиб чиққан ҳолда макроиқтисодий прогнозлашга қуйидаги тарифни бериш мумкин.

Макроиқтисодий прогнозлаш иқтисодий ҳодисаларни билишнинг илмий усулларига ва иқтисодий прогностиканинг усуллари, воситалари ва услублари йиғиндисидан фойдаланишга асосланган макроиқтисодий прогнозларни ишлаб чиқиш жараёни ҳисобланади.

Прогнозлаш, шу жумладан иқтисодий прогнозлаш, янада кенроқ тушунчага эга, яъни табиат, жамият ва фикрлаш қонуниятларини билишга асосланган борлиқни башоратлаш билан боғлиқ. Аниқлилик даражаси ва тадқиқ этилаётган жараёнларни амалга оширишга таъсир этиш ҳарактерига қараб учта башоратлаш шакли ажратиб қўйилади: гипотеза (умумилмий башорат), прогноз ва режа.

8.2. Прогноз, гипотеза ва режа ҳақида тушунчалар

Гипотеза умумий назария даирасидаги илмий башоратни тавсифлайди. Бу шуни англатадики, гипотезани тузиш дастлабки базавий назария ва у асосида тадқиқ этилаётган объектларнинг фаолият кўрсатиши ва ривожлантиришнинг очилган қонуниятлари ҳамда сабаб-оқибат алоқаларини ташкил этади. Гипотеза даражасида ҳаракатларнинг умумий қонуниятларини ифодаловчи ушбу объектларнинг сифат жиҳатидан тафсилоти берилади.

Прогноз гипотезадан фарқли улароқ янада юқори аниқликка эга, чунки нафақат сифат ўлчамларига, балки миқдорий ўлчамларга асосланади, шу боис объектнинг келажакдаги ҳолатини миқдорий жиҳатдан ҳам тавсифлашга имкон беради. Прогноз аниқ амалий назария даражасида башоратлашни назарда тутди. Шундай қилиб, прогноз гипотезадан ноаниқлик даражаси паст ҳамда юқори даражали ҳаққонийлиги билан фарқ қилади. Шу билан бирга прогнознинг тадқиқот қилинаётган объекти, ҳодиса билан бўлган тўғридан-тўғри алоқаси мавжуд эмас: прогноз эҳтимоллик тавсифига эга.

Режа аниқ муайян мақсадларни қўйиш ва тадқиқ этилаётган объектнинг аниқ ходисаларини башоратлашни кўзда тутди. Унда белгиланган вазифаларга мувофиқ тарзда ривожланишнинг йўллари ва воситалари қайд этилади, қабул қилинган бошқарув қарорлари асосланади. Унинг энг асосий фарқ қилувчи жиҳати - топшириқнинг аниқлиги ва кўрсатмали эканлигидадир. Шундай қилиб, режада башоратлаш янада аниқ ҳолда намоён бўлади. Прогноз каби режа ҳам аниқ амалий назария натижа ва ютуқларга асосланади.

Прогнозлаш шакллари ўз моҳиятига кўра бошқариш ва режалаштириш тизимида бир-бири билан ва тадқиқ этилаётган объекти билан узвий боғлиқликда бўлиб, объектнинг ўзининг аниқлиги билан истиқболдаги ҳаракатларини билиш босқичларининг кетма-кетлигини ифодалайди. Ушбу жараённинг дастлабки қадами – объектни у учун янги белгиланган ҳолатига ўтказиш режасини тузиш ҳисобланади. Бунинг учун энг муҳим воситаси умумилмий башоратлаш ва режа ўртасида боғловчи занжир сифатида иштирок этувчи прогноз хизмат қилади.

Гипотеза умумий тавсилотига эга бўлса ҳам, усиз ҳеч қандай илмий бошқариш ва режалаштиришни амалга ошириб бўлмайди. Гипотеза ушбу жараёнга таъсир этиб, уни тузиш учун муҳим ахборот манбаси ҳисобланади. Кўп ҳолатларда гипотеза бевосита режаларни ишлаб чиқишда ҳам худди шу вазифани бажаради.

Режалаштириш билан прогнозлаш бир бири билан чамбарчас боғлиқ. Режа ва прогноз ўз моҳиятига кўра режанинг ижтимоий ишлаб чиқаришини бошқаришда етакчи буғин сифатида ҳал қилувчи рол уйнаётган шароитда бир-бирини ўзаро тўлдирувчи режалаштириш босқичларини ифодалайди. Бунда прогноз мавжуд амалиётнинг истиқболда ривожланиш имкониятларига қаратилган омил сифатида хизмат қиладиган бўлса, прогнозлаш - режаларни ишлаб чиқиш дастаги сифатида намоён бўлади. Прогноз ва режанинг мувофиқлик шакллари турли хил бўлиши мумкин: прогноз режани ишлаб чиқишдан олдин (одатда шундай), ундан кейин (қабул қилинган қарорнинг оқибатларини прогнозлаш), шунингдек режани ишлаб чиқиш жараёнида амалга ошириш мумкин.

Шунга қарамай прогноз ва режа ўртасида фарқлар ҳам мавжуд. Уларнинг энг асосийси шундан иборатки, режа

кўрсатмали, прогноз эса эҳтимолли тавсифга эга. Режа – бу қатъий қарор, шу жумладан у вариант асосида ишлаб чиқилади, прогноз эса ўз моҳиятига кўра муқобил, вариантли мазмунга эга. Шу маънода прогнозлаш режалаштиришнинг тадқиқот базаси ҳисобланиб, у режалаштиришдан фарқли равишда алоҳида ўзининг методологик ва услубий асосларига эга. Прогнозларни ишлаб чиқиш прогнозлаш усулларига асосланади, режалаштириш эса янада қатъий ва аниқ баланс ва бошқа ҳисоб-китоб усулларига таянади.

Прогнозлашнинг режалаштиришдан фарқли жиҳатларидан бири у режалаштиришнинг таркибий қисми бўлибгина қолмай у мустақил равишда мавжуд. Бу хусусан, шундай ҳолатда ўз ифодасини топади: ижтимоий ишлаб чиқариш соҳасида шундай иқтисодий жараёнлар борки, уларни ҳар доим ҳам режалаштириб бўлмайди, аммо улар прогнозлаш объекти ҳисобланиши мумкин. Булар қаторига, масалан, демографик жараёнлар, аҳолининг истеъмол товарларга бўлган жорий талаби, шахсий томорқа хўжаликларининг ривожланиш даражаси, оиланинг таркиби ва аҳолининг жинси ва ёши бўйича таркиби ва ҳ.к. Прогнозлаш ва режалаштириш бир-биридан яна шу билан фарқланадики, улар тадқиқ этилаётган объектни билишнинг турли поғоналарини тавсифлайди, ушбу объектларнинг истиқболдаги ҳолатини ўзаро боғлиқ бўлса ҳам, аммо ҳар хил башоратлаш шаклларига эга.

Объектларнинг мос келмаслиги ҳамда прогнозлашнинг режалаштиришга нисбатан бошқа фарқли жиҳатлари улардаги турли хил функцияларни шакллантиради. Режалаштириш бевосита бошқарув қарорларини қабул қилиш ва амалиётга татбиқ этишга қаратилган бўлса, прогнозлашнинг мақсади эса уларни қабул қилиш учун илмий асосларни яратишдан иборат. Ушбу асослар қуйидагиларни ўз ичига олади: ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ривожланиш тенденцияларининг *илмий таҳлили*; шаклланган тенденция ва кўзланган мақсадларни ҳисобга оладиган ижтимоий ишлаб чиқаришнинг кутилаётган ривожланишини *вариантли башоратлаш*; қабул қилинаётган қарорларнинг *мумкин бўлган оқибатларнинг таҳлили*, ижтимоий-иқтисодий ва илмий-техник ривожланиш йўналишларини асослаш. Шундай қилиб, иқтисодий прогнозлашнинг вазифаси, бир томондан борлиқнинг ҳақиқий жараёнларга амал қилган ҳолда тадқиқот соҳасида яқин ёки узок

келажаги истиқболни аниқлаш, иккинчи томондан, тузилган прогноз ва прогноз даврида қабул қилинган қарорларнинг оқибатлари нуқтаи назаридан уларни баҳолашга таянадиган оптимал жорий ва истиқболли режаларни ишлаб чиқишга хизмат қилади.

Иқтисодий прогнозлаш кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг иқтисодий жараёнларнинг энг муҳим қонуниятларини тадқиқ этишга асосланган. Унинг назарий асоси ижтимоий ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг объектив қонуни тўғрисидаги фан сифатида сиёсий иқтисодидан иборат.

8.3. Прогнозлаштириш объектининг тизимли таҳлили

Прогнозлаштириш жараёнида, прогноз учун керакли бўлган топшириқларни ишлаб чиқиш, ҳар томонлама прогнозлаштириш объекти таҳлилини амалга ошириш шарт. Ушбу анализ объектнинг аниқланиши ва тадқиқот предметини, унинг прогнозлаштириш мақсади ва вазифасини, ташқи манбаларга боғлиқлигини, тузилишини, ишлаш механизми ҳамда улар устидан бошқарув кабиларни ўзида мужассам этади. Расмий нуқтаи назардан қараганда, объектни изчил тадқиқ қилиш – оптимал алтернатив танловни амалга оширишга ҳамда объектни бошқарувчи алтернатив таъсирларнинг намоён бўлишига, шунингдек, унинг келгуси коррективроқланган моделларининг тузилишига олиб келади.

Биз ижтимоий-иқтисодий тизимларни кўриб чиқамиз, уларнинг таҳлили эса прогнозлаштириш объекти сифатида қаралганда анча мураккаб, чунки улар мураккаб тизимлар тоифасига киради. Мураккаб объектларни таҳлил қилиш учун сўнгги ўн йиллар давомида пухта ишлаб чиқилган назариялар тизимидан, тизимли таҳлилдан фойдаланиш лозим.

Тизим бир-бирига ўзаро таъсир этувчи элементлари, уларнинг хоссалари ва алоқалари мавжуд бўлган бутун бир комплекс сифатида қаралиши мумкин.

Умуман олганда тизим – бу моддий дунёда элементлари мавжуд бўлган, бутун бир комплекснинг объектив мавжудлигига асосланган илмий абстракция. Тизимнинг мураккаблигига оид

фараз фақатгина унинг элеменларига эмас, балки улар ўртасидаги кўп тармоқли ҳамда кўп қиррали алоқаларга, тизимнинг бутунлигига доир махсус хусусиятларнинг намоён бўлишига ва унинг кутилаётган ҳолатига боғлиқ. Бу орқали мураккаб тизимни ҳам элементларнинг катта миқдори, ҳам уларнинг хилма-хил алоқалари аниқлайди.

Мураккаб тизимнинг хусусиятларини таърифлашда, аввало, унинг яхлитлик хусусиятидан бошлаймиз. Мураккаб тизим таркибидаги бирор бир элемент (қисм)ларда мавжуд бўлмаган хусусиятларни намоён қилади. Демак, мураккаб тизим унинг таркибини ташкил этувчи қисмлар ва уларнинг хусусиятлари миқдорига қараганда кўпроқ жиҳатларни намоён этади. Мураккаблик ва яхлитликнинг ўзи тизимнинг янгича хусусиятларини вужудга келтиради.

Мураккаб тизимлар мақсадли йўналтирилган бўлишади. Мақсадли йўналтирилган тизим учун у қандай ҳолатда эканлиги, у ёки бу ҳолатда мақсадга эришиш йўли, энг маъқул бўлган ҳолатга эришиш кабилар аҳамиятсиз эмас. Мавжудлилик мақсадларини, тизимнинг ривожланишини тадқиқ қилиш – илмий-асосланган прогнозлаштиришнинг энг асосий нуқтаи назарларидан биридир. Тизимни тадқиқ қилиш методологиясининг асосий хусусиятларидан бири уларнинг таҳлилига функционал жиҳатдан ёндашишдир. Тизимнинг функцияси ўз олдига қўйилган мақсадларга эришиш йўлида унинг ҳолати ва унинг барча элементларининг ўзаро, узлуксиз таъсирида намоён бўлади. Тизим ташқи муҳит билан ўзининг кириш ва чиқишлари билан боғланган. Фараз қилайлик, бизга маълум бир t вақтдаги ҳолатни тавсифловчи учта вектор маълум:

кириш ҳолати вектори	$X_t = (x_1, x_2, \dots, x_m)_t;$
чиқиш ҳолати вектори	$Y_t = (y_1, y_2, \dots, y_n)_t;$
тизимнинг ички ҳолати вектори	$S_t = (s_1, s_2, \dots, s_k)_t.$

Тизимнинг функцияси, унинг табиати чиқиш ҳолати вектори Y_t орқали характерланади. Агар чиқиш ҳолати векторлари t тизимнинг кириш ҳолати векторлари ва унинг ички ҳолатлари ёрдамида аниқланаётган бўлса, у ҳолда $Y_t = f(X_t, S_t)$ кўринишидаги боғланишга эга бўламиз. Бундай функцияларнинг келтирилиб чиқарилиши мураккаб тизимни прогнозлаштиришда жуда қўл келади, чунки одатда кутилаётган ёки эришиш мумкин бўлган

тизимнинг кириш ҳолати ва ички ҳолатига боғлиқ ҳолда чиқиш ҳолати прогноз қилинади. Жумладан, бундай ёндашувга прогнозлаштиришнинг эконометрик модели асосланади (5-бўлимга қаранг).

Функционал ёндашувнинг муҳимлигига қарамай, у мураккаб тизимни тадқиқ қилиш имкониятларини батамом ниҳоясига етказмайди. Тизимли таҳлилда ушбу тамойил тизимларнинг функцияларини тадқиқ қилишдан уларнинг тузилмаларини ўрганишга ўтиш орқали аниқлаштирилади. Тузилмавий таҳлил тадқиқ қилиш имкониятларини сезиларли тарзда кенгайтиради. Ушбу таҳлил – тизимнинг ишлаш механизмини, унинг кўплаб ички ҳолатларига боғлиқ табиатини чуқур англаб етишга имкон яратади. Қолаверса, унинг тузилмасини билиш орқали тизимнинг қандай ички ва кириш ҳолатларида мақсадга мувофиқ чиқиш ҳолатларига эришиш мумкинлиги тўғрисида баҳо бериш, шунингдек, тизимнинг мақсадли функцияси амалга оширилади.

Биз юқорида тизимни бир-бирига ўзаро таъсир этувчи элементлари, уларнинг хоссалари ва алоқалари мавжуд бўлган бутун бир комплекс сифатида қаралиши мумкин дея эътироф этдик.

Ҳар қандай мураккаб тизимни баъзи бир тизимости қисмларга ажратиш мумкин. Худди шундай, халқ хўжалигининг тизимости қисмларига саноат корхоналари тармоқларининг тизимости қисмлари – цехлар ва ҳоказолар киради. Тизимни бўлақларга ажратиш турли хил деталлаштириш даражаларида амалга оширилади. Тизим элементи деганда шундай элемент тушуниладики, бунда тадқиқот натижасида уни бошқа ҳеч қандай ташкил этувчи бўлақларга ажратиш имкони бўлмаган, бўлинмас тизимости қисмга айтилади.

Тузилмавий таҳлил энг аввало, тизимни ташкил этувчи элементлар ва тизимости қисмларни намоён этишга кўмак беради. Мураккаб тизим элементлари бир-бирига ўзаро боғлиқ бўлиб, бу боғлиқликларнинг ҳам белгиланиши, ҳам тадқиқ этилиши тизим таҳлилининг аҳамиятга молик жиҳатлари сирасига киради.

Тизимнинг тузилмавий таҳлили уларнинг иерархик тушунчасига олиб келади. Ҳар бир мураккаб тизимда кўплаб кирувчи қисмларни ажратиш мумкин бўлиб, унинг ўзи, ўз навбатида янада кенгроқ супер тизимнинг тизимости бўлаги

ҳисобланади. Айтайлик, саноатнинг бирор бир тармоғини тадқиқ этиш давомида шуни унутмаслик керакки, унинг тизимостида кўплаб бирлашмалар ва корхоналар хизмат кўрсатишади. Тармоқнинг ўзи эса бутун бир халқ хўжалигини ёки саноатни қамраб олувчи супер тизим ҳисобланади. Шунинг учун ҳам объектни тизимли прогнозлаштириш учун, аввало, у яхлит ва мақсадли йўналтирилган комплекс сифатида, иккинчидан, супер тизимнинг янада кенгроқ бўлаги сифатида, учинчидан эса кўплаб элементлар ва тизимости қисмлардан ташкил топган, мураккаб тузилишга эга бўлган тизим сифатида кўриб чиқилмоғи лозим. Бу объектни уч даражали, балки ундан ҳам кўпроқ даражали тавсифлаш ҳисобланади.

Тизимлар детерминланган ва кутилаётган (эҳтимолли) бўлишади. Детерминланган тизим сўзсиз маълум бир ташқи куч натижасида таъсирланади. Тизимда битта таъсирнинг эҳтимоллилиги турли хилдаги, ҳар бири бошқа бир эҳтимоллиликдан сўнг келувчи натижаларга олиб келиши мумкин. Мураккаб тизимлар, шу жумладан, ижтимоий-иқтисодий тизимлар – бу аксар ҳолларда эҳтимолли тизимлардир.

Ушбу тизимларни одатда тўлиқ тавсифлаб бўлмайди. Буни назарий жиҳатдан ҳам, амалий жиҳатдан ҳам бажариб бўлмайди. Айтайлик, замонавий корxonанинг бир кунлик иш кунини барча технологик, ташкилий, иқтисодий, ижтимоий, психологик ва бошқа амалдаги факторлардан фойдаланган ҳолда тўлиқ тавсифлаш – бу ишончли тўплам яратиш билан баробардир; ундан фойдаланмасдан туриб, уни ёзишнинг иложи бўлмаган бўларди.

Мураккаб тизимлар – эҳтимолли бўлишади ва уларни тўлиқ таърифлаб бўлмайди. Шунинг учун уларни бошқаришда, шу жумладан, прогнозлаштиришда тўлиқ бўлмаган, қисман аниқ, ишончли бўлмаган маълумотлардан фойдаланишга тўғри келади.

Хуллас, **мураккаб тизим** – бу мақсадли йўналтирилган, иерархик (ўз навбатида яхлит), эҳтимолли, одатда тўлиқ ва ишончли бўлмаган маълумотлар асосида бошқариладиган тизим. Шу ердан прогнозлаштириш усуллари ривожлантириш муаммоларига тизимли ёндашишнинг муҳим хусусиятлари келиб чиқади.

8.4. Прогноз турларининг классификацияси

Иқтисодий прогнозлашнинг энг муҳим назарий муаммоларидан бири прогноз типологиясини тузиш ҳисобланади. У турли мезон ва белгилар (прогнозлашни ташкил этиш мақсади, вазифалари, объекти, усуллари ва х.к.) ёрдамида тузилиши мумкин. Уларнинг энг муҳими қуйидагилар ҳисобланади: прогнозлашнинг миқёси, олдини олиш вақти, объектнинг тафсилоти, прогнознинг функцияси.

Прогнозлашнинг миқёси бўйича прогнозлар қуйидагиларга бўлинади: макроиқтисодий ва таркибий (тармоқлараро ва ҳудудлараро) прогнозлар, иқтисодий мажмуалари (ёқилғи-энергетика, агросаноат, инвестицион, ишлаб чиқариш инфратузилма, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаси)ни ривожлантириш прогнозлари, тармоқ ва ҳудудий прогнозлари, иқтисодиёт тизимининг бирламчи бўғинлари (корхона. ишлаб чиқариш бирлашмалари ҳамда алоҳида ишлаб чиқариш ва маҳсулотлар) прогнози.

Прогнозлар вақт даврийлиги бўйича тезкор, қисқа муддатли, ўрта муддатли, узок муддатли ва олис муддали прогнозларга бўлинади. Тезкор прогноз бир ойгача, қисқа муддатли бир ойдан бир йилгача, ўрта муддатли бир йилдан беш йилгача, узок муддатли беш йилдан ўн беш то йигирма йилгача, олис муддатли эса ушбу муддатдан ортиқ бўлган даврга тузилади.

Санаб ўтилган прогноз турлари шунингдек тадқиқ этилаётган жараёнларни баҳолаш моҳияти ва тавсилоти билан бир-биридан фарқ қилади. Тезкор прогнозлар прогноз даврида тадқиқ этилаётган объектда миқдор ва сифат жиҳатдан ҳеч қандай сезиларли ўзгаришлар содир бўлмайди деган тахминларга асосланади. Уларда кутилаётган воқеаларнинг аниқ миқдорий баҳолаш устун туради. Қисқа муддатли прогнозлар фақатгина миқдорий ўзгаришларни назарда тутаяди. Унга мувофиқ ҳолда воқеаларнинг баҳоланиши ҳам миқдорий тарзда амалга оширилади. Ўрта муддатли ва узок муддатли прогнозлар тадқиқ этилаётган объектда миқдор ва сифат жиҳатидан ўзгаришларга таянади, шунда ўрта муддатли миқдорий ўзгаришлар сифатли ўзгаришлардан устун туради. Ўрта муддатли прогнозларда воқеаларнинг миқдорий-сифат, узок муддатли прогнозларда эса сифат-миқдорий баҳолаш амалга оширилади.

Узоқ муддатли прогнозлар фақатгина сифатли ўзагришларга таянади, бу ерда фақатгина тадқиқ этилаётган объект ривожланишининг умумий қонуниятлари тўғрисида гап боради. Бунда прогноз қилинаётган воқеаларни баҳолаш шакли сифатли ҳисобланади.

Тадқиқ этилаётган объектнинг тафсилотига қараб прогнозларнинг бўлиниши такрор ишлаб чиқариш жараёнининг турли жиҳатлари билан боғлиқ. Ушбу белги бўйича қуйидаги иқтисодиёт прогнозлари ажралиб туради: ишлаб чиқариш муносабатларнинг ривожланиши; ижтимоий-иқтисодий асослари ва илмий-техник тараққиётининг оқибатлари; ўсиш динамикаси (унинг суръати, омиллари ва тузилмалари); меҳнат ресурсларнинг такрор ишлаб чиқариши, бандлиги ва кадрларни тайёрлаш; табиий ресурслардан иқтисодий фойдаланиш; асосий фондлар ва сармоя қўйилмаларининг такрор ишлаб чиқариши; аҳолининг ҳаёт тарзи; молиявий муносабатлар, даромад ва нархлари; ташқи иқтисодий алоқалар ва бошқалар.

Ушбу санаб ўтилган йўналишлардан ҳар бири алоҳида аҳамиятга эга ва мустақил тарзда ишлаб чиқилиши мумкин. Шу билан бирга улар ўртасида халқ хўжалигини прогнозлашнинг илмий тавсилотини таъминловчи методологик ҳамжиҳатлилиги мавжуд. Иқтисодий прогнозлаш ҳамжиҳатликда бошқа прогнозлашнинг турлари (ижтимоий, сиёсий, демографик, илмий-техник, табиий ресурсларни прогнозлаш ва шу каби) билан бирга амалга оширилади. Ушбу прогнозларнинг натижалари халқ хўжалиги ва иқтисодий прогнозлашнинг бошқа турларида инobatга олинади. Ўз навбатида иқтисодий прогнозлар бошқа барча ижтимоий жараёнларнинг прогнозлаш ва режалаштиришнинг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Турли хил прогнозларнинг алоқаси уларни ишлаб чиқиш кетма-кетлигида ҳам ўз ифодасини топади. Хусусан, иқтисодий прогнозлар илмий-техник тараққиёти, табиий ресурслар, демографик жараёнлар ва х.к. нинг прогнозларидан кейин ишлаб чиқилади.

Прогнознинг функцияси (прогнозлаш йўналишлари) бўйича прогнозлар иккита турга бўлинади: қидирув ва меъёрий прогнозлар.

Қидирув прогнози тадқиқ этилаётган объектнинг ўтган ва ҳозирги ривожланиш тенденцияларининг келажакда шартли

равишда давом этишига асосланган ҳамда ушбу тенденция (режа, дастур)ларни ўзгартира оладиган шароитлардан четланади. Унинг вазифаси - тадқиқ этилаётган объектнинг мавжуд тенденцияларини сақлаган ҳолда қай тарзда ривожланишини аниқлашдан иборат. Меъёрий прогноз қидирув прогнозидан фарқли улароқ олдиндан белгиланган мақсадлар базасида ишлаб чиқилади. Унинг вазифаси – прогнозлаш объектнинг истиқболда мумкин бўлган ҳолатларига эришиш йўллари ва муддатларини аниқлашдан иборат. Қидирув прогнози объектнинг келгуси ҳолатларини аниқлашда унинг ўтган ва ҳозирги ҳолатлардан четланса, меъёрий прогноз эса тескри тартибда амалга оширилади: келажакда белгиланган ҳолатдан тортиб то ҳозирги тенденция ва қўйилган мақсадлар доирасида уларни ўзгартиришгача.

Прогнознинг иккала тури амалиётда прогнозлашнинг бир йўла йўналиш ва ёндошувлари сифатида номён бўлади ва биргаликда фойдаланилади. Уларнинг уйғунлиги қўйилган мақсадларга эришиш учун режалаштиришнинг дастаги сифатида прогнозлашнинг ундайдиган роли яққол намён бўлади. Прогнозлашнинг ундайдиган функцияси прогнознинг, у башоратлашнинг дастлабки сабабларига таъсир этиш самарасини юзага келтиради. Таъсир этиш самараси ҳам ижобий (прогноزلарни амалга оширишни тезлаштиришга кўмаклашади), ҳам салбий (уни амалга оширишга тўсқинлик қилади, айрим ҳолларда эса прогнознинг барбод бўлишига сабаб бўлади). Бу шу билан изоҳланадики, прогнознинг мақсадларга эришиш уни олиб боришнинг объектив шароитларига тўғридан-тўғри боғлиқлик билан амалга оширилади. Агар прогноз объектнинг ривожланиши етилган шароитларга жавоб берса, у амалиётда самарали амалга оширилади. Акс ҳолда прогнознинг ушбу шароитларга мос келмаслиги унинг амалга оширилишига салбий таъсир кўрсатади. Прогноزلарни амалга ошириш учун шароитларнинг ўзаро боғлиқлигига қарор қабул қилиш билан боғлиқ прогнозлашнинг ўзаро алоқаси ҳам таъсир кўрсатади. Қарорлар одатда прогнозлашнинг маълумотлари асосида қабул қилинади. Ўз навбатида қабул қилинган қарорлар прогнозларнинг амалга ошириш натижаларига таъсир кўрсатади. Шу боис прогнозлаш ва қабул қилинган қарорларнинг ўртасида номувофиқликни олдини олиш учун прогнозни тизимли тўғрилаш, шу жумладан прогнозлаш

объектининг ривожланиш мақсадини уни бажарилиши билан таққослаш йўли билан амалга ошириш лозим.

Прогнозлар типологияси, шунингдек, келажак тўғрисидаги ахборотнинг манбалари ва прогнозлашнинг услублари каби масалалар билан узвий боғланган. Прогноз ахборотларнинг манбалари уч турга бўлинади: тўпланган тажриба (тадқиқ этилаётган ходиса, жараён, воқеаларнинг кечиши ва ривожланишининг қонуниятларини билишга асосланган); мавжуд тенденцияларнинг экстраполяцияси (ривожланиш қонуни ўтган ва ҳозирги пайтда маълум); прогноз қилинаётган объектлар бўйича моделларни кутилаётган ёки белгиланган шароитлар учун тузиш. Ушбу ахборот манбалари доирасида бир-бирини ўзаро тўлдирувчи прогнозлашнинг учта услуби мавжуд: экспертли (дастлаб ахборотларни –сўровнома, интервью, саволнома –йиғиш ва уни қайта ишлашга ҳамда прогноз учун қўйилган вазифаларга нисбатан эксперт(лар) фикрларига асосланган), экстраполяция –объектнинг кутилаётган ривожланишини ўрганиш ва ушбу ривожланишнинг қонуниятларини ўтган ва ҳозирги даврдан келажакка ўтказилиши; моделлаштириш – прогноз қилинаётган объектнинг кутилаётган ва белгиланган ўзгариши доирасида унинг қидирув ва меъёрий моделларини тадқиқ этиш. Прогнозлаш амалиётида санаб ўтилган барча ахборот манбаларидан ва прогнозларнинг барча услубларидан биргаликда фойдаланилади.

8.5. Иқтисодий кўрсаткичлар ўртасида боғланишларни аниқлаш усуллари

Умумлашган катта сонни таҳлил қилиш ва конкрет кузатишда у ёки бу қонуниятларни аниқлаш заруриятлиги кўпгина иқтисодий тадқиқотларнинг характерли хусусияти ҳисобланади. Реал борликда ҳеч бир иқтисодий зарурият бевосита соф ҳолда намоён бўлмайди.

Бир қийматни ўзгартириш бошқасининг ўртача қийматининг ўзгаришига олиб келадиган ҳолларда боғланишни ўрганиш катта қизиқиш уйғотади. Мана шундай боғланишга *корреляцион боғланиш* дейилади. Корреляцияни таҳлил қилишдан мақсад, ходисалар ўртасидаги боғланишнинг зичлигини ўрганишдир. Боғланишлар ўз моҳиятига кўра содда ва мураккаб бўлиши мумкин. Ижтимоий

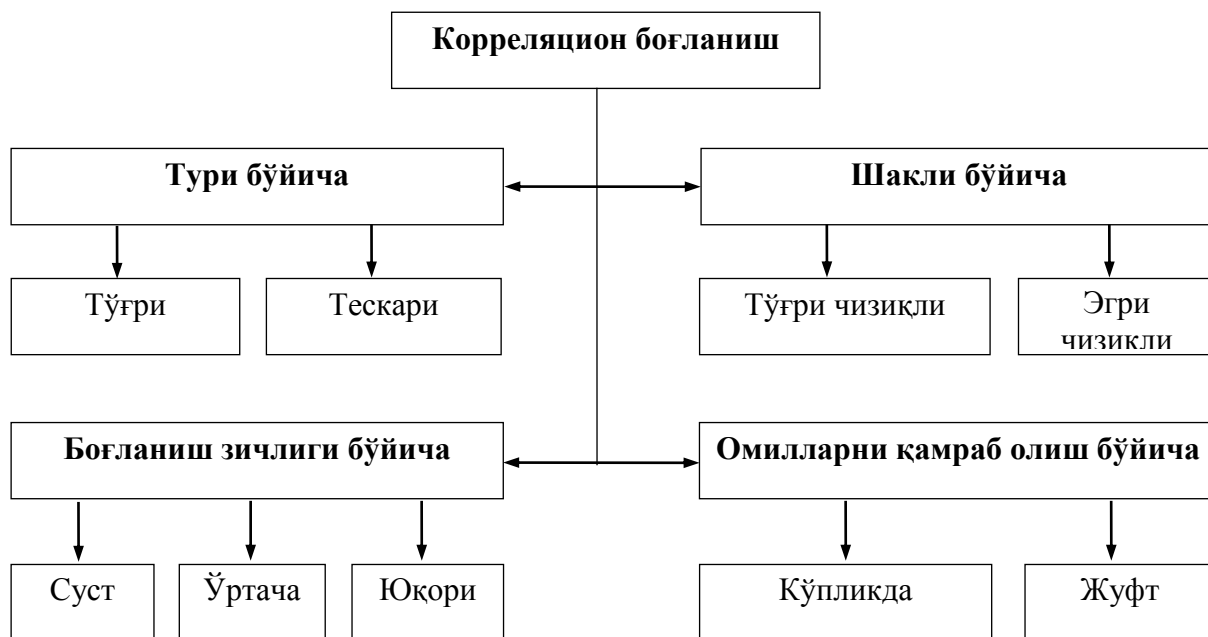
ходисалар, шу жумладан, иқтисодий ҳодисалар одатда мураккаб боғланишга эга бўлади.

Корреляцион таҳлил ҳодисалар ўртасидаги боғланишни аниқлайдиган усуллардан бири ҳисобланади. Лекин фақат корреляцион таҳлил боғланишнинг зичлиги ҳақида оддий баҳо бера олади. Бу ҳолат иқтисодий тадқиқотларда корреляцион таҳлилни кенг қўллаш имкониятини беради. Корреляцион таҳлил ҳақида гапирганда регрессион таҳлилни унутмаслик керак. Регрессион таҳлил ҳодисалар ўртасидаги боғланишнинг статистик таҳлил усули бўлиб, боғланиш шакллари таҳлил қилади. Регрессион таҳлил натижалари регрессия тенгламалари ва коэффицентларида сифат ифодасига эга бўлади.

Корреляцион ва регрессион таҳлилнинг самарадорлиги кўпгина иқтисодий ва ижтимоий муаммоларни ҳал қилишда муҳим рол ўйнайди. Корреляцион ва регрессион таҳлил қилишдан олдин ўрганилаётган ҳодисалар ўртасида боғланиш ҳар томонлама синчиклаб таҳлил қилиниши лозим. Ҳақиқатан ҳам боғланиш мавжуд бўлса, корреляцион ва регрессион таҳлил усулидан фойдаланиш ҳамда реал аҳамиятга эга бўлган натижаларни олиш мумкин бўлади.

Корреляцион таҳлилнинг биринчи вазифаси, корреляцион боғланиш шакллари, яъни регрессия функцияси кўринишларини (чизикли, даражали, логарифмик ва бошқалар) аниқлашдан иборат. Боғланиш шакллари танлаш регрессион таҳлил ва танланаётган функция ҳақидаги маълум гипотезаларни ишлаб чиқиш ҳамда таҳлил қилишдан бошланади. Регрессияларни тенглаштириш корреляцион моделларнинг таркибий қисми бўлиб, уни тўғри танлай билиш, моделлаштиришнинг энг масъулиятли босқичи ҳисобланади.

Корреляцион боғланишлар таснифи қуйидаги 1-чизмада келтирилган.

1-чизма. Корреляцион боғланиш таснифи

Таҳлил вақтида гарчи баъзи бир танланган шаклларнинг тўғрилигини баҳолашнинг баъзи бир усуллари ишлаб чиқилган бўлса ҳам, боғланиш шаклини танлай олиш жуда муҳим ҳисобланади.

Иқтисодий ҳодисалар ўртасидаги боғланишларнинг мураккаблиги кўпинча мавжуд ҳодисалар бутун комплексини таҳлили билан қамраб олиш мумкин бўлмаган ҳолатни келтириб чиқаради. Регрессияларни конкрет тенглаштириш ҳар доим маълум даражада абстрактлаш асосида қурилади. Регрессия тенгламаларини қуриш ҳодисалар ўртасидаги боғланиш конкрет шаклини аниқлашда гипотетик эксперимент ҳисобланади.

Икки ўзгарувчи ўртасидаги корреляция *оддий корреляция* дейилади. Оддий корреляция йўли билан таҳлил қилишдан мақсад, икки ҳодиса ўртасидаги боғланишнинг мавжудлиги ва зичлигини аниқлашдан иборатдир. Икки ўзгарувчи ўртасидаги боғланиш зичлигининг умумлаштирилган баҳоси *корреляция индекси* ҳисобланади ва у қуйидаги формула орқали ҳисобланади:

$$R = \sqrt{\frac{\sigma_y - \sigma_{\hat{y}_x}}{\sigma_y}} = \sqrt{1 - \frac{\sigma_{\hat{y}_x}}{\sigma_y}}, \quad (9.5.1)$$

бу ерда, σ_y^2 - натижа кўрсаткич дисперсияси;

$\sigma_{\hat{y}_x}^2$ - амалий қиймат натижалари кўрсаткичидан регрессия тенгламаси

асосида назарий ҳисобланган кўрсаткичдан четланиш ўртача квадрати.

Корреляция индекси $0 \leq |R| \leq 1$ оралиғида бўлади. Агар $R=1$ бўлса, омиллар ўртасида функционал боғланиш мавжуд бўлади. Агар $R=0$ бўлса, у ҳолда ўрганилаётган омиллар ўзаро боғланмаган бўлади. Боғланиш зичлиги баҳоланаётган вақтда қуйидаги таснифлаш қўлланилади:

0,2 гача - кучсиз боғланиш;

0,2 ÷ 0,4 - ўртача зичликдан кучсизроқ боғланиш;

0,4 ÷ 0,6 - ўртача боғланиш;

0,6 ÷ 0,8 - ўртачадан зичроқ боғланиш;

0,8 ÷ 0,99 - зич боғланиш.

Мазкур таснифлаш шартли ҳисобланади. Корреляция индекси жуфт боғланиш ҳар қандай шаклининг боғланиш зичлигини баҳолаш учун тўғри келади. Агар боғланиш чизиқли бўлса, у ҳолда боғланиш зичлигини баҳолашда корреляция коэффициентидан фойдаланиш мумкин:

$$r = \frac{\overline{x \cdot y} - \bar{x} \cdot \bar{y}}{\sigma_x \cdot \sigma_y}, \quad (9.5.2)$$

бу ерда, σ_x ва σ_y мос равишда x ва y ўзгарувчиларнинг ўртача квадратик четланишидир ва улар қуйидаги формулалар ёрдамида ҳисобланади:

$$\sigma_x = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2}{n}}, \quad \sigma_y = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2}{n}} \quad (9.5.3)$$

Шунингдек, корреляция коэффицентини ҳисоблашнинг қуйидаги модификацияланган формулаларидан ҳам фойдаланиш мумкин:

$$r = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{n \cdot \sigma_x \cdot \sigma_y}, \quad (9.5.4)$$

$$r = \frac{n \sum_{i=1}^n xy - \sum_{i=1}^n x \sum_{i=1}^n y}{\sqrt{\left[n \sum_{i=1}^n x^2 - \left(\sum_{i=1}^n x \right)^2 \right] \cdot \left[n \sum_{i=1}^n y^2 - \left(\sum_{i=1}^n y \right)^2 \right]}}. \quad (9.5.5)$$

Корреляция коэффицентини $-1 \leq r \leq 1$ оралиғидаги қийматга эга бўлади. Корреляция коэффицентининг манфий қиймати ходисалар ўртасида тескари боғланиш мавжуд эканлигидан далолат беради. Айрим ҳолларда корреляциянинг индекси ёки коэффицентини билан бир қаторда, детерминация коэффицентини $d = r^2$ деб аталувчи кўрсаткич ҳам аниқланади. Детерминация коэффицентини натижа кўрсаткичи ва

вариациясининг қайси қисми омил кўрсаткичлари вариацияси билан боғланганлигини кўрсатади. Агар таҳлил таъсир қилаётган омил қийматининг ўзгаришига мувофиқ ҳодисалар қиймати тахминан бир текисда ўзгаришини кўрсатса, у ҳолда тўғри чизиқли боғланиш мавжудлигини кўрсатади. Мабодо бу ўзгариш бир текисда бўлмаса, унда эгри чизиқли боғланиш бўлади.

Иқтисодий тадқиқотларда қўлланилаётган корреляцион формулалар турли шаклга эга. Иқтисодий қаторлар динамикаси ўртасидаги боғланишлар чизиғи шаклини аниқлаётганда, кўпчилик ҳолларда қуйидаги шакллардан фойдаланилади:

Чизиқли - $y = a_0 + a_1x$ (9.5.6)

Иккинчи даражали парабола - $y = a_0 + a_1x + a_2x^2$ (9.5.7)

Учинчи даражали парабола - $y = a_0 + a_1x + a_2x^2 + a_3x^3$ (9.5.8)

n - даражали парабола - $y = a_0 + a_1x + a_2x^2 + \dots + a_nx^n$ (9.5.9)

Иккинчи даражали гипербола - $y = a_0 + \frac{a_1}{x}$ (9.5.10)

b - Иккинчи даражали гипербола - $y = a_0 + \frac{a_1}{x^b}$ (9.5.11)

Логарифмик - $\log y = a_0 + a_1x$ (9.5.12)

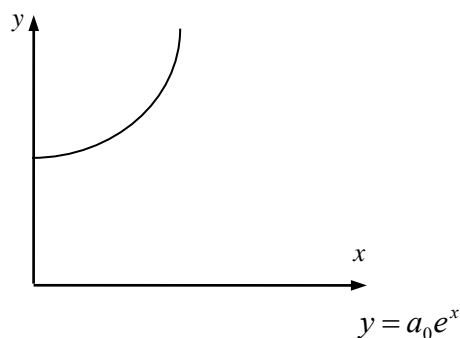
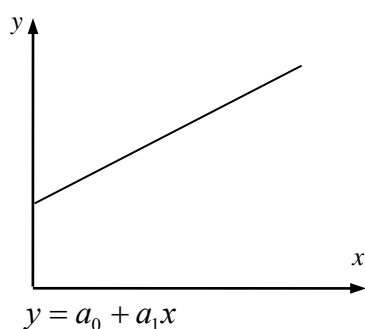
Ярим логарифмик - $y = a_0 + a_1 \ln x$ (9.5.13)

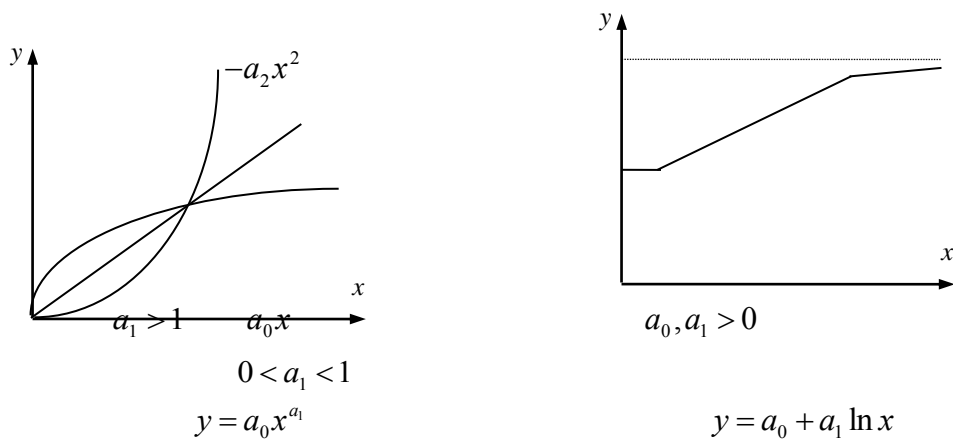
Кўрсаткичли функция - $y = a_0 a_1^x$ (9.5.14)

Даражали функция - $y = a_0 x_1^{a_1}$ (9.5.15)

Логистик функция - $y = \frac{a_0}{1 + a_1 e^{-bx}}$ (9.5.16)

Функциялар параметри одатда энг кичик квадратлар усули билан аниқланади. Нормал тенгламалар тизими (7) тизимга ўхшаш бўлади. Баъзи бир функцияларнинг графиги 2-чизмада келтирилган.

2-чизма.

Логистик функцияда y ни қиймати олдин x нинг текис ўзгаришда тезлатилган суръатда ортиб боради.

Регрессия тенгламасининг шаклини танлашда қуйидагиларга риоя қилиш лозим:

1. Боғланишнинг умумий шакли, боғланишнинг табиати ва характерига нисбатан профессионал тушунча мос келиши керак.
2. Имкони борича интерпретация ва амалий қўллашда осон бўлган тенгламаларнинг энг содда шаклларида фойдаланиш лозим. Бошланғич маълумотларнинг график тасвири - тарқоқ диаграмма ва регрессияларнинг эмпирик чизиқлари регрессияларни тенглама шаклларида танлашда ёрдам кўрсатади.

Жараёнлар қаторининг битта натижали таъсирини тўпламли корреляцион таҳлил ўрганади. Тўпламли корреляцион таҳлилнинг шарт-шароити худди корреляцион таҳлил сингари бўлади. Одатда тўпламли корреляция бевосита тўпламли регрессион таҳлил билан бевосита алоқада таҳлил қилинади. Тўпламли регрессия тенгламаси оддий масштаб, яъни регрессия тенгламаларига кирувчи ўзгарувчи бир маромдаги нормал ва нормаллашган масштабда ёки қиёслаш бирлигида ифодаланган ўзгарувчилар шаклида тузилиши мумкин.

Регрессия тенгламаси сифатида кўпинча чизиқли:

$$\hat{y} = a_0 + a_1 x_1 + a_2 x_2 + \dots + a_n x_n \quad (9.5.17)$$

ва даражали функциялардан фойдаланилади:

$$\hat{y} = a_0 x_1^{a_1} x_2^{a_2} \dots x_n^{a_n} . \quad (9.5.18)$$

Ушбу тенглама параметрлари одатда энг кичик квадратлар усули билан аниқланади. Умумий ҳолда нормал тенгламалар тизими куйидагича ифодаланади:

$$\begin{cases} na_0 + a_1 \sum x_1 + a_2 \sum x_2 + \dots + a_n \sum x_n = \sum y \\ a_0 \sum x_1 + a_1 \sum x_1^2 + a_2 \sum x_1 x_2 + \dots + a_n \sum x_1 x_n = \sum x_1 y \\ \dots \\ a_0 \sum x_n + a_1 \sum x_1 x_n + a_2 \sum x_2 x_n + \dots + a_n \sum x_n^2 = \sum x_n y \end{cases} \quad (9.5.19)$$

Модел даражалари параметрларини аниқлаш учун олдин (9.5.19) моделни логарифмик-чизикли кўринишга қайта ўзгартириш лозим:

$$\ln \hat{y} = \ln a_0 + a_1 \ln x_1 + a_2 \ln x_2 + \dots + a_n \ln x_n \quad (9.5.20)$$

Шундан сўнг нормал тенгламалар тизимини тузишда логарифмлардан фойдаланамиз.

$$\begin{cases} n \ln a_0 + a_1 \sum \ln x_1 + a_2 \sum \ln x_2 + \dots + a_n \sum \ln x_n = \sum \ln y \\ a_0 \sum \ln x_1 + a_1 \sum \ln x_1^2 + a_2 \sum \ln x_1 \ln x_2 + \dots + a_n \sum \ln x_1 \ln x_n = \sum \ln x_1 \ln y \\ \dots \\ a_0 \sum \ln x_n + a_1 \sum \ln x_1 \ln x_n + a_2 \sum \ln x_2 \ln x_n + \dots + a_n \sum \ln x_n^2 = \sum \ln x_n \ln y \end{cases} \quad (9.5.21)$$

Боғланишнинг зичлиги корреляциялар индексига ўхшаш бўлиб, тўпلامли корреляция коэффициенти ёрдамида баҳоланади:

$$R_{yx_j} = \sqrt{1 - \frac{\sum (y - \hat{y})^2}{\sum (y - \bar{y})^2}}, \quad (9.5.22)$$

бу ерда, \hat{y} - регрессия тенгламаси ёрдамида аниқланган натижавий кўрсаткичнинг назарий қиймати;

\bar{y} - натижавий кўрсаткичнинг ўртача арифметик қиймати.

Тўпلامли регрессиялар чизигидан натижавий кўрсаткич қиймати қанчалик кам даражада четланса, маълум интервалда абсолют қиймат бўйича аҳамиятга эга бўлган корреляция коэффициенти катта қийматга эга бўлишига боғлиқ бўлади. Тўпلامли корреляция коэффициенти куйидаги ораликда ўзгаради:

$$0 \leq |R| \leq 1.$$

Агар корреляцион модел фақат икки омил кўрсаткичларига эга бўлса, у ҳолда тўпلامли корреляция коэффициенти корреляциянинг жуфт коэффицентларидан ҳосил қилиш мумкин:

$$R_{yx_j} = \sqrt{\frac{r_{yx_1}^2 + r_{yx_2}^2 - 2r_{yx_1} \cdot r_{yx_2} \cdot r_{x_1x_2}}{1 - r_{x_1x_2}^2}}. \quad (9.5.23)$$

Г.Тинтнер тўпلامли корреляция коэффициентининг куйидаги формуласини таклиф этган:

$$R_{yx_j} = \sqrt{\frac{a_1 s_1 + a_2 s_2 + a_3 s_3 + \dots + a_n s_n}{s_y}}, \quad (9.5.24)$$

бу ерда, s_j ($j = \overline{1, n}$) $s_j = \overline{yx_j} - \overline{y} \cdot \overline{x}$ формуласи бўйича аниқланадиган ковариация;

s_j - натижавий кўрсаткич дисперсияси;

a_j ($j = \overline{1, n}$) - регрессия коэффициенти.

Нормаланган масштабда умумий кўринишда тўпلامли регрессия тенгласини куйидагича тузиш мумкин:

β_j ($j = \overline{1, n}$) параметрлари корреляциянинг жуфт коэффициенти ёрдамида аниқланади. Коэффициентларни аниқлаш учун n та тенгламалар тизимини тузамиз:

$$\begin{cases} \beta_1 + \beta_2 r_{x_2 x_1} + \beta_3 r_{x_3 x_1} + \dots + \beta_n r_{x_n x_1} = r_{yx_1} \\ \beta_1 r_{x_1 x_2} + \beta_2 + \beta_3 r_{x_3 x_2} + \dots + \beta_n r_{x_n x_2} = r_{yx_2} \\ \beta_1 r_{x_1 x_3} + \beta_2 r_{x_2 x_3} + \beta_3 + \dots + \beta_n r_{x_n x_3} = r_{yx_3} \\ \dots \\ \beta_1 r_{x_1 x_n} + \beta_2 r_{x_2 x_n} + \beta_3 r_{x_3 x_n} + \dots + \beta_n = r_{yx_n} \end{cases} \quad (9.5.25)$$

(24) тенглама илдизи изланган регрессия коэффициентлари ҳисобланади. Агар регрессия тенгласи

$$y = a_0 + a_1 x_1 + a_2 x_2 + \dots + a_n x_n \quad (9.5.26)$$

кўринишида бўлса, a_i ($i = \overline{1, n}$) коэффициенти куйидаги формула асосида аниқланади:

$$a_1 = \beta_1 \frac{\sigma_y}{\sigma_{x_1}}, \quad a_2 = \beta_2 \frac{\sigma_y}{\sigma_{x_2}}, \quad \dots, \quad a_n = \beta_n \frac{\sigma_y}{\sigma_{x_n}},$$

$a_0 = \overline{y} - a_1 \overline{x_1} - a_2 \overline{x_2} - \dots - a_n \overline{x_n}$ ўрнига қўйиш орқали a_0 коэффициенти топилади.

У ёки бу жуфт омиллар ўртасидаги боғланиш даражасининг ишончлилиги, ишонччилик коэффициенти ёрдамида аниқланади:

$$\mu_{ij} = \frac{|r_{ij}| \sqrt{n}}{1 - r_{ij}^2},$$

агар $\mu \geq 2,6$ бўлса, боғланиш ишончли деб аталади.

Тўпلامли корреляция коэффициентини куйидаги формула бўйича ҳам аниқлаш мумкин:

$$R = \sqrt{\beta_1 r_{yx_1} + \beta_2 r_{yx_2} + \dots + \beta_n r_{yx_n}}, \quad (9.5.29)$$

β_j ($j = \overline{1, n}$) регрессия коэффициенти ҳар бир омилнинг салмоғи, таъсир даражасини, яъни $\frac{\beta_i}{\beta_j}$ муносабати i -омилнинг таъсири неча маротаба j -омилнинг таъсиридан катта эканлигини кўрсатади.

Тўпلامли корреляцион муносабатнинг ўртача квадратик хатолари куйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$\sigma_R = \frac{1-R^2}{\sqrt{n-k-1}}, \quad (9.5.30)$$

бу ерда, n - кузатувлар сони;

k - аниқланаётган боғланишнинг техник-иқтисодий параметрлари сони.

Тўпلامли корреляция коэффициентининг ўртача квадратик хатоларга муносабати t мезони қиймати билан аниқланади.

Омилларнинг хусусий эластиклик коэффициентларини аниқлашда куйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$\varepsilon_i = a_i \frac{\bar{x}_i}{\bar{y}}. \quad (9.5.31)$$

Хусусий эластиклик коэффициенти бошқа аргументлар ўзгармаган ҳолда аргументнинг бир фоизга ўзгартириш билан функция неча фоизга ўзгаришини кўрсатади.

Корреляцион-регрессион таҳлилнинг асосий кўрсаткичлари маълум бўлгандан сўнг, башорат қилувчи кўрсаткичлар аниқланади:

$$\hat{y} = a_0 + b_0 t; \quad \hat{x}_1 = a_1 + b_1 t; \dots; \quad \hat{x}_n = a_n + b_n t \quad (9.5.32)$$

$a_0, b_0, a_1, b_1, \dots, a_n, b_n$ коэффициентларни ҳисоблашда энг кичик квадратлар усулидан фойдаланилади. Қиймат маълум бўлганидан кейин, тегишли бошланғич қийматлардан амалдаги ўзгарувчан қийматлар четланиши ҳисоблаб чиқилади:

$$\varepsilon_{y_t} = y_t - \hat{y}_t; \quad \varepsilon_{x_{1t}} = x_{1t} - \hat{x}_{1t}; \dots; \quad \varepsilon_{x_{nt}} = x_{nt} - \hat{x}_{nt} \quad (9.5.33)$$

ва шундан сўнг қийматнинг регрессион таҳлиliga ўтилади, $\varepsilon_y, \varepsilon_{x_1}, \dots, \varepsilon_{x_n}$.

Шундай қилиб, боғланган ва боғланмаган ўзгарувчилардан бир вақтда чизиқли тенденцияни чиқариш учун t вақт фондига тўпلامли регрессия тенгламасини киритиш лозим. Бунда тенглама куйидагича ифодаланади:

$$\hat{y} = a_0 + \sum_{i=1}^k a_i x_i + a_{k-1} t. \quad (9.5.34)$$

Агар ҳодисалар ривожланиш тенденцияси чизиксиз ҳарактерга эга бўлса, бундай ҳолларда энг юқори тартиблар фарқи аниқланади ёки энг мураккаб тренд шакли чиқариб ташланади:

$$\varepsilon = \frac{1}{l} \sum_{i=1}^n \left| \frac{y_i - \hat{y}}{y_i} \right| \cdot 100\% \quad (9.5.35)$$

формуласида ҳисобланадиган башоратлашнинг ўртача хатоси башоратлашда муҳим масала - ҳисоб-китоблар аниқлигини оширишда аниқлик мезони бўлиб хизмат қилиши мумкин. Бу ерда y - башоратланаётган вақтли қаторлар даражасининг вақтли қаторлар амалдаги даражаси; l - башоратланаётган давр.

Даврнинг аниқлиги бўлиб, ўтган воқеа ва башоратланаётган даврнинг давомийлигига боғлиқ бўлади.

8.6. Автокорреляцион таҳлил

Автокорреляция - вақтли қаторларнинг кейинги ва олдинги ҳадлари ўртасидаги корреляцион боғланиш ҳисобланади.

Автокорреляциянинг мавжудлиги қаторлар динамикаси даражаларининг ўзаро боғлиқлигидан, кейинги ҳадларнинг олдинги ҳадларга кучли даражада боғлиқлигидан далолат беради. Чунки корреляцион таҳлил усулини ўзаро боғланган ҳар бир қатор даражаси статистик эркин, ўрганилаётган қаторлар динамикасида автокорреляция мавжудлигини аниқлаш лозим бўлган ҳолларда татбиқ этиш мумкин.

Автокорреляция мавжудлигини текшириш жараёни қуйидагича амалга оширилади. r_α (ҳисобланган) қиймати ҳисобланади:

$$r_\alpha \text{ (ҳисобланган)} = \frac{\sum z_t - z_{t+1}}{\sum z_t^2}, \quad (9.5.36)$$

бу ерда, $z_t = y - \hat{y}$ - қолдиқ миқдор;

z_{t+1} - вақт билан аралашган қолдиқ миқдор.

Агар ҳисоблар топилган r_α (ҳисобланган) миқдор берилган бир фоизли хатолар эҳтимоллиги ва эркинлик даражаси сонлари $n-k-1$ бўлганда r_α (жадвал) (r_α (жадвал) < r_α (ҳисобланган)) қийматидан катта бўлса, автокорреляция мавжуд эмас дейилади. Сўнгра ишончлилик интерваллари аниқланади. У коэффициентлар вариацияси ёрдамида қуйидаги формула асосида аниқланади:

$$V = \sqrt{\frac{\sum \left(\frac{y - \hat{y}}{\bar{y}} \cdot 100 \right)^2}{n}} \quad (9.5.37)$$

Шундан сўнг қуйи интервали $y_i \left(1 - \frac{V}{100} \right)$, юқори интервали бўйича $y_i \left(1 + \frac{V}{100} \right)$ ишончлилик интерваллари ҳисоблаб чиқилади.

Қуйидаги ҳолатлар корреляцион таҳлил усулини прогнозлашда қўллашда хатоликларга олиб келиши мумкин:

- а) башоратланаётган ҳодиса кўрсаткичлари динамикасини аниқлашда муҳим аҳамиятга эга бўлган омиллар имконини ҳисобга ола билмаслик;
- б) корреляцион тенгламалар коэффицентлари уларнинг қийматини аниқлайдиган шароитлар ўзгариши билан қийматининг ўзгарувчанлиги;
- в) бир қиймат ўзгаришининг башорати бошқа бир қанча қийматлар ўзгариш қиймати билан алмаштирилади.

9-БОБ. ИҚТИСОДИЙ ЎСИШНИНГ МАТРИЦАЛИ МОДЕЛЛАРИ

9.1. Иқтисодий прогнозлаш моделларининг турлари

Иқтисодий ва ижтимоий прогнозлашда турли моделлардан кенг фойдаланилади. “Модель” сўзи латинча “modulus” сўзидан келиб чиқиб, ўлчам, намуна деб англатади. “Модель” фанда тадқиқот объектининг қандайдир шартли шакли, прогнозлашда эса иқтисодий ва ижтимоий жараёнларни билдиради.

Модель иқтисодий прогнозлашнинг, тадқиқот қилинаётган жараёнларни илмий жиҳатдан билиш дастаклардан бири ҳисобланади. Моделлаштириш жараёнининг мазмунига объект ёки жараённи дастлаб ўрганиб олиш, унинг муҳим тавсилотларини ёки белгиларини аниқлаш асосида моделларни тузиш, моделларни назарий ва синовли таҳлил қилиш, моделлаштириш натижаларни объект ёки жараён тўғрисидаги ҳақиқий маълумотлар билан таққослаш, моделни тўғрилаш ва аниқлаштириш кабилар киради.

Прогнозлашнинг алоҳида моделлари ва моделлар тизимига қўйиладиган талаблари моделлар ишлаб чиқилиши мумкин ва лозим бўлган усулларни танлаш ва улар бўйича ҳисоб-китобларни амалга ошириш усул ва воситалар натижасида вужудга келади.

Ушбу талаблар асосан қуйидаги ҳолатларни назарда тутаяди:

-услугият мазкур прогноз учун муайян тузилмага эга бўлган кириш маълумотининг тавсифи ва кўрсаткичлари тўғрисида етарли даражада кенг тахминларда алоҳида прогностларни тузишга имкон берадиган қоида (алгоритм)ларнинг кетма-кетлигини аниқ изоҳлаб бериши лозим;

-услугият одатда прогноз вариантлар бўйича ўзгарадиган, бир хил бўлмаган ва катта ҳажмдаги маълумотлардан келиб чиқиб ўз вақтида ва кўп мартаба ҳисоб-китобларни олиб боришга имкон берадиган усул ва техник воситаларини қўллаши лозим;

-ўхшаш услубиятларда прогноз қилинаётган жараён ва кўрсаткичларнинг мураккаб, кўп омилли алоқалар ҳисобга олиниши лозим. Ушбу шароитларда муҳим ва турғун қонуният ва тенденцияларнинг аниқланиши таъминланиши лозим. Ушбу аниқлаш жараёни бошланғич материалларда ҳам, услубият

маълумотлари бўйича олинадиган натижаларни ва у билан боғлиқ бўлган моделлар мажмуаси бўйича уларнинг ҳисоб-китобларини таҳлил қилиш жараёнида ҳам зурур ҳисобланади;

-тизимдаги алоҳида прогнозларнинг мувофиқлигитаъминланиши лозим. Прогнозлар тизими зиддиятсизлик бўлиши лозим.

Математик усуллардан фойдаланиш илмий-техник тараққиёти прогнозининг асосланганлиги, амалиётлилиги ва ўз вақтчилигига нисбатан юқори талабларга жавоб берадиган прогнозлаш усулларини ишлаб чиқиш ва улардан фойдаланиш учун зарур шароитлар ҳисобланади.

Иқтисодий, ижтимоий жараёнлар ривожланишининг қонуниятларини ўрганиш воситаси иқтисодий-математик модели ҳисобланади. Иқтисодий-математик модели ўз моҳиятига кўра иқтисодий тизимни ҳосил қилувчи элементларининг асосий ўзаро алоқасини изоҳлаб берувчи расмийлашган нисбатлар тизимини ифодалайди.

Эконометрик турдаги иқтисодий-математик моделлар тизими иқтисодий ва ижтимоий соҳанинг нисбатан мураккаб жараёнларини изоҳлаш учун хизмат қилади. Эконометрик моделлаштириш ретроспективга оид статистик ахборотларни қайта ишлаш, алоҳида ўзгарувчан кўрсаткичларнинг миқдорларини ва уларнинг ўлчамларини баҳолашга асосланган.

Иқтисодий-математик модели масалан қуйидагича ифодаланилиши мумкин $Z = aX$. Бу модел мисол тариқасида у ёки бу буюмни тайёрлаш учун талаб қилинадиган материалларга бўлган прогноз талабларини аниқлашда қўлланилиши мумкин. Бу ҳолатда X – буюмлар сони, a – битта буюм учун материал сарфланиш меъёри, Z –материалларга бўлган умумий эҳтиёжи.

Иқтисодий-математик модели, агар бир нечта тур буюмларни тайёрлаш учун материалларга бўлган эҳтиёжни аниқлаш керак бўлса, мураккаб кўринишга эга бўлади: $Z = a_1X_1 + a_2X_2 + a_3X_3 + \dots + a_nX_n$ ёки $Z = \sum_{i=1}^n a_i X_i$, бу ерда $n = 1, 2, 3, \dots, n$. Ушбу модель материалларга бўлган эҳтиёжнинг икки гуруҳ омилларга боғлиқ эканлигини кўрсатиб турибди: тайёрланаётган буюмлар сони ва буюм учун материаллар сарфланиш меъёри. Бундай модель дескриптив (лотинча “desckribo”)деб аталади/

Иқтисодий ва ижтимоий парогнозлаш моделларининг айрим турлари оптималлаштириш мезони ёки энг яхши кутилаётган натижага қараб таснифланиши мумкин. Хусусан, иқтисодий-математик моделлар (унда харажатлар минималлаштирилади) ва масалан имкон қадар кўп маҳсулот олишга қаратилган моделлар ажратилади.

Вақт омилини ҳисобга олган ҳолда моделлар статистик (яъни моделда режали давр мобайнида муайян бир вақт кесими учун чегаралар қўйилган ва бу шароитларда харажаталар минималлаштириладиган ёки якуний натижа максималлаштирадиган ҳолатлар мавжуд) ёки динамик (бу ҳолатда чегаралар бутун режали давр учун самарани худди шундай минималлаштириш ёки максималлаштириш шароитида бир нечта вақт кесими учун ўрнатилган).

Қуйидаги эконометрик моделларни ажратиб олиш мумкин: омилли, таркибли ва комбинацион. Битта модел тури турли иқтисодий объектларга нисбатан қўлланилиши мумкин. Агрегирлашган даражасига қараб иқтисодиётни ривожланишининг кўрсаткичларини макроиқтисодий, тармоқлараро, ҳудудлараро, тармоқли, ҳудудий моделларга бўлинади. Иқтисодиётни ривожлантириш жиҳатлари бўйича асосий фондларни, меҳнат ресурсларни такрор ишлаб чиқариш, молия тизими ва нарх шакллантириш ҳамда бошқа моделларажралиб туради.

Омилли моделлар у ёки бу иқтисодий кўрсаткичнинг даражаси ва динамикаси ҳамда унга таъсир этувчи иқтисодий кўрсаткичлар-далилларнинг даражаси ва динамикасига бўлган нисбатларини изоҳлайди.

Эконометрик моделларнинг ўзгарувчан кўрсаткичлари экзоген (ташқи) ва эндоген (ички) моделларга бўлинади. Масалан моделдаги экзоген омиллар корхона учун етказиб беришларнинг жўшқинлигини, эндоген омиллар эса корхонада меҳнат ресурсларнинг мавжудлигини кўрсатиб бериши мумкин.

Омилли моделлар ўзгарувчи кўрсаткичларнинг турли миқдорини ва уларга мос равишда ўлчамларини ўз таркибига олиши мумкин. Омилли моделнинг содда тури бир омилли модел ҳисобланади. Унда омил сифатида бирон бир вақт кўрсаткичи хизмат қилади. Бу ҳолатда у ёки бу кўрсаткични таҳлил ва прогноз қилиш вақтнинг хронологик қаторига нисбатан боғлиқликда амалга оширилади ва

шу йўл билан трендлар (у ёки бу динамик қатори ўзгаришининг умумий тенденцияни тавсифловчи боғлиқлик) аниқланади.

Чизикли, ночизикли турдаги кўп омилли моделлар прогноз қилинаётган кўрсаткичнинг даражаси ва динамикасига бир вақтнинг ўзида бир нечта омилларнинг таъсир этишини ҳисобга олишга имкон беради. Ушбу моделлар жумласига макроиқтисодий ишлаб чиқариш функцияларни тавсифловчи моделлар, аҳоли даромадлари, нарх, тўйинганлик даражаси, унумли истеъмол меъёрлари ва ҳ.к. га қараб алоҳида истеъмол буюм учун талабни таҳлил қилиш моделлари кириши мумкин.

Таркибий моделлар бир бутун ёки агрегатни шакллантирувчи алоҳида унсурлар ўртасидаги нисбатларни, алоқаларни изоҳлаб беради. Ушбу моделлар таркибий-баланс турдаги моделлар сирасига киради, яъни унда у ёки бу агрегатни таркибий қисмларга бўлиш билан бир вақтда ушбу унсурларнинг ўзаро алоқалари кўриб чиқилади. Бундай моделлар матрицали шаклга эга ва тармоқлараро ҳамда ҳудудлараро алоқаларни таҳлил қилиш ва прогнозлаш учун қўлланилади. Улар ёрдамида оқимларнинг, ўзаро алоқалари масалан маҳсулотни соҳалараро етказиб бериш изоҳланади. Таркибий-баланс моделининг энг кенг тарқалган шакли ишлаб чиқаришнинг тармоқлараро баланси ва маҳсулотларни тақсимлаш ҳисобланади.

Тармоқлараро моделлар мажмуаси йириклашган динамик ва кенгайтирилган табиий-қийматли моделларни ўзи ичига олади. Тизимнинг ҳамжиҳатлиги миллий даромад, уни тақсимлаш тузилмаси ҳамда моддий ишлаб чиқариш тармоқларининг сармоя кўйилмаларга бўлган эҳтиёжларини тавсифловчи кўрсаткичлар ва бошқалар каби йириклашган динамик моделининг асосий кўрсаткичларнинг табиий-қийматли тармоқлараро балансини тузиш учун қўлланилиши билан таъминланади.

Замонавий динамик тармоқлараро моделлар иқтисодий ривожланишнинг суръатлари ва нисбатларини аниқловчи учта асосий омиллар гуруҳи бўйича иқтисодиётнинг ривожланиш истиқболини башоратлашга имкон беради. Хусусан улар қуйидагилар: режали давр бошига йиғилган асосий ишлаб чиқариш фондларнимикёси ва таркиби билан тавсифланадиган иқтисодий салоҳиятнинг бошланғич даражаси; меҳнат ресурсларидан унумли

фойдаланиш кўрсаткичлар ўзгаришининг истиболли тенденциялар; жамиятнинг якуний эҳтиёжларининг истиқболли таркиби.

Бир маҳсулотли модел нафақат бир маҳсулотни ишлаб чиқаришга ихтисослашган соҳаларда, балки бир қатор ҳолатларда агар ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар истеъмол қилинишда бир-бирини ўрнини босадиган бўлса ёки уларни мутлақ кўрсаткичлар, масалан, қайта ҳисоблаш коэффициентидан фойдаланиш ҳисобига битта маҳсулотга келтириш мумкин бўлса, кўп маҳсулот ишлаб чиқариладиган соҳаларда ҳам қўлланилиши мумкин. Ушбу коэффициентлар турли маҳсулотнинг истеъмол қийматини муҳим аҳамиятига эга бўлган бирон бир фойдалилик сифати бўйича таққослашга имконият беради. Масалан, ёқилғи саноатида электр энергия ташувчининг иссиқликка бардошлилиги бўйича таққосланади.

Кўп маҳсулотли моделларда бутун тармоқ ишлаб чиқараётган маҳсулотга ва хомашё ёки бошқа қандайдир ресурсларни истеъмол қилишга бўлган талаб бўйича иккита ёки ундан ҳам кўп чегаралар кўриб чиқилади. Ушбу моделларда турли маҳсулотларни истеъмолида ўрнини босадиган хусусиятини ҳисобга олган ҳолда турдош маҳсулотга келтириш имкониятидан унумли фойдаланилиши мумкин. Бу ҳолатда талабни ташкил этувчи унсурларни алоҳида маҳсулотлар эмас, балки турли бир-бирининг ўрнини тўлдирувчи маҳсулотлар билан қондириладиган эҳтиёжларнинг ўлчамлари тавсифланади. Бунда, шунингдек, тармоқда ишлаб чиқарилаётган сон жиҳатдан катта ҳажмдаги маҳсулотларни чегарланган маҳсулот гуруҳига келтириш мумкин.

9.2. Статик тармоқлараро баланс модели

Матрицавий иқтисодий математик моделлар алоҳида олинган корхонадан бошлаб бутун республика халқ хўжалигини қамраб олган ҳолда маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва тақсимлашни таҳлил қилиш ҳамда режалаштириш учун мўлжалланган бўлиб, бу юзага келган пропорцияларни ўрганиш, режаларни муваффиқлаштириш имконини беради.

Халқ хўжалиги даражасидаги тармоқлараро баланс (ТАБ) да миллий даромаднинг яратилиши ва тақсимланиши, моддий ва

меҳнат ресурсларидан фойдаланиш, тармоқлар ўртасидаги ишлаб чиқариш алоқалари ҳамда ижтимоий маҳсулотнинг ишлаб чиқарилиши ва тақсимланиши ўз аксини топади.

Баланс тузишда қуйидагиларга асосланамиз:

а) ишлаб чиқариш тармоқларини i ҳарфи билан, истеъмолчи тармоқларни j ҳарфи билан белгилаймиз;

$$i=1,2,3,\dots,n; j=1,2,3,\dots,n.$$

б) халқ хўжалигининг ҳар бир тармоғи балансда ишлаб чиқарувчи ҳамда истеъмолчи сифатида қатнашади;

в) ишлаб чиқариш тармоқларига балансдаги муайян бир қатор, истеъмолчи тармоқларига эса муайян бир устун мос келади.

X_{ij} катталиклар i -тармоқда ишлаб чиқарилган ва j -тармоқда истеъмол қилинган ишлаб чиқариш воситаларининг қийматини кўрсатади.

Ишлаб чиқариш тармоқлари	Истеъмол тармоқлар					Пировар д маҳсуло т	Ялпи маҳсуло т
	1	2	3	...	n		
1	x_{11}	x_{12}	x_{13}	...	x_{1n}	Y_1	X_1
2	x_{21}	x_{22}	x_{23}	...	x_{2n}	Y_2	X_2
3	x_{31}	x_{32}	x_{33}	...	x_{3n}	Y_3	X_3
...
n	x_{n1}	x_{n2}	x_{n3}	...	x_{nn}	Y_n	X_n
Иш ҳақи	v_1	v_2	v_3	...	v_n	v_c	-
Соф даромад	m_1	m_2	m_3	...	m_n	m_c	-
Ялпи маҳсулот	X_1	X_2	X_3	...	X_n	-	X

Тармоқлараро балансинг устунларида ҳар бир тармоқдаги моддий харажатлар тузилиши ва соф маҳсулоти аксланади. Фараз қилайлик, жадвалнинг 1-тармоғи электроэнергия ишлаб чиқариш, 2-тармоғи кўмир саноати бўлсин. У ҳолда x_{11} катталик 1-тармоқнинг ўз эҳтиёжига сарфланган электроэнергия қийматини, x_{21} эса электрэнергия ишлаб чиқаришдаги кўмир харажатларини кўрсатади. Умуман, 1-устундаги $x_{11}, x_{21}, x_{31}, \dots, x_{n1}$ катталиклар 1-тармоқнинг таъминотчи тармоқлар бўйича моддий харажатлари

тузилишини кўрсатади. 1-тармоқнинг соф маҳсулоти иш ҳақи (v_1) ва соф даромад (m_1) нинг йиғиндисидан ташкил топган. Моддий харажатлар ва соф маҳсулотнинг жамланмаси эса тармоқнинг ялпи маҳсулотига тенг бўлади,

$$\text{яъни } X_1 = X_{11} + X_{21} + X_{31} + \dots + X_{n1} + v_1 + m_1 = \sum_{i=1}^n X_{i1} + v_1 + m_1.$$

Шу каби ҳар бир тармоқ учун қуйидаги тенгликни ёзиш мумкин:

$$X_j = \sum_{i=1}^n X_{ij} + v_j + m_j, \quad j = \overline{1, n} \quad (10.2.1.)$$

Тармоқлараро баланснинг сатрларида моддий ишлаб чиқаришнинг ҳар бир тармоғидаги йиллик маҳсулот ҳажмининг тақсимланиши ўз аксини топади. Масалан, 1-тармоқ қаторидаги $x_{11}, x_{12}, x_{13}, \dots, x_{1n}$ катталиклар электроэнергия тармоғи маҳсулотининг шу тармоқнинг ўзида, кўмир саноатида ва барча бошқа тармоқларда сарфланган миқдорини кўрсатади. Электроэнергиянинг моддий ишлаб чиқаришдан ташқаридаги сарфланиши, яъни сўнгги (пировард) истеъмолни Y_1 кўрсатади. Пировард истеъмол шахсий (хусусий) ва ижтимоий истеъмолдан ташкил топади.

1-сатрдаги барча катталиклар йиғиндиси худди 1-устундаги катталиклар йиғиндиси каби натижага, яъни йил давомида ишлаб чиқарилган электроэнергия маҳсулотининг қиймат кўринишига тенг бўлиши керак:

$$X_1 = X_{11} + X_{12} + X_{13} + \dots + X_{1n} + Y_1 = \sum_{j=1}^n X_{1j} + y_1$$

Худди шунингдек ихтиёрий олинган ишлаб чиқариш тармоғи учун:

$$X_i = \sum_{j=1}^n X_{ij} + y_i. \quad (10.2.2)$$

Кўриниб турибдики, бундай тенгламалар сони n та, яъни $i=1,2,3,\dots,n$. Бу тенгламалар моддий ишлаб чиқариш тармоқлари маҳсулотларининг тақсимот тенгламалари дейилади. Шундай қилиб, баланс маълумотларининг алоҳида тармоқлар бўйича қаралиши йиллик маҳсулотнинг қиймат жиҳатидан таркибини бу маҳсулотларнинг фойдаланиш учун тақсимланишини кўрсатар экан.

ТАБ тўртта қисм - квадрантлардан иборатдир.

1 квадрант шахмат тахтаси каби тузилган бўлиб, унда ишлаб чиқариш воситаларининг оқими аксланади. 1-қисм маълумотлари тармоқлар моддий харажатлари таркибини таҳлил қилишда,

тармоқлар ўртасидаги ишлаб чиқариш боғланишлари ва пропорцияларини аниқлашда муҳим аҳамият касб этади.

2 квадрантда барча моддий ишлаб чиқариш тармоқларининг сўнгги маҳсулоти кўринади. Сўнгги маҳсулот деб, ишлаб чиқаришдан ташқаридаги истеъмол ва жамғармадаги маҳсулотлар йиғиндисига айтилади. Сўнгги маҳсулот таркибига кирувчи ижтимоий истеъмол таълим тарбия, ўқув, фан, соғлиқни сақлаш, мудофаа, бошқарув, спорт каби соҳалардаги истеъмолдан таркиб топади. Шундай қилиб, 2-квадрантдаги маълумотлар миллий даромаднинг тармоқлар бўйича моддий тузилиши, унинг жамғарма ва истеъмол фондларига тақсимланишини ҳарактерлайди.

3 квадрант кўрсаткичлари ҳам миллий даромадни ҳарактерлайди, фақат бунда унинг қиймати таркиби яъни барча тармоқларда меҳнатга тўланган ҳақ ва соф даромад йиғиндиси сифатида қаралади. 3-квадрант маълумотлари моддий ишлаб чиқаришда зарурий ва кўшимча маҳсулот орасидаги ҳамда янгидан яратилган ва кўчирилган қийматлар нисбатини таҳлил қилиш учун зарурдир. 2 ва 3 квадрантларнинг умумий йиғиндиси ўзаро тенгдир. Барча тармоқлар бўйича (1) тенгламани жамлаб қуйидагини ҳосил қиламиз:

$$\sum_{j=1}^n X_j = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n x_{ij} + \sum_{j=1}^n v_j + \sum_{j=1}^n m_j \quad (10.2.3)$$

(2) тенгламани i бўйича жамласак

$$\sum_{i=1}^n X_i = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n x_{ij} + \sum_{i=1}^n y_i \quad (10.2.4)$$

(3) ва (4) тенгликларнинг чап қисмида бир хил катталиқ - яъни ижтимоий маҳсулот X ҳосил бўлади. Тенгликларнинг ўнг қисмидаги 1- қўшилувчилар ҳам бир хил, яъни 1-квадрантнинг жамига тенгдир. Демак, тенгликларнинг қолган қисмлари ҳам тенгдир:

$$\sum_{j=1}^n v_j + \sum_{j=1}^n m_j = \sum_{i=1}^n Y_i \quad (10.2.5)$$

(5) тенгликнинг чап қисмида 3-квадрантнинг жамланмаси, ўнг қисмида эса 2-квадрант жамланмаси ҳосил булди, яъни миллий даромаднинг моддий-маҳсулот ва қиймат таркиблари бир хил бўлиши кўринди.

4 квадрант ТАБ нинг сўнгги маҳсулотлар устуни ва даромадлар сатрининг кесишган жойида бўлиб, бу ерда миллий даромаднинг

сўнги тақсимланиши ва фойдаланиши ўз аксини топади. Дастлаб яратилган миллий даромаднинг қайта тақсимланиши оқибатида аҳолининг корхоналарнинг ва давлатнинг сўнги даромадлари юзага келади. 4-қисм маълумотлари тармоқлараро моделларда аҳолининг даромад ва чиқимларини кўрсатишда муҳим рол ўйнайди. Шундай қилиб, ТАБ ягона иқтисодий-математик модел таркибида моддий ишлаб чиқариш тармоқлари баланси, ялпи ижтимоий маҳсулот баланси, миллий даромад баланси ҳамда аҳолининг даромад ва харажатлари балансларини бирлаштиради.

9.3. Динамик тармоқлараро баланс моделлари асосида прогноزلаш

Тармоқлараро баланс моделлари иқтисодиётни ва унинг тармоқларини прогноزلаш алоқаларини таъминлаш, уларни миқдорий боғлиқлигини таъминлаш, иқтисодий таҳлил қилиш ва шулар асосида прогнозлаштириш ҳамда режалаштириш учун асосий воситалардан бўлиб ҳисобланади.

Тармоқлараро баланс ишлаб чиқаришни ва барча тармоқлар ҳамда маҳсулотларнинг аниқ белгиланган турларини прогнозлашда, режалаштиришда инвестицияларни, асосий фондлар ва ишлаб чиқариш қувватларини кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни таҳлил қилиш меҳнат миқдорини режалаштиришда, ишлаб чиқаришни ҳудудлар бўйича ташкил қилишда кенг қўлланилмоқда.

Тармоқлараро баланслар моделининг амалда кенг қўлланилиши макроиқтисодий таҳлил янада илмий асосли ўтказилиши, прогнозларни илмийлигини ва реал режалаштиришни таъминлайди.

Тармоқлараро баланс кенгайтирилган такрорий ишлаб чиқаришнинг ўзаро алоқалар тизими ва пропорцияларини ўрганишда, таҳлил қилишда, прогнозлашда энг ихчам, амалда кенг қўллаш мумкин бўлган воситалардан, механизмлардан бири ҳисобланади. Ушбу баланс ёрдамида макроиқтисодий кўрсаткичлардан ҳисобланган ялпи ички маҳсулот пировард яъни якуний маҳсулот ва миллий даромад тузилишини, маҳсулотларни

такрор ишлаб чиқариш фондлари ўртасида тақсимланиш структурасини ва ижтимоий ишлаб чиқариш харажатларини тузилишини ҳар томонлама таҳлил қилиш ва тегишли хулосалар асосда самарали бошқарув ечимини қабул қилиш мумкин.

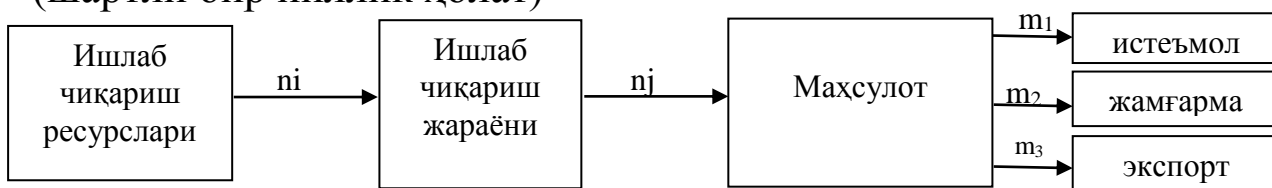
Тармоқлараро баланснинг оддий кўриниши статистик модел асосида ифодаланиб, маълум даврдаги ресурслар ва эҳтиёжларнинг миқдорий жиҳатдан ўзаро мослашишини таъминлайди, ишлаб чиқариш ресурсларининг чекланганлик шартлари, ишлаб чиқариш билан маҳсулотлардан фойдаланишнинг баланс муносабатлари, зарур техник технологик шартлар ва бошқаларни бажарилган ҳолда прогнозлаш ва унинг асосида режанинг мумкин бўлган вариантларини топишга имкон яратади.

Тармоқлараро баланснинг статик модели бир йиллик давр учун тузилади, бир йиллик ҳолатдан ташқаридаги ўзгаришлар инобатга олинмайди. Амалда эса ишлаб чиқариш доим ривожланиб, кенгайиб боради. Ушбу ҳолат статик тармоқлараро балансда ўз аксини топмайди. Бу камчиликни йўқотишнинг объектив йўли доимий ҳаракатдаги ўзгаришларни инобатга олувчи, кенгайтирилган такрорий ишлаб чиқаришни ифодаловчи динамик тармоқлараро баланс тузишдир.

Ижтимоий, иқтисодий тизимли ишлаб чиқариш жараёнини ривожланиши динамикасини инобатга олиш бу – маҳсулот ишлаб чиқариш хажмини маълум даврдаги ўзгариши, мавжуд ва қўшимча киритилган ишлаб чиқариш фондлари ва қувватлари билан, шунингдек мавжуд ва келажакда кутилаётган меғнат ресурслари узвий боғланган қамраб олувчи динамик тармоқлараро баланс тузишдир.

Прогнозлаш бу келажакни, ҳаракатдаги ҳатосини баҳолаш, шунинг учун макроиқтисодий жараёнларни, тармоқларни ўзаро алоқадаги ҳолатларини прогнозлашда кўпроқ динамик тармоқлараро баланс моделлардан фойдаланиш мақсадига мувофиқ ҳисобланади.

Ишлаб чиқариш жараёнини қуйидагича ифодалаш мумкин. (шартли бир йиллик ҳолат)

10.1-Расм. Оддий ишлаб чиқариш жараёни

Оддий ишлаб чиқариш жараёнида n миқдордаги ишлаб чиқариш ресурсларни ишлаб чиқариш жараёнига киритилди ва j -турдаги N миқдорли маҳсулот ишлаб чиқарилди. Ушбу жараён иқтисодиётнинг барча тармоқларини ўзаро боғлиқда ва бевосита ўзаро алоқада бўлган ҳолда амалга оширилади. Тармоқлар ўртасида ишлаб чиқариш харажатлари ҳаракатини, натижада якуний ва ялпи ички маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳолатини қуйидаги статик тармоқлараро баланс орқали ифодалаш мумкин.

Статик тармоқлараро баланс устунларида моддий харажатлар тузилмаси ва ҳар бир тармоқнинг соф даромади акс эттирилган.

Моддий харажатлар ва соф даромад жами тармоқнинг ялпи маҳсулотига тенг. Биринчи истеъмолчи тармоқнинг ялпи маҳсулоти қуйидагича бўлади:

$$X_1 = X_{11} + X_{21} + X_{31} \dots + X_{n1} + V_1 + m_1 = \sum_{i=1}^n x_{i1} + V_1 + m_1 \quad (10.2.6)$$

Барча тармоқлар учун ҳам қуйидаги тенглик ўринли.

$$X_j = \sum_{i=1}^n x_{ij} + V_j + m_j, \text{ бу ерда } j=1, n \quad (10.2.7)$$

Статик тармоқлараро баланс қаторларида ҳар бир моддий ишлаб чиқариш тармоғи бир йиллик маҳсулотининг тақсимланиши тўғрисидаги маълумотлар келтирилган.

N -жадвал бўйича биринчи қатор қуйидаги тенглама орқали ифодаланиши мумкин, яъни:

$$X_1 = X_{11} + X_{12} + X_{13} \dots + X_{1n} + Y_1 = \sum_{j=1}^n x_{1j} + Y_1 \quad (10.2.8)$$

Шунингдек бошқа тармоқлар бўйича қуйидаги умумий тенгламани асос қилиб олиш мумкин.

$$X_i = \sum_{d=1}^n X_{id} + Y_i, \quad (i=1, 2, 3, \dots, n) \quad (10.2.9)$$

Тармоқлараро баланс параметрлари ўртасидаги бевосита алоқаларни иқтисодий баҳолаш учун турли кўринишдаги коэффициентлардан фойдаланиш мумкин. Ҳисобот давридаги тармоқлараро баланс маълумотларидан фойдаланиб бевосита моддий харажатлар коэффициентларини (a_{ij}) тармоқлараро материал оқимлари миқдорини истеъмол қилувчи тармоқлар ялпи ички маҳсулоти нисбати орқали ҳисоблаш мумкин, яъни

$$a_{ij} = \frac{X_{ij}}{X_j} \quad (10.2.10)$$

Бевосита харажатлар коэффициентлари квадрат матрицани ташкил этади

$$A = \begin{pmatrix} a_{11}a_{12}a_{13}\dots a_{1n} \\ a_{21}a_{22}a_{23}\dots a_{2n} \\ a_{31}a_{32}a_{33}\dots a_{3n} \\ \dots \\ a_{n1}a_{n2}a_{n3}\dots a_{nn} \end{pmatrix} \quad (10.2.11)$$

Агар a_{ij} нинг қиймати аниқ бўлса тармоқлараро харажатлар оқими қуйидагича топилади.

$$X_{ij} = a_{ij} X_j \quad (10.2.12)$$

Юқоридаги формуладан қатор бўйича тармоқнинг маҳсулотини қуйидагича ҳисоблаш мумкин:

$$X_i = \sum_{j=1}^n a_{ij} X_j + Y_i \quad (10.2.13)$$

Статик тармоқлараро баланс моделларининг вектор кўринишини қуйидагича ифодалаш мумкин.

$$X = AX + Y \quad (10.2.14)$$

бунда: X – ялпи ички маҳсулот вектори;

Y – пировард маҳсулот вектори;

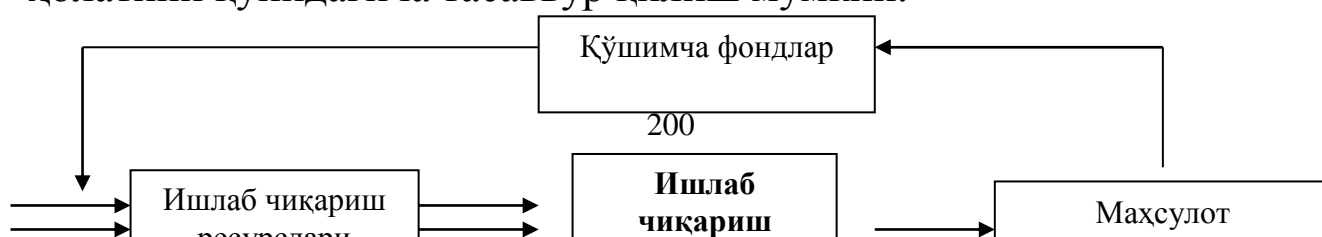
A – тўлиқ материал харажатлари коэффициентлари матрицаси

$$X = \begin{pmatrix} X_1 \\ X_2 \\ X_3 \\ \dots \\ X_n \end{pmatrix} \quad Y = \begin{pmatrix} Y_1 \\ Y_2 \\ Y_3 \\ \dots \\ Y_n \end{pmatrix} \quad A = \begin{pmatrix} a_{11}a_{12}a_{13}\dots a_{1n} \\ a_{21}a_{22}a_{23}\dots a_{2n} \\ a_{31}a_{32}a_{33}\dots a_{3n} \\ \dots \\ a_{n1}a_{n2}a_{n3}\dots a_{nn} \end{pmatrix}$$

Тўлиқ материаллар харажатлари коэффициенти (A) бевосита ва билвосита материаллар харажатлар коэффициентларининг йиғиндисидан ташкил топади.

Статик тармоқлараро баланс тизими ва моделни асосан макроиқтисодий таҳлил учун кенг фойдаланилади. Макроиқтисодий жараёнларни прогнозлаш учун динамик тармоқлараро балансдан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Иқтисодиёт ва ишлаб чиқаришдаги динамик ҳолат юқори даражадаги мураккаб жараёндир. Ишлаб чиқаришнинг динамик ҳолатини қуйидагича тасаввур қилиш мумкин.

10.2-Расм. Кенгайтирилган такрорий ишлаб чиқариш.

Динамик ишлаб чиқариш жараёнини ташкил қилиш қўшимча табиий ресурслар, фондлар ва қўшимча меҳнат ресурслар асосида шакллантирилади. Динамик тармоқлараро баланс куйидаги кўринишга эга.

Тармоқлар	Жорий харажатлар ҳаракати потоки	Тармоқлараро фондлар ҳаракати (ўсиши)	Якуний маҳсулот	Ялпи маҳсулот
	1 2 3 ... n	1 2 3 ... n		
1	$X_{11}X_{12}X_{13}X_{14}\dots X_{1n}$	$\Delta\Phi_{11}\Delta\Phi_{12}\Delta\Phi_{13}\dots\Delta\Phi_{1n}$	N_1	X_1
2	$X_{21}X_{22}X_{23}\dots X_{2n}$	$\Delta\Phi_{21}\Delta\Phi_{22}\Delta\Phi_{23}\dots\Delta\Phi_{2n}$	N_2	X_2
3	$X_{31}X_{32}X_{33}\dots X_{3n}$	$\Delta\Phi_{31}\Delta\Phi_{32}\Delta\Phi_{33}\dots\Delta\Phi_{3n}$	N_3	X_3
..
n	$X_{n1}X_{n2}X_{n3}\dots X_{nn}$	$\Delta\Phi_{n1}\Delta\Phi_{n2}\Delta\Phi_{n3}\dots\Delta\Phi_{nn}$	N_n	X_n

Динамик балансда харажатлар ва маҳсулотлар тақсимооти тенгламаси куйидаги кўринишда бўлади.

$$X_i = \sum_{j=1}^n X_{ij} + \sum \Delta\Phi_{ij} + N_i \quad (10.2.15)$$

Иқтисодий ўсишга фақат кенгайтирилган такрорий ишлаб чиқаришда, яъни динамик ишлаб чиқариш жараёнини ташкил қилгандагина эришиш мумкин. Маълум бир вақт (t) ичидаги ўзгаришни тасаввур қилсанг, ўсиш ΔX_j куйидаги фарқдан келиб чиқади:

$$\Delta X_j = X_j^{(t)} - X_j^{(t-1)} \quad (10.2.16)$$

Иқтисодий ўсишнинг фондларни ўсишга пропорционаллиги куйидагича аниқланади.

$$\Delta \Phi_{ij} = b_{ij} \Delta X_j, \quad \text{яъни} \quad b_{ij} = \frac{\Delta \Phi_{ij}}{\Delta X_j}$$

Прогноз натижаларнинг сифатини ошириш учун прогноз объектнинг хусусиятларини чуқур ўрганиб, унинг ҳар бир элементини вақт бирлигида ўзгаришини чуқур ўрганиш, тадқиқот қилиш зарур. Иқтисодиётнинг макродаражаси ўта мураккаб тизим ҳисобланади. Чунки барча тармоқлар бир бири билан бевосита ажралмас ҳолда боғлиқдир. Алоҳидабир тармоқнинг ривожланишини прогноз қилмоқчи бўлсак, унинг бошқа тармоқлар билан боғлиқлик даражасини инобатга олмаслик прогноз натижаларини талабларга ўлик жавоб бермайди.

Прогноз асосида макродаражада шакллантирилган режани амалда бажарилишини таъминлаш, тармоқлар ўртасида диспропорция бўлмаслиги, тармоқлараро материаллар харажатлари қандай бўлиши кераклиги, якуний, ялпи ва материаллар харажатлари ўртасидаги миқдорий боғлиқликни аниқлаш фақат тармоқлараро баланс моделлари асосида амалга оширилиши мумкин.

9.4 Тармоқлараро балансда меҳнат ва фонд харажатлари

ТАБ асосий моделининг шаклини ўзгартириш ёрдамида яна бир неча иқтисодий кўрсаткичларни, жумладан, бевосита ва тўла меҳнат харажатлари коэффицентларини ҳам аниқлаш мумкин. Бу ҳолатда табиий (натурал) ўлчовдаги маҳсулотлараро балансга асосланамиз. Баланс сатрларида ҳар бир маҳсулотнинг бошқа маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ва сўнгги истеъмолга тақсимланиши ҳамда ҳамма турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқаришга жонли меҳнат сарфланиш тақсимоти кўринади (меҳнат сарфлари бир хил мураккабликда деб олинади).

α_j - j -маҳсулотни ишлаб чиқаришга сарфланган жонли меҳнат харажатлари;

X_j - j -маҳсулотни ишлаб чиқариш ҳажми бўлсин.

У ҳолда $t_j = \frac{\alpha_j}{X_j}$ - j -маҳсулотнинг 1 донасини ишлаб чиқаришдаги бевосита меҳнат харажатларини кўрсатади. Тўла меҳнат

харажатлари тушунчаси бевосита жонли меҳнат харажатлари билан моддийлашган меҳнат харажатлари йиғиндиси сифатида қаралади ва қуйидагича ҳосил бўлади:

$$\begin{array}{cccccc}
 a_{11}T_1 & a_{12}T_1 & a_{13}T_1 & \dots & a_{1n}T_1 \\
 a_{21}T_2 & a_{22}T_2 & a_{23}T_2 & \dots & a_{2n}T_2 \\
 a_{31}T_3 & a_{32}T_3 & a_{33}T_3 & \dots & a_{3n}T_3 \\
 \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\
 a_{n1}T_n & a_{n2}T_n & a_{n3}T_n & \dots & a_{nn}T_n \\
 \hline
 t_1 & t_2 & t_3 & \dots & t_n \\
 \hline
 T_1 & T_2 & T_3 & \dots & T_n
 \end{array}$$

Бу шаклда ҳар бир j - маҳсулот учун:

T_j - j -бирлик маҳсулотга сарфланган тўла меҳнат харажатлари коэффиценти;

t_j - бирлик маҳсулотга сарфланган бевосита жонли меҳнат харажатлари коэффиценти;

$a_{ij}T_i$ - i -ишлаб чиқариш воситаси ёрдамида j -маҳсулотга кўчирилган моддийлашган меҳнат харажатлари.

$$T_j = \sum_{i=1}^n a_{ij} \cdot T_i + t_j. \quad (10.2.17)$$

Бу тенгламадан зарур алмаштиришлар ёрдамида қуйидаги тенгламани олиш мумкин:

$$T_j = \sum_{i=1}^n b_{ij} \cdot t_j, \quad (10.2.18)$$

бу ерда b_{ij} - тўла харажатлар коэффицентларидир. Демак, ҳар қандай j -маҳсулот учун тўла меҳнат харажатлари катталиги барча хилдаги маҳсулотлар турларига сарфланган бевосита меҳнат харажатларининг солиштирма йиғиндиси сифатида аниқланиши мумкин.

Тўла меҳнат харажатлари кўрсаткичлари ҳар бир маҳсулот тури бўйича 1 дона маҳсулотга сарфланган ҳақиқий ижтимоий меҳнат харажатларини акслантиради.

Ҳозирги кунда мураккаб бозор иқтисодиёти шароитида фаолият олиб борувчи субъектларнинг самарали хатти-ҳаракатлари уларнинг бозор конъюнктурасини яхши таҳлил қила олишлари ва керакли қарор қабул қилишларига боғлиқдир. Бунинг учун улар ўзларининг турли шароитларини ҳар томонлама иқтисодий таҳлил қила олишлари керак. Буларга мавжуд маблағлардан қандай маҳсулотлардан қанча ишлаб чиқариш, қаерда ва кимга қандай баҳоларда сотиш кераклигини аниқлайди.

Бунинг учун уларга моделлар ва моделлаштириш, уларнинг турлари, асосий босқичлари, маълумотлар билан тузилган моделларни тўлдириш йўллари ўргатилиш билан моделлаштириш натижаларида қўлга киритилган иккиламчи маълумотлардан бозор иқтисодиёти шароитида турли қарорлар қабул қилишда амалда фойдаланиш йўллари кўрсатиб беради. Аниқ иқтисодий объектлар мисолида моделлаштиришни, объектга таъсир этувчи омилларни ўрганиш ва уларнинг таъсир кучини баҳолаш, самаланинг моделини тузиш ва компьютерда турли хилдаги вариантлар устида иқтисодий-математик изланишлар олиб бориш ва олинган натижаларни ҳам иқтисодий, ҳам математик томондан тўғри талқин қила билишни ўргатишдир.

9.5 Баланс моделини прогнозлашда қўлланиш

Тармоқлар орасидаги технологик боғланишлар бевосита (тўғри) моддий харажатлар коэффициентлари (a_{ij}) билан ўлчанади.

$$a_{ij} = \frac{x_{ij}}{x_j} \quad (10.2.19)$$

Бу коэффициент j -тармоқнинг 1 донга бирлик маҳсулотини ишлаб чиқариш учун ишлаб чиқариш воситаси сифатида i -тармоқнинг қанча бирлик маҳсулоти сарфланишини кўрсатади. Бевосита моддий харажатлар коэффициентлари квадрат матрица ҳосил қилади:

$$a = \begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} & \dots & a_{2n} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} & \dots & a_{3n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ a_{n1} & a_{n2} & a_{n3} & \dots & a_{nn} \end{bmatrix} = [a_{ij}]$$

(6) тенгликдан куйидагини ҳосил қиламиз:

$$x_{ij} = a_{ij} \cdot X_j \quad (10.2.20)$$

Бу ифодани (2) тенгликда ўрнига қўйсак:

$$X_i = \sum_{j=1}^n a_{ij} \cdot X_j + Y_i, \quad i = \overline{1, n} \quad (10.2.21)$$

Бу ифода қиймат ва натурал баланслардаги асосий математик боғланиш ҳисобланади. Бу тенгламалар тизимида a_{ij} коэффициентлар аниқланган ёки маълум деб ҳисобласак, X_1 ва Y_1 номаълумлар қатнашувчи ($i = \overline{1, n}$) яъни $2n$ та номаълумли n та тенгламадан иборат тизим ҳосил бўлади. Агар номаълумларнинг n

тасини қандайдир усуллар билан аниқланган ёки танлаб олинган деб фараз қилсак, қолган n та номаълумни бир қийматли ҳолда аниқлаш мумкин бўлади.

Бундай ҳисоблашлар башоратлашни 3 хил вариантда бажариш мумкин:

1) моделдаги барча тармоқларнинг ялпи маҳсулотлари ҳажми берилган бўлиб (X_i), пировард маҳсулотларни (Y_1) ҳисоблаб топилади.

2) барча тармоқлар бўйича сўнгги маҳсулотлар (Y_i) даражаси берилган бўлиб, ялпи маҳсулотлар ҳажмини аниқлаш талаб қилинади.

3) айрим тармоқлар бўйича ялпи маҳсулотлар бошқалари учун сўнгги маҳсулотлар даражалари берилган бўлиб, қолган номаълумларни тизимни ечиш билан аниқлаш мумкин.

Амалиётда 3-ҳолдаги масала кўпроқ ўринли бўлади.

(7) тенгламалар тизимини вектор ва матрица тушунчаларидан фойдаланиб қуйидагича ёзиб оламиз:

$$X = a \cdot X + Y, \quad (10.2.22)$$

бу ерда:

X - ялпи маҳсулотлар вектори

Y - пировард маҳсулотлар вектори

a - бевосита харажатлар коэффицентлари матрицаси.

(7) дан $X - aX = Y$. Бу ерда $X = EX$ деб оламиз. E - бирлик матрица. У ҳолда $(E - a)X = Y$ ёки $X = (E - a)^{-1}Y$

$$(10.2.23)$$

$(E - a)^{-1} = B$ деб олсак

$$X = BY \quad \text{ёки}$$

$$\begin{bmatrix} X_1 \\ X_2 \\ X_3 \\ \dots \\ X_n \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} b_{11} & b_{12} & b_{13} & \dots & b_{1n} \\ b_{21} & b_{22} & b_{23} & \dots & b_{2n} \\ b_{31} & b_{32} & b_{33} & \dots & b_{3n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ b_{n1} & b_{n2} & b_{n3} & \dots & b_{nn} \end{bmatrix} \cdot \begin{bmatrix} Y_1 \\ Y_2 \\ Y_3 \\ \dots \\ Y_n \end{bmatrix}$$

кўринишда ёзиш мумкин.

У ҳолда ҳар бир i -тармоқ учун қуйидаги ўринли:

$$X_i = \sum_{j=1}^n b_{ij} \cdot Y_j \quad (10.2.24)$$

Бу ерда b_{ij} коэффицентлар тўлиқ моддий харажатлар коэффицентлари дейилади. b_{ij} таркибига a_{ij} билан биргаликда

билвосита харажатлар ҳам қўшилади. Тегишли a_{ij} ва b_{ij} лар учун қуйидаги муносабатлар ўринлидир.

1) $a_{ij} \geq 0, b_{ij} \geq 0$

2) $a_{ij} \leq b_{ij}$

10-БОБ. ИҚТИСОДИЙ ЎСИШНИНГ ПРОГНОЗЛАШ МОДЕЛЛАРИ

10.1. Иқтисодий ўсишнинг шаклланиш тенденцияси.

Иқтисодиёт бойлик ҳақидаги фан экан, табиийки, аввалом бор унинг пайдо бўлиши биланок иқтисодий ўсиш муаммоси диққат марказида туради. Бу муаммони ечиш иқтисодиётнинг аҳоли доимий ўсишда ҳаёт даражасини оширишни таъминлайдиган ривожланиш омилларини қидиришни билдиради. Маълумки, инсон эҳтиёжлари чегараланмаган: инсон бир эҳтиёжини қондириши билан кейингиси туғилаверади. Шу билан бирга Ер аҳолиси узлуксиз ўсиб боради. Инсониятнинг 1 млрд.га етиши учун 10 минг йил керак бўлди. (Бу 1850 йилда эди), 2 млрд.га етиши учун эса 80 йилгина керак бўлди (1930). 45 йилда эса бу рақам икки бараварга кўпайди (1975). 2000 йилда Ер юзида 6 млрд. киши яшаган. 2020 йилда эса аҳоли 8 млрд.ни ташкил қилиши мўлжалланмоқда.

Дарҳақиқат, XIX аср ўрталарида бошланган аҳолининг бундай тез ўсиши одамлар эҳтиёжини жамият ва индивидуал қондирилишига олиб борувчи маҳсулот таннархининг илгарилаб ўсиши билан ёнма-ён кечади. Америкалик иқтисодчи Э. Меддисон эрамизнинг 500-йилидан бошлаб иқтисодий ўсиш тарихини ўрганар экан, қизиқарли натижаларга келди. Сўнгги 1500 йил оралиғида бир киши учун етарли бўлган маҳсулот чиқариш ўсиши ва аҳоли ўсиши орасидаги аниқ боғлиқлик бўлган доирадаги 4 давр кўрсатилади.

11.1-жадвал

Сўнгги 1500 йил ичида аҳоли ўсиши ва аҳоли эҳтиёжида маҳсулот ишлаб чиқариш (ўртача йиллик ўсиш суръати %)

Давр	Аҳоли ўсиши	Аҳоли эҳтиёжида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши
Аграрианизм (500-1500 й.)	0,1	0,0
Ривожланган аграрианизм (1500-1700 йиллар)	0,2	0,1
Савдо капитализми (1700-1800 йиллар)	0,4	0,2
Замонавий капитализм(1820-	0,9	1,6

Манба: Сакс Д.Ж., Ларрен Ф. Макроэкономика Глобал ёндашув М., 1996. – 599 .

Маълумотлардан кўринадикки, аҳоли эҳтиёжига кўра ишлаб чиқариш 1000 йил оралиғида ўсмаган ва аҳоли шу давр мобайнида ўртача йиллик суръатда 0,1 %га ўсган. Айрим кўрсаткичлар ўсиши кейинги уч юз йиллик мобайнида кузатилган, лекин уларнинг ўсиш суръати жуда пастлигича қолган. Шиддатли сакраш замонавий капитализм даврида юз берган. Бунда аҳоли эҳтиёжи бўйича ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръати 1,6 %гача кўтарилган, аҳоли сони эса йилига тахминан 1 %га ўсган.

Ғарб иқтисодий ўсишини айрим тадқиқотчилар бош режага бошқа омилларни ҳам киритадилар. Хусусан, фан ва тадқиқотлар, табиий ресурслар ва иқтисодий стимуллар, колониал эксплуатация ва империалистик экспонция. Бироқ бу омилларнинг муҳимлиги даражасини баҳолаш қийин. Агар, масалан, фан ва тадқиқотлар, - Ғарб бойлиги ўсишининг етарли сабаби бўлса, нима учун худди шундай ўсиш XVI асргача шу даражада лидерлик қилган Хитой ёки Ислон мамлакатларида кузатилмаган.

Иқтисодий ўсишни тушунтиришда кичик бўлмаган аҳамиятини айрим авторлар таъкидлаган табиий ресурсларга келсак, тарихий ҳақиқат XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида (Нидерландия ва Швейцария гуллаган даврида) бу тезис репутациясини кўпориб ташлади. Унга сўнгги зарбани Япониянинг кўринмас ўсиши ва гуллаши, жанубий Кореянинг иқтисодий муваффақиятлари ва қатор янги индустриал мамлакатлар берди. Бунга яна мисол қилиб, иккинчи жаҳон урушидан кейин чекланган табиий ресурсларга эга бўлган Европа мамлакатлари қашшоқликдан бойликка интилувчан силжишни юзага келтирганликларини ва худди шу вақтнинг ўзида айрим “учинчи олам” мамлакатлари йирик табиий ресурсларга эга бўла туриб ҳам, ҳалигача қашшоқликда яшаётганлигини келтириш мумкин.

Янги шахс юзага келиши ва капиталнинг жамғарилиши хўжалик ҳаётининг усувчи автоматизацияси бўлиб қолди. Иқтисодий муносабатлар қадам – бақадам бутунлай интеграрлашган ва юқори ташкиллашган сўнгги ўрта асрлар давридаги феодал жамият учун

характерли бўлган диний ва сиёсий назорат остига кира бошлади. Иқтисодиётнинг устидаги бундай назоратнинг бўшаши турли шаклларда юз берди: бошқарилмайдиган нархлар бўйича савдо хажми ўсиб кетди, ўз қўллари билан ишлаб чиқарган маҳсулотларини сотадиган хунармандлардан фарқли равишда олди-сотди ҳисобига яшовчи ва бойўвчи савдогарлар синифи пайдо бўлди; қадам-бақадам кўпгина иқтисодий қарорлар маркази бўлган янги корхоналар ташки этилиши билан ҳукумат ва гильдийлар томонидан назоратнинг йўқ бўлиши, бу қарорлардаги кирим ва чиқим эса корхонанинг шахсий эгаси томонидан тан олинди. Бу барча ўзгаришлар сифатли янги иқтисодий механизмнинг куришда, миллий иқтисодиёт ташкилотлари самарадорлигини оширишда катта рол ўйнайди.

“Иқтисодиётнинг самарали ташкилоти,- деб таъкидлайди америкалик иқтисодчи Д.Норе – иқтисодий ўсиш калитидир. Унинг Ғарбий Европада вужудга келиши Ғарбнинг кутарилишига шартлангандир. Самарали ташкилот ўзининг кетидан индивидуал кирим шакиллари жамият кирим шакиллари яқинлаштирувчи иқтисодий активлик кўринишлари оқимидаги индивидуал иқтисодий зўриқиш йўналиши учун стимуллари ташкил қиладиган шахсий ҳуқуқ тўзилмаси ва институционал тузилма куришни эргаштиради.”

Кейинги 10-15 йил ичида кўпгина иқтисодчилар диққати Жанубий-Шарқий мамлакатлари иқтисодий ўсиш билимларига бориб тақалмоқда. Бу мамлакатларнинг иқтисодий ривожланишларидаги ютуғи ҳақиқатдан ҳам ақсоनावий ҳарактерга эга. Бошқа ҳеч қандай ривожланаётган мамлакатлар гуруҳи бундай ўсиш суърати, қашшоқликни пасайиши даражаси, жаҳон бозорига интеграцияси, шунингдек, хаётийлик даражасининг ошиши бўйича орнак бўла олмайди. Кейинги 25 йил ичида бу ерда аҳоли талаби деярли 4 баробар ошди. Қашшоқликда яшаётган аҳоли қисми таъхминан 2-3 хажмда камайди, аҳоли ўсиш суърати тез тушиб кетди, таълим даражаси ва саломат курсаткичлари сезиларли яхшиланди. “Осиё йўлбарслари”(Жанубий Корея, Сингапур, Ганконг, Тайван) нинг кетидан “иккинчи авлод” (Индонезия, Малазия) борди, ҳозир эса рационал ўсишнинг янги ҳаракати сифатида Хитой номоён бўлди. Тажриба кўсатадики, ишлаб – чиқариш инвестицияларининг ва капитал қўйилмаларининг самарадорлиги меҳнат ресурсларининг

унумдорлигига боғлиқ. НИСда меҳнатнинг роли иқтисодий ўсиш омили сифатида ўта жиддий. Ишчи кучи бу ерда юқори интизомлилик, технологик ва ташкилий ўзгаришларга осонгина мослашиш, таълим ва малаканинг юқори даражаси билан фарқланади. Жанубий – Шарқий Осиё мамлакатлари иқтисодий ўсишида хориж капиталининг оқиб кириши ва мўътадил протекционистлик импорт сиёсатининг экспортни стимуллаштириш билан бир вақтда олиб борилиши асосий роль ўйнайди. Тўғри хорижий инвестициялар учун қулай иқлимни трансмиллий корпорациялар (ТНК) назорати остида бўлган филиаллар ва қўшма ҳамда лицензияли корхоналар шаклидаги капиталнинг кенг масштабда жалб қилувчилар яратдилар. Бугунги кунда худди шундай ютуққа Хитой эришмоқда.

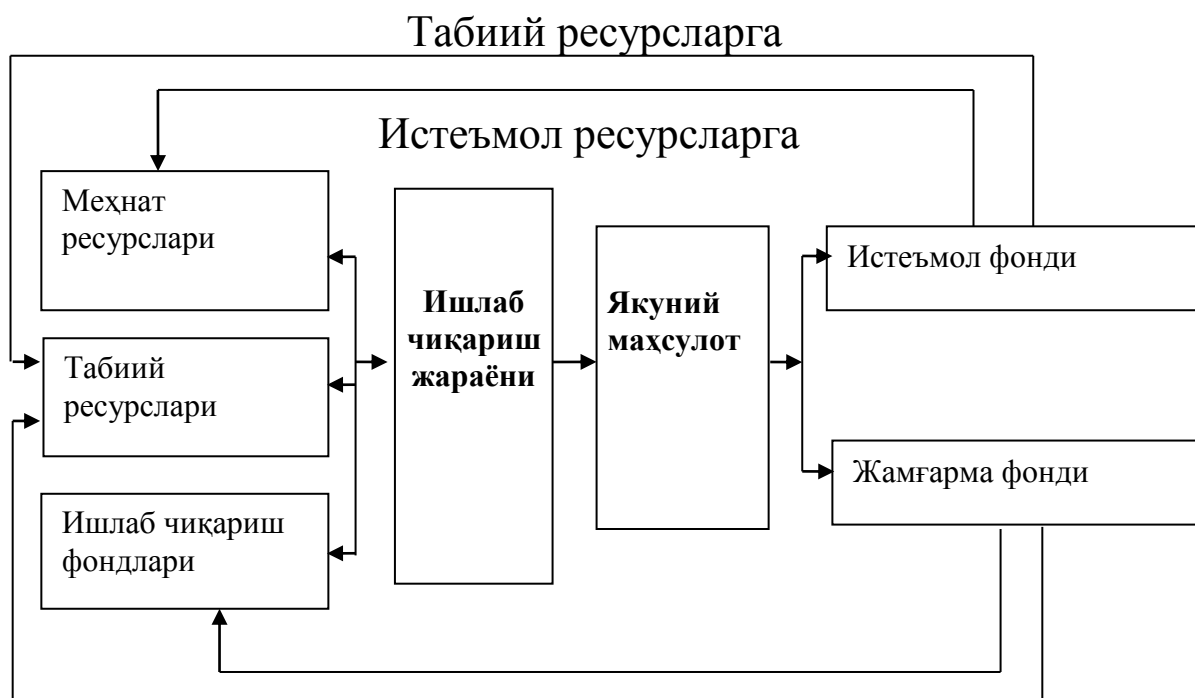
Шу тарзда Жанубий – Шарқий Осиё мамлакатлари тажрибаси бу ерда иқтисодий ўсишни ҳал қилувчи ҳеч қандай сабаб йўқ. Уларнинг ютуғи – уларда иқтисодий ўсишни фақат зарурат юзасидангина эмас, балки жисмоний имкониятларни ҳам ҳисобга олган қатор омилларнинг яхлит комбинацияланган натижаси ҳисобланади. Бироқ, кўрсатиб ўтилган омилларга қўшимча қилиб, яна бир – рухий ҳарактер омилини киритиш лозим. Бу мамлакатларнинг барчасида, жумладан, Япония ва Хитойда бутун умри давомида кишилар Конфуций таълимини оладилар. Бу таълимга амал қилиш учун ҳар бир киши “уч сифат ва бешта яхши фазилатга” эга бўлишлари керак. Уч сифат – бу эҳтиёткорлик, меҳрибонлик ва жасурлик. Бешта яхши фазилат – бу ўз – ўзини ҳурмат қилиш, дунёқарашнинг кенглиги, тўғрилиқ, ғайратлилик ва саҳоватлилик. Буларнинг ҳаммасида ҳеч қандай ғайри табиийлик йўқ, лекин ижобий таъсир этувчи сиёсий шароитларда кўрсатилган сифат ва яхши фазилатлар жамиятнинг ижтимоий – иқтисодий прогрессида катта роль ўйнаш қобилиятига эга. Жамият ҳаётидаги Конфуция таълими материализацияси учун бошланғич аҳамиятга эга бўлган, Конфуция ғоялари мавжудлигининг барча масофасидаги кучли давлат ҳокимиятигина балки кейинги 20-30 йилдагина ривожланган ва тан олинган. Бу яқиндагина федерал қалоклик шароитида бўлган мамлакатларнинг иқтисодий ва социал юксалишининг натижасидир.

10.2. Иқтисодий ўсишнинг хусусиятлари турлари ва уларнинг прогнозлашда ишлатиладиган моделлар.

Иқтисодий ўсиш тушунчасининг моҳияти ишлаб чиқариш ҳажмининг кенгайиши, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши ва миллий даромаднинг кўпайиши билан ифодаланади. Бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодий ўсиш ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ва функционаллаштириш қонуниятидир. Шу билан бир қаторда бозор иқтисосодиётида, жамият талабини тўла тўқис қондира оладиган ва ишлаб чиқариш кучлари юқори даражада ривожланган, билимлар асосида иқтисодиётни бошқариш натижасида иқтисодий ўсишга эришиш талаб қилинади. Иқтисодиётни таҳлил қилиш ва прогнозлаш назарий ва амалий жиҳатдан 2 хил бўлади: моддий, омилли ва нархли; миллий даромадни истеъмолга ва жамғаришга тақсимланиш нуқтаи назардан. Ишлаб чиқаришни бундай ташкил этилиши иқтисодий ўсишга олиб келади, у мамлакат иқтисодиёти даражасида миллий даромадлар кўринишида ёки якуний ялпи маҳсулот кўринишида кўриб чиқиш қулай бўлиб ҳисобланади. Иқтисодий даражаларининг умумий сифатидан келиб чиқиб иқтисодий ўсиш кўрсаткичлари қуйидагиларга бўлинади:

- у кўрсаткичларни ўзаро боғлиқлигини ва ижтимоий-иқтисодий ўсишни кўрсатиб беради;
- корхоналар фаолияти ва тармоқларнинг объектив ва субъектив фарқини кўрсатиб, уларни бутун хўжалик механизмини бир қисми сифатида кўриб чиқади;

Иқтисодиётни олдинги, ҳозирги ва келажакдаги ҳолатларидан келиб чиқиб иқтисодий ўсишни прогнозлаштириш ва келажак учун истиқболли дастурларни тузиш мумкин. Қуйидаги расмда иқтисодий ўсишнинг мантиқий модели келтирилган бўлиб, у ишлаб чиқариш омилларини якуний натижалар билан боғлайди.

Ишлаб чиқариш ресурсларига (инвестиция)
Табиий ресурсларга

12.1-Расм. Иқтисодий ўсишнинг мантиқий модели

Мантиқий моделдан кўриниб турибдики бозор иқтисодиёти шароитида ўсиш жараёни қонуниятларини шакллантириш ва иқтисодий-математик моделини яратиш, ва модел ёрдамида иқтисодиёт объектларини прогнозлаштириш мумкин. Яратиладиган моделнинг тури, иқтисодий ўсишнинг талаблари, унга таъсир этувчи омиллари ва уларнинг ўзаро алоқадорлигига боғлиқ.

Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини бир маромда ўсиши ишчи кучи ва ишлаб чиқариш жиҳозларига турлича таъсир кўрсатиши мумкин, чунки улар ўзаро ўрин босувчи омиллар бўлиб ҳисобланади. Лекин ҳар бир омилнинг талаб қилинадигин меъёрлари мавжудки, ушбу меъёр бажарилмаганда нафақат иқтисодий ўсиш бўлмаслиги, балки умуман ишлаб чиқариш жараёнини тўхташига олиб келиши мумкин. Ушбу боғлиқлик даражасидан ва яқуний маҳсулот ҳажмининг ўсиш кўрсаткичи орқали, ишлаб чиқаришни кенгайтириши ва иқтисодий ўсишнинг тури аниқланади.

Бозор иқтисодиёти шароитида ресурслардан интенсив фойдаланиш, иқтисодий ўсишнинг асосий турларидан бири бўлиб ҳисобланади. Ресурслардан фойдаланишни ортиши ёки уларни иқтисод қилиниши қуйидаги ўсишга олиб келади: фонддан ёки меҳнатдан интенсив фойдаланиш, фонд ёки меҳнат ҳажминг ошиши, нейтрал

натижаларга эришиш мумкин. Бозор иқтисодиётида иқтисодий ўсиш моделлари узок муддатли макроиқтисодий ривожланишнинг хусусий ҳолатларини кўрсатади.

Ишлаб чиқариш имкониятларининг ривожланиши жамият эҳтиёжлари ўсиши миқдори билангина эмас, уларнинг тузулмасида бир эҳтиёж улушининг ортиши ва бошқасининг улуши пасайиши билан шартланади. Ишлаб чиқариш ресурслари ва чиқариш тузулмаси, қоидага мувофиқ эҳтиёжлар тузулмаси каби тез ўзгариши мумкин эмас. Маҳсулот ёки хизматга янги эҳтиёж туғилиши учун унинг бир вақтда ишлаб чиқаришни ўзлаштириш ва бозорда истеъмолчилар талабларига мос, тулаш қобилиятига эга ўз сифати ва нархи билан улар талабига жавоб берадиган янги маҳсулотнинг пайдо бўлиши факти етарли.

Шу билан бирга маълум товар ишлаб чиқаришни оммовий ўзлаштириш учун маълум муддат зарур. Ишлаб чиқарувчилар ортида қолишни камайтиришгагина эришишлари мумкин, лекин уни бутунлай эскиртираолмайдилар. Бундан келиб чиқадики, иқтисодиётнинг асосий субъектларининг иқтисодий ўсиши томон интилиши жамиятда қандай ривожланиш даражасига эришилганга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлади. Бироқ ишлаб чиқариш реал шартлари ўсиш потенциалини реализация қилишга ҳар доим ҳам йўл қўймайди. Бундай шароитларда депрессия ёки худди ички иқтисодий омиллар, каби миллий иқтисодиётга муносабатдаги ички омиллар (масалан, урушлар, ички ва халқаро сиёсатдаги узгариш ва бошқалар) билан изоҳланиши мумкин бўлган иқтисодий таназзул бошланади.

Иқтисодиёт назариясида иқтисодий ўсишнинг юзага келиши шакллари изоҳида икки асосий ёндашув мавжуд. Улардан кенг тарқалгани иқтисодий ўсишни ЯИМ (МД) реал ҳажми ўсиш суръати ёки бу кўрсаткичларни аҳоли эҳтиёжи ҳисобида ошириш суръати билан ўлчанадиган аниқ вақтда миллий иқтисодиёт ривожланишининг жами характеристикаси билан тушуниш ҳисобланади. Иқтисодий ўсишни ҳисоблаш у ёки бу услубни қўллаш зарурати одатда тадқиқот масалалари билан боғлиқ. Иқтисодий ўсишни ҳисоблашнинг биринчи усули, қоидага кўра, мамлакатнинг иқтисодий салоҳияти кенгайиш суръатларини баҳолашда қўлланилади, иккинчисидан эса аҳолининг қулай шароити динамикаси таҳлилида ёки турли ҳудудлар ва

мамлакатларнинг ҳаётийлик даражасини солиштиришда фойдаланилади. Ҳозирги вақтда ўсиш назариясида иккинчи ҳисоблаш усули афзал деб қаралади.

Иқтисодий ўсишда реал миллий даромад ошиш суръатлари аҳоли ўсиши суръатларини оширадиган миллий иқтисодиёт ривожланиши назарда тутилади. Бу ўсиш муаммоларини ташқи кузатувчи нуқтаи назаридан эмас, мамлакат аҳолиси позициясидан туриб кўриб чиқишни тақозо этади.

Иқтисодий ўсишни ишлаб чиқариш реал ҳажмининг ошиш суръатлари нуқтаи назаридан қараб чиқишда одатда (аниқ ва ноаниқ шаклда) иқтисодиётда чуқур тузилмавий ва институционал ўзгаришлари юз бермаслиги тахмин қилинади. Ишлаб чиқариш тузилмаси ва институционал муҳит мураккаб ва ўзгармас ҳисобланади. Бундай ривожланиш характери ташқи муҳит билан ўзаро таъсирда балансланган ва яхлитлик хусусиятига эга бўлган иқтисодий тизим учун ўзига хос.

Узоқ муддатли давр сифатида асосий капиталнинг текис ҳаётийлик доираси кўриб чиқилади. Бундай ёндашув иқтисодий ўсишнинг неокейнсча ва неоклассик назарияси учун ҳарактерли.

Иқтисодий ўсиш назариясидаги бошқа ёндашув индустриал ва постиндустриал жамиятни такрор ишлаб чиқаришда қўлланилади. Бу назариялар қачонки, ўзгаришларга ҳокимлик, бошқарув, инфратузилма объектлари, иқтисодиётдаги тузилмавий ўзаро таъсир ва унинг ташқи муҳит билан ўзаро алоқасининг асосий институтлари дуч келганда, “юқори узун” даврда иқтисодий динамика муаммоларини таҳлил қилади. Таъкидлаш керакки, “узоқ муддатли” ва “юқори узун” даврлар тушунчалари динамика назариясида иқтисодий вақт ҳақида гап борар экан, худди ўзининг вақтинчалик масофаси ва концептуал йўналиш каби фарқланади (ходисалар содир бўлиш тезлиги). “Юқори узун” давр ўзининг вақтинчалик масофаси ходисалари қаторида узоқ муддатли давр ва унинг анъанавий тушунчасида қисқа бўлиши мумкин. Хусусан, бу мамлакатимиз ривожланишининг замонавий босқичида, унинг учун ҳарактерлидир. Бунда тузилмавий, институционал ва функционал ўзгаришлар ишлаб чиқариш реал ҳажми табиий ўсиш жараёнини аниқлайдиган ишлаб чиқаришнинг текис омиллари ўзгаришидан кўра тезроқ юз беради.

Юқори узун даврдаги иқтисодий ўсиш таҳлилининг икки асосий хусусиятини ажратиш мумкин: иқтисодий ўсиш иқтисод ривожланишининг ташкилий элементи сифатида қаралади. У бир томондан ривожланишнинг циклик ҳарактерини ифодалайди, иккинчи томондан ўзи пасайиш ва депрессия даврларига тайёрловчи ўзгаришлар резултати ҳисобланади. Шунинг учун асосий эътибор иқтисодий ўсиш суръатларига эмас, балки иқтисодиётдаги глобал ўзгаришлар, барқарор тенденция ва қонунчиликлар ва уларнинг янги сифат ўзгаришларига қаратилади. Жамият аъзоларининг хилма-хил ва юксалиб бораётган эҳтиёжларини қондиришнинг бирдан бир воситаси иқтисодий ўсишдир. Агар иқтисодий ўсиш бўлмаса ҳеч қандай жамият ривожлана олмайди, эски иқтисодий тизим ўрнига янгиси қирмайди, ҳуллас ижтимоий тарақиёт юз бермайди. Бу объектив қонуният бўлиб, аҳоли ўсиши ва фан – техника жараёнлари билан боғланган. У миллий иқтисодиёт ривожланиш ҳаракатини кўрсатади ва шу сабабли вақтнинг маълум даврларига (чорак, йил ва ундан узоқ вақтга) макроиқтисодий кўрсаткичларни (ЯИМ ва СММ) таққослаш йўли билан ўлчанади.

Иқтисодий ўсиш деганда, одамларнинг талаб – эҳтиёжини қондириш учун зарур бўлган моддий маҳсулот ва хизматларни, яъни барча ноз – неъматларни ишлаб чиқаришнинг кўпайиб бориши тушунилади. Иқтисодий ўсиш нафақат истеъмол буюмлари, балки ишлаб чиқариш воситалари, яъни ресурсларни ҳам кўплаб ишлаб чиқаришини англатади, чунки ўсиш жамият аъзоларининг жорий истеъмолини қондириш билан чекланмай, келажакда ишлаб чиқаришни ривожлантириш орқали бўлғуси истеъмолни қондиришни ҳам мўлжаллайди. Ишлаб чиқариш фаолияти жамият ҳаётининг бирламчи асоси бўлганидан иқтисодидан ўсиш ижтимоий тарақиёт учун моддий замин яратиб беради. Жамиятдаги чуқур ва сифатли ўзгаришлар иқтисодий ўсиш суръатларига қараб юз беради. Ҳозирги босқичда жамият ҳаётидаги шиддатли ўзгаришлар барқарор ўсиш натижасидир. Иқтисодий ўсиш жамиятдаги ишлаб чиқариш ҳажмини ёки аҳоли жон бошига яратилган маҳсулотлар ва хизматлар ҳажмини ортиб бориши билан ўлчанади. Уни албатта реал ялпи миллий маҳсулот ёки реал миллий даромаднинг кўпайиши ифода этади.

Макроиктисодий ўсиш – бутун жамият миқёсидаги, масалан, мамлакат миқёсидаги иқтисодиётни ўсишдир. У жамият ишлаб чиқариш фаолиятининг натижаси бўлади, турли корхона ва тармоқлардаги макроиктисодий ўсишнинг мазмуни сифатида юзага келади.

Микроиктисодий ўсиш – бу корхона, хўжалик фирма ва тармоқ доирасидаги ўсишдир, шу доирадаги меҳнат қилувчилар иқтисодий аниқроғи гуруҳий фаолиятнинг натижасидир.

10.4. Ишлаб чиқариш фондлари ва меҳнат ресурсларининг ўсишини прогнозлаш.

Ишлаб чиқариш фондининг асосий қисмини ишлаб чиқариш ресурслари ташкил этади. Асосий ва айланма ишлаб чиқариш фондлари иқтисодиётда уланинг физик ҳажмига қараб баҳоланиди ва ўлчанади. Ишлаб чиқариш фондларининг физик ҳажми қиёсий нархлар асосида ўлчанади. Физик ҳажми баҳолаш, динамик қаторини тузиш ва шу асосида уни прогнозлаштириш, физик ҳажмининг маҳсулот динамикаси ўртасидаги ўзаро боғлиқликни ифодалаб, бу асосида ишлаб чиқариш фондларини алоҳида ўрганиб чиқиб уларнинг унумдорлигини кўтариш йўллари ишлаб чиқишга ёрдам беради. Шу билан унинг ўсиш қонуниятини ўрганиш имконини беради. Асосий ва айланма фондлар динамикасини алоҳида тузиб, уларни алоҳида баҳолаш ва прогнозлаштириш имконини беради. Биринчи навбатда асосий ва айланма фондларнинг асосий элементлари ажратиб чиқилади, чунки улар мустақил иқтисодий прогноз объекти бўлиши мумкин. Асосий ишлаб чиқариш фондлари динамик қатори қуйидагича бўлиши мумкин: фондларнинг йиллик ўсиши; кирим ва чиқим; таъмирлаш; капитал қўйилмалар кабиларни ўз ичига олади. Айланма фондларнинг физик ҳажми динамик қатори қуйидаги элементларни ўз ичига олади: ишлаб чиқариш захираси; сотувдаги истеъмол маҳсулотлари захираси; тугалланмаган ишлаб чиқариш ҳажми ва бошқалар.

Асосий ва айланма фондлар ўзаро ўрин алмашиш ва ўрин босувчанлик хусусиятига эга бўлиб, уларнинг ўзгариш динамикаси яқин бўлса улар ўзаро алмашилиши мумкин. Асосий ва айланма фондларни прогнозлаштириш уларни текшириш имконини яратади. Иқтисодий ўсишнинг асосий омиллардан бири – бу меҳнат

ресурслари бўлиб ҳисобланади, уни экстрополяциялаш усули орқали ишлаб чиқариш фондлари ва маҳсулот динамик қатори ёрдамида прогнозлаштириш мумкин. Меҳнат ресурслари сони ва динамикаси ҳозирги пайтдаги жамият талабини қондириш мақсадида, умумий меҳнат ресурслари ҳажмидан ва умумий потенциал меҳнат ресурслардан фойдаланилади. Меҳнат ресурсларини прогнозлаштириш ва баҳолашда қуйидагилар инобатга олинади: аҳолининг ишга лаёқатлилиги ёши бўйича; ишлаётган аҳолининг ёшлар ва қариларнинг улушига қараб; sanoatдаги банд аҳоли сони; меҳнат ресурсларининг жинси ва ёши динамикаси ва ҳар бир ёшдагиларнинг улуши; меҳнат ресурсларининг умумий иқтисодиётдаги тақсимоли; меҳнат ресурслари ва ишчи кучларининг нисбати; ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш тармоқларида ишловчиларнинг нисбати.

Юқорида сана ўтилган кўрсаткичлардан ташқари меҳнат ресурсларини баҳолаш ва прогнозлашда ижтимоий-демографик омиллар ҳам инобатга олинади, улар қуйидагилар: аҳолининг табиий ўсиши; аҳоли қаршининг ижтимоий таъсири; туғилиш даражаси; турмуш қуриш даражаси; ажралиш ва ўлим миграция. Иқтисодий ўсишга таъсир этувчи омиллардан бири бу меҳнат ресурсларнинг сифати бўлиб ҳисобланади. Ушбу кўрсаткични баҳолаш қийин, лекин уни ишловчиларни ва малакасини ошириш даражаси, маълумоти даражаларига қилинган харажатлар динамикаси орқали баҳолаш мумкин.

Омилли моделларда меҳнат ресурсларини таҳлил қилиш ва прогнозлашда ўртача йиллик ишчиларнинг моддий ишлаб чиқаришда бандлилиги даражасидан фойдаланилади. Кўпгина пайтларда миллий даромаддаги истеъмол фондларидаги ишчиларнинг иш ҳаққининг улуши орқали аниқланди.

Иш ҳаққини, жамият истеъмол фондлари динамикаси ва бошқарув аппаратида кетадиган харажатларга оид изланишлар аҳолининг турмуш даражасини: киши жон бошига тўғри келадиган реал даромад, хизмат кўрсатиш соҳасидаги моддий истеъмол ва бошқалар бевосита ёки билвосита меҳнат ресурсларининг ишлаб чиқаришдаги муаммоси бўлиб ҳисобланади. Меҳнат ресурслари динамикаси халқ таълими, маданият, соғлиқни-сақлаш, коммунал хизматлари, чакана савдо айланмаси, хизматлар ва алоқани

прогнозлаш билан чамбарчас боғлиқ бўлади. Умумий ишлаб чиқариш кўрсаткичлари унумдорлигини прогнозлаштириш.

Ҳар бир иқтисодий объектнинг узок муддатли ривожланиш йўлини, айниқса иқтисодий ўсишдек глобал категорияни шакллантирар эканмиз, унинг меъёрий шакллантириш керак бўлади. Бозор иқтисодиётида ишлаб чиқариш унумдорлиги кўлами кўплаб сифат кўрсаткичларга боғлиқ булади: маҳсулот сифати ва миқдори, нисбий ва доимий, хусусий ва умумий кўрсаткичлардир. Натижавий физик ҳажмнинг кўпайишига, иқтисодий ўсиш самарадорлигини кўрсатувчи доимий сифат ва мақдорий кўрсаткичлар таъсир кўрсатади, ёки ялпи маҳсулотнинг натижавий миқдори, омилли модел ёрдамида моддий-миқдорий кўринишида таҳлил қилинади ва прогноزلштирилади. Омилли моделларда умумий ишлаб чиқариш ҳамининг унумдорлиги хусусий ва умумий кўрсаткичлари таҳлил қилинади ва прогнозлаштирилади: фонд қайтими, меҳнат унумдорлиги, фонд билан қуролланиш.

Барқарор ўсишни ҳар томонлама таъминлашда унинг тақсимланишига эътибор қаратилади, шу нуқтаи назардан умумий ишлаб чиқариш ҳажмининг унумдорлигини ифодалаб, уни умумий нархи орқалисотилиши ва товар ҳаракати, жамғарма а истеъмолларнинг ўзаро муносабатлар орқалианиқланади. Иқтисодий ўсиш, ишлаб чиқариш унумдорлигини ошириш шароитида жамғарма нормасига боғлиқ бўлади, аммо бозор иқтисодиёти шароити асосий мақсадларидан бири бу аҳоли истеъмоли ҳажмини кўпайтиришдан иборат бўлиб, миллий даромад ўсиши билан истеъмол фонди унумдорлигини оширилади.

Жамият талабини прогнозлашда шуни ҳисобга олиш керакки мавжуд талаб асосида, ҳар бир циклнинг охирида юқорида санаб ўтилган кўрсаткичларни прогнозлаштирамиз. Нисбий хусусий кўрсаткичларни баҳолашда бир омилли ўсиш моделидан фойдаланамиз.

$$Y_t = A_t * X_{1t}^\alpha \quad (1); \text{ ва } Y_t = A_t * X_{2t}^\beta \quad (11.4.1)$$

Агар 1-тенгликни ўнг ва чап қисмларини X_{1t} га бўлсак, 2-тенгликни эса X_{2t} га бўлсак, фонд қайтими ва меҳнат унумдорлигини прогнозлаштиришимиз модели юзага келади.

$$\frac{Y_t}{X_{1t}} = A_t * Y_{1t}^{\alpha-1} \text{ фонд қайтими (1-а)}$$

$$\frac{Y_t}{X_{2t}} = A_t * Y_{2t}^{\beta-1} \text{ меҳнат унумдорлиги (2-а)}$$

α ва β омиллар унумдорлиги коэффиценти. A_t параметр ҳисобга олинмаган омиллар. Агар $\alpha > 1$ бўлса X_{1t} ни “ n ” мартага оширилиши Y_t ни n^α мартага кўпаяди. Агар $\beta > 1$ бўлса Y_{1t} нинг ҳам “ n ”га ошиши Y_t ни n^β мартага оширади. Агар $\alpha(\beta) < 1$ бўлса параметрга боғлиқ. Фактор унумдорлиги пасаяди, лекин бу билан иқтисодий ўсиш тенденцияси ҳам пасаяди дегани эмас чунки α_t ҳам ўз таъсирини кўрсатади.

Хусусий факторларнинг таъсири кўп омилли моделларда яққол ўз аксини топади. Бу моделлар билан нафақат меҳнат унумдорлигини балки фонд қайтимини ҳам прогностлаштириш мумкин. Юқоридаги кўрсаткичларнинг ўзаро боғлиқ динамикаси ва фонд билан қуролланиш кўрсаткичини X_{1t}/Y_t , ишчи кучлари ишлаб чиқариш

фондига таъсир кўрсатади. Агар $\alpha > 0, \beta > 0$ бўлса ишчи кучининг ишлаб чиқариш фондлари нисбатининг кўпайиши, фонд қайтимининг ўсишига олиб келади. Меҳнат унумдорлиги фонд билан қуролланиши сабабли унинг унумдорлиги ошади. Кўп омилли моделни тузаётганда, ўсишга тўғридан тўғри таъсир этадиган омиллар унумдорлигини ҳам ҳисобга олиш зарур.

Масалан фонд қайтимининг ўсиши $\frac{\bar{Y}_t}{\bar{X}_{1t}}$, бу ерда \bar{Y}_t якуний умумий маҳсулот ўсиш сурати, \bar{X}_{1t} асосий ишлаб чиқариш фондларининг ўсиш суратига бевосита боғлиқ бўлади.

Умуман олганда омиллар динамикасининг мувозанат бўлмаган ҳолати кўп бўлганлиги сабабли фонд қайтими эгри чизигининг чапга силжиши ўнга нисбатан унчалик таъсир кўрсатмайди.

Омилларнинг мувозанатлашуви халқ хўжалигининг барқарорлик ҳолатга ўтишига жамғарма нормасининг камайишига олиб келади. Оптимал иқтисодий ўсиш узок муддат давомида ишлаб чиқариш кенгайиши фақат кўрсаткичлар унумдорлиги билан ҳарактерланмай, балки узок муддат ичида истемол ва жамғарма ўртасидаги мувозанатга ҳам боғлиқдир.

Илмий талаблар жиҳатдан, айти пайтдаги ва келажак қизиқишларини оптималлаштириш қуйидаги кўринишга эга. Жорий истемолни маълум муддатда чегараланиши келажакда жорий истемолнинг ўсиши билан қопланади. Жорий харажатларни ҳозирги ва келажакдаги вақт оралиғини максимум қисқартириш,

жамғарилган фондлардан қисқа вақт ичида ўзида максимал даражада унумли фойдаланишни тақозо қилади.

Глоссарий

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. И.А.Каримов “Бизнинг бош мақсадимиз жамиятни демократлаштириш ва янгилаш мамлакатни модернизация ва ислох этишдир” Ўзбекистон овози 2005 йил 29 январ.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримовнинг “2003 йилнинг 1-ярмида мамлакатимиз иқтисодиёти ҳамда ижтимоий соҳани ривожлантириш яқунлари ва бу соҳаларда энг муҳим устивор йўналишлар бўйича амалга оширилаётган чора тadbирлар ҳақида”ги Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси “Ўзбекистон овози” газетаси, 19 июль, 2003 йил.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Республика давлат бошқарув органлари тизимини такомиллаштириш тўғрисида”ги 2003 й. 9 декабрдаги Фармони, “Солиқ ва божхона хабарлари” газетаси 2004 й. 9 январь.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Хўжалик бошқарув органлари тизимини такомиллаштириш тўғрисида”ги 22 декабр 2003 йилдаги фармони, “Солиқ ва божхона хабарлари” газетаси 2004 йил, 9 декабрь.
5. Ўзбекистон Республикаси Президенти “Кичик тadbиркорлик субъектларини молиявий қўллаб-қувватлаш механизмини такомиллаштириш тўғрисида”ги 3367-сонли фармони, 2003 йил 23 декабрь.
6. Ўзбекистон Республикасининг “Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари тўғрисида”ги 2 сентябр 1993 й. даги қонуни “Халқ сўзи” газетаси, 1993 й. 2 декабр.
7. Ўзбекистон Республикасини “Фуқароларни ўз-ўзини бошқариш органлари тўғрисида”ги 14 апрел 1994 й. даги қонуни (янги тахрири), “Халқ сўзи” газетаси 1999 й. 11 май.
8. Абдуллаев А. Муфтайдинов қ., Айбешов Х. Кичик бизнесни бошқариш. Тошкент, Молия, 2003 йил.
9. Неъматов М. Тadbиркорликни ривожлантириш устивор йўналиши. Мулкдор. №11-12, 2004 йил, 3-б.
9. Ғуломов С.С. Тadbиркорлик ва кичик бизнес. Тошкент.: Шарқ, 2002 йил

10. Жўрев М. Кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш кафолатлари. Ўзбекистон Иқтисодий Ахборотномаси №6, 2004 йил, 55 –б.
11. Қувватов М. Ўзбекистонда тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш. БМИ. ЭКМ 55 2003 йил.
12. Эффективный экономический рост: Теория и практика. Учебное пособие для студентов экономических вузов Под. ред. Т.В. Чечеловой, М: Экзамен, 2003 г. 320 стр.
13. Грегори Менкью. “Макроэкономика М.: МГУ. 2003 г.
14. Аҳмедов Д.қ., Ишмухамедов А.Э ва бошқалар “Макроиктисодиёт” Ўқув қўлланма., Т.: ТДИУ. 2004 й.
15. Экономика Ўзбекистана: Статистика-аналитический обзор. Годовой выпуск, 2002 г. <http://www.bearingpoint.uz>
16. Неъматов М. Тадбиркорликни ривожлантириш устивор йўналишлари. Мулкдор. № 11-12, 2004 й.
17. К.Р. Макконнел С.Л. Брю “Экономикс” Москва, Инфра-М 2003 г.
18. “Макроиктисодиёт” Экономикс дарслигига амалий қўлланма. Т.: 2001 й.
19. Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитасининг “Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий иқтисодий ривожланишининг 2000-2004 йиллар учун асосий кўрсаткичлари”. қисқача статистик тўплам. Т. 2004 й.
20. Экономика Ўзбекистана: Статистико-аналитический обзор. Годовой выпуск, 2002 г. <http://www.bearingpoint.uz>
21. Кенжаев Д.С. Ўзбекистонда минтақавий иқтисодиётни тўзилишини такомиллаштириш. БМИ. 2004 й.
22. Бекчанова Ф.Р. Минтақавий ижтимоий иқтисодий ривожлантириш муаммолари. МЭКМ 01. Магистрлик дис. 2005 й.

Интернет маълумотлари

1. <http://www.bank.ofengland.co.uk/markets/forexindex.htm>
2. <http://www.bank.ofengland.co.uk/markets/forexindex.htm>
3. <http://www.vqi.freenet.trudy/dratiisviko.htm>
4. <http://www.boj.or.ip/en/siryostat/tumi0106.htm>
5. <http://www.bibbio.rk/encazta/humanitarian/cicle.htm>

